

TATARCTAH

— تاتارستان —

3

1991

И туган тел. и матур тел.
Эткан. энкәшнен, теле!
Доньяда күр нәрсә белдем
Син туган тел. ы. Т. Тука

- Республика халкының күпчелеген — 54 проценты хатын-кызлар тәшкил итә.
- Халык мәгарифе (74,8 процент), сәламәтлек саклау, физкультура һәм социаль тәминат (84,4 процент), сәүдә, жәмәгәт туклануы һәм материал-техник тәминат өлкәсендә (80,1 процент) күпчелек хатын-кызлар эшли.
- Башлыча физик хезмәт белән шөгылләнүчеләр арасында да гүзәл женес вәкилләре 40,6 процентын җыела.
- Халык хуҗалыгында беренче җитәкчеләр арасында аларны 3,9 процент кына күрәбез.
- Барлык дәрәжәдәге Советлар депутатларының яртысыннан күбрәге — хатын-кызлар.
- Кызлар вуз студентлары арасында да (51 процент) махсус урта уку йортларында укучыларның дөрес (58 процент) күпчелеген тәшкил итә.

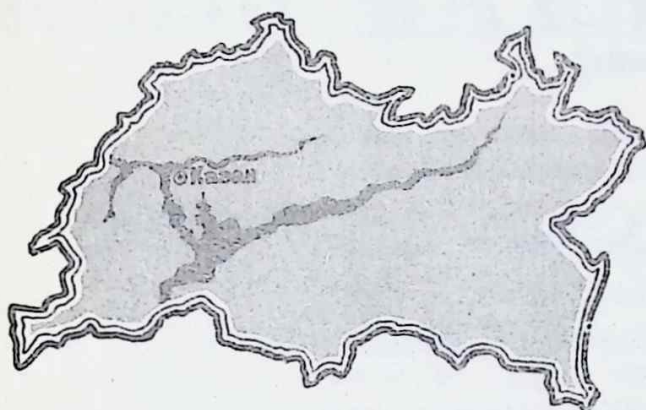

Демократиядән башка социализм юк
В. И. ЛЕНИН

TATARSTAN
— تاتارستان —

Оештыручысы —
КПССның Татарстан
республика комитеты

Ижтимагый-сәләси һәм
теоретик журнал

3
1991

1970 елның декабреннән бирле чыга

Татар һәм рус телләрендә айга
бер тапкыр басыла

Казан
КПССның Татарстан
рескомы нәшрияты

ЭЧТӘЛЕК

БӘХӘСЛӘР МӘЙДАНЫ

Р. ШӘКУРОВ. Тыкрыктан чыгу юлы бармы?	3
---------------------------------------	---

ЭКОНОМИКА ЮЛЛАР ЧАТЫНДА

Г. ВӘЛИЕВ. Фермер көндәлеге	11
-----------------------------	----

БҮГЕНГЕ ПАРТИЯ ТОРМЫШЫ

В. КАНДАЛИНЦЕВ. Башкача була алмый	18
Ю. КОМЛЕВ. Уйланулар чоры	25

СӘЯСИ КОЛАЧ

Татарстан: идея-сәяси агымнар	30
-------------------------------	----

ДӘЛИЛЛӘР. АРХИВЛАР. ИСТӘЛЕКЛӘР

М. СОЛТАНГАЛИЕВ. Мин кем?	37
---------------------------	----

ТУГАН ЯК ТАРИХЫ ҺӘМ МӘДӘНИЯТЕ

Н. БУЛАТОВ. Алан	46
Ш. ӘХМӘДУЛЛИН. Тарих үзе шаһит	50

ЧОР ҺӘМ КЕШЕЛӘР

Н. ФРОЛОВ. «Ашлык хәзерләүгә аяк чалган өчен»	57
С. ШАКИР. Үлемсезлеккә адым	61

УКУЧЫ — ЖУРНАЛ:

АЧЫКТАН-АЧЫК СӨЙЛӘШҮ

С. ЕНИКЕЕВ. Арендадан башласаң...	66
Т. КОТОВА. Бер ананың биш шатлыгы...	68
А. ДУБИН. Яраткан шөгылем	68

ӘДӘБИ СӘХИФӘ

В. ИМАМОВ. Упкын	69
------------------	----

«ТАТАРСТАН» КИТАПХАНӘСЕ

В. ИРВИНГ. Мөхәммәднең тормышы	76
--------------------------------	----

ЯЛ СӘГАТЬЛӘРЕНДӘ

Сәламәтлек мәктәбе	84
Рун язуы дәресләре	86
Кроссворд	91

ТӘНКҮЙТ ҺӘМ БИБЛИОГРАФИЯ

Ф. ДУНАЙ. Тамырлары сау булсын!	92
Басылып чыктылар	94

Татар дөньясында	95
------------------	----

Рафаил ШӘКУРОВ,
СССР Педагогия фәннәре академиясе академигы,
психология фәннәре докторы,
социаль психология профессоры

ТЫКРЫКТАН ЧЫГУ ЮЛЫ БАРМЫ?

**ҮЗГӘРТЕП КОРУ НИГӘ
БЕР УРЫНДА ТАПТАНА!**

Хәзер без үзгәртеп кору нигә һаман бер урында таптана дигән үжәт сорауны кабат-кабат бирәбез. Аңа һәр кеше үз каланчасыннан торып, үз тормыш тәжрибәсеннән чыгып җавап бирергә тырыша. Миңа, психологка, ул «каланча» булып кеше үзе хезмәт итә. Үзгәртеп коруның бармавы, аның «двигателе» — ягъни халыкның, эшли башламаган булуынан килеп чыга. Ә ни өчен? Чөнки әле аның психологиясе аз үзгәрде.

Истәлекле 1985 елның язында М. С. Горбачев: «әгәр без үзебез үзгәрмибез икән, җәмгыятебезне дә яңартып кора алмаячакбыз», — дигән иде. Һәм ул бик хаклы. Психологик үзгәртеп кору аша гына киләчәккә юл салып була. Ә бу мәсьәлә безнең өчен үтә катлаулы һәм авыр булып чыкты.

Аңны үзгәртеп кору механизмнарын психология фәне күптәннән өйрәнә. Ул үзе һәм үзенең хәле белән гаять дәрәжәдә канәгать булмаганда гына кеше үзгәрә башлый дигән нәтиҗәгә килде. Шик-шөбһә, борчылу, яшәп килгән хәлне ничек тә булса үзгәртәргә омтылу — психологик үзгәртеп коруга менә шулар зур этәргеч бирә.

Тирә-ягыгызга карагыз. Сөз анда үз гамәлләреннән оялган, эленке-салынкы эшләп йөргәнә өчен үзен-үзе битәрләгән, җитештергән начар продукция өчен кызарган, дефицит өчен үзен гаепле сизгән кешеләрне күп табарсызмы икән. Юк, андыйлар бармак белән генә санарлык. Аның каравы, тирә-юнебездә канәгать булмаган кешеләр буа буарлык. Ләкин алар үзләрен сүкми, ә тормышны, анда еш очрый торган кимчелекләрне тирги. Аларның һәрберсе: «Мин начар эшләмим, ә менә калганнар көн үтсәнгә генә йөри», — дип уйлый.

Мондый кәефнең сәбәбе кешеләрнең үзләрендә түгел, ә тормышта: хезмәт шартлары аларга үз-үзләренә тәнкыйть белән карарга ирек бирми. Тирә-якта кычкырып торган башбаштаклык, адым саен җавапсызлык, хужасызлык, угрылык, күз алдында меңнәрчә кешенең хезмәт нәтиҗәләре юкка чыга. Миллиардлаган сум халык акчасы җилгә оча. Шуңа күрә бөтен канәгатьсезлек, барлык нәфрәт шуларга һәм шушы чи яраларны ките-реп чыгарган административ-боерык системасы битенә ыргытыла. Бик күпләр: күпме эшләсәң дә файда юк, дип исәпли.

Һәм дөрес. Ләкин икенче нәрсә дә дөрес. Тормышны яхшырту өчен үзең дә үзгәрергә кирәк. Кимчелекләрне тиргәп кенә мәгънә юк. Элек-

кечә эшлэгәндә яхшы тормышны күреп булмаячак. Шуңа күрә кешеләрнең хезмәткә мөнәсәбәтен үзгәртү — бүген иң олы бурыч булып тора. Нигә алар кичәгедән яхшырак эшләмиләр? Җавап гади. Чөнки кызыксындыру механизмының бөтен мәгънәсезлегә хәзергә кадәр саклана.

Бу механизмның йомшаклыгы аның тулаем технократик булуы белән аңлатыла. Бездә әле бүген дә шәхеснең социаль активлыгын үстерүдә психологик чараларга бөтенләй игътибар бирмиләр. Бу хәл хезмәт мөнәсәбәтләре даирәсендә генә түгел, тормышның барлык өлкәләрендә дә күренә. Җәмгыятьтездә стимуллар түгел, ә кешеләрдә тискәре сыйфатлар тәрбияли торган капма-каршы чаралар көчлерәк эшли. Шуңа күрә тулаем берничә буын аңында коточкыч куркыныч үзгәрешләр булды. Аларда хезмәткә мәхәббәт, тәртиплек, оешканлык, осталык, сакчыллык, намуслылык, кешелеклелек һәм башка күркәм сыйфатлар тәрбияләргә тырыштылар, ә нәтижәдә шуның капма-каршысы килеп чыкты. Җитмеш елда хезмәткә битараф караган, ялкау, оешмаган һәм тәртипсез, акылсыз рәвештә мал сарыф итә торган, эшен белмәүче, намуссыз, усал һәм явыз кешеләр формалашты. Ни өчен? Чөнки җәмгыятьтә кешенең психологиясен санга сукмау аркасында килеп чыккан гамәлдәге мөнәсәбәтләр шундый сыйфатларны тәрбияләргә генә сәләтле. Безнең илдә кешене дәүләт машинасының гап-гади шөребе дәрәжәсенә төшерә торган технократик аң бик озак хакимлек итте. Ә чит илләрдә безне «мамык» кешеләр һәм нигезсез җәмгыять дип атадылар. Психологик белемнәргә таянмыйча, безгә технократик фикерләүне җиңү дә, хезмәткә кызыксындыруның нәтижәле механизмнарын төзү дә мөмкин булмаячак.

КАТГЫЙ ЧАРАЛАР — КЫРЫС МӘҖБУРИЯТ

Без хәзер милек, жир, баялар турында яңа законнарга зур өметләр баглыйбыз. Ләкин алар үзләреннән-үзләре дә хезмәт эшчәнлегенә этәргечнең кискен көчәюенә китерергә мөмкин. Моның өчен аерым алшартлар түгел, ә стимулларның тулы бер системасы кирәк. Аны тикшерү күп вакытны алыр иде. Шуңа күрә безнең тарафтан гел игътибарга алынмый килгән аерым нәрсәләрне генә күрсәтеп китү мәгъкуль булыр. Бу, беренче чиратта, хезмәткәрнең эш нәтижәсенә бәйле рәвештә стимулларның төрлечә тирбәлеп торуы.

Мәгълүм ки, стимуллар катып калган нәрсә булырга тиеш түгел. Чөнки бу хәлгә аларның активлаштыру көче бөтенләй югала. Аның зарары, беренче чиратта, тигезләүдә күренә: хезмәтнең күләменә һәм сыйфатына бөтенләй диярлек бәйләнмәгән бер үк төрле эш хакы. Аерым шәхес өчен тигезләүнең икенче ягы да бар. Кеше әйбәт эшли икән, аның хезмәт хакы күпкә түгел, әйтик 350 сумга кадәр күтәрелә. Шул вакытта ул эленке-салынкы йөрсә дә, яхшы гына, әйтик 250 сум ала. Аерма, күргәнебезчә, зур түгел, 100 сум гына. Бу кешеләрне буа. Фәкать эшкә килеп көн үткәргән өчен генә 200—250 сум алырга мөмкин булганда алар киеренке ижади хезмәтнең мәгънәсен күрмиләр. Хезмәт хакы арасындагы аерма кискен рәвештә аерымланган очракта гына, аларның психологиясе бик тиз үзгәрә. Әйтик, айга 1000 сумга күтәргәндә бөтен кеше моны булдырмас өчен теше-тырнагы белән эшкә ябышачак. Кызыксындыруны (100 дән 900 гә кадәр) менә шул рәвешле үзгәртү теләсә кемне уята алачак. 100 — 200 сум алып эшлэгәндә ул үз-үзеннән канәгать булмаячак һәм башкалар артынан тартылачак. Аннары, аңа дус-ишләре һәм туганнары да көн бирмәячәк, ничек алай инде, дип теңкәсенә тиеп бетәчәк? Яхшы хезмәт хакы алырга мөмкинлеген бар, ә өйгә тиеннәр генә кайтарасың, янәсе?

Еш кына: «Бездә кешеләр аз түләгәнгә эшләми», — дигән сүзләргә ишетергә туры килә. Бу дөрес. Ләкин стимуллаштыру системасының төп кимчелеге башка. Бездә начар эшләгән өчен җавапка тартуның төгәл механизмы юк. Хезмәт хакын 2-3 тапкыр күтәргә була, ләкин аның белән бергә җаваплылыкны арттырмасаң, барысы да өвчәлдегечә калачак. Кешеләр үзгәрми. Тормышта җаваплылыкның күп көнә

төрләрә билгеле — экономик (хезмәт хакында югалту, штрафлар һ. б.лар), административ (шелтә, урыннан төшерү), мораль-психологик (коллектив хөкеме һәм абруйны югалту), жинаять. Ләкин аларның асылы бер. Шушыларның кайсысын гына бозган очракта да кеше теге яки бу нәрсәгә хокукын югалта. Көтелгән югалтулар никадәр зуррак булса, технологиягә һәм тәртипкә яки башка таләпләрне үтәүгә карата җаваплылык та югарырак була. Билгеле, җаваплылыкка тарту өчен эшнең төгәл исәбен алып бару, аны бәяләү өчен ышанычлы билгеләр булдыру шарт.

Без хәзер кешеләргә, хезмәт коллективларына таләпләрне көчәйтү турында күп сөйлибез, ә еш кына аның асылы хакында уйламыйбыз. Административ-боерык системасы тәрбияләп чыгарган житәкчеләр үз кул астында эшләүчеләрне мыскыллауны, аяк тибеп кычкыруны, йодрык төюне һәм кешене рәнжетә торган башка шундый «тәрбия чараларын» таләпчәнлек дип уйларга күнегеп китте. Ләкин тормыш моның киресен күрсәтте: без астан өскә чаклы гомуми җавапсызлыкка килдек. Ни өчен? Чөнки җавапсызлык, тәртипсезлек, әйткән сүздә тормау, намуссызлык, угрылык, начар сыйфатлы товар житештерү, алдау һәм башка тискәре күренешләр өчен бездә нәтиҗәле чаралар күрелмәде, гаеплеләр экономик һәм мораль югалтуларга дучар ителмәде, административ һәм жинаять җаваплылыгына тартылмады. Киресенчә, яшәп килгән тәртипләр (өстәп язулар, кода-кодагыйлык, житәкчеләрнең кимчелекләргә битараф каравы, юкны бар итеп күрсәтү, хужасызлык, либеральлек һәм башка башбаштаклыklar) яхшы хезмәткәрләрне күлгәдә калдырып, начарларын уңай шартларга куйды, халык хужалыгының кызганыч хәле өчен сәяси лидерларыбыз да, номенклатура да рухи һәм матди зыян күрмәде.

Таләпчәнлекне көчәйтүгә өндәүләр стимул маятнигын кискен төстә капма-каршы якка, ягъни гаеп өчен җаваплылыкны күтәрүгә борып, стимулларның тирбәнәшен арттыруны аңлата. Ә бу бик мөһим. Ләкин икенче әһәмиятле нәрсәне дә онытырга ярамый: бер генә житди гаептә җөзасыз калырга тиеш түгел. Бүгенге тәртипсезлекләрне фәкать шулай гына жиңеп була. Моңы аңламасак безне алда зур бәла-казалар көтә.

Илдә ни өчен жыеп алынган бай уңыш юкка чыга, килешү буенча төзелгән йөкләмәләр үтәлми, дәүләт заказы өзелә, тимер юлларда вагоннар бушатылмый, промышленность һәлакәт алдына килеп басты, жинаятьчелек үсә бара, кабул ителгән законнар һәм Президент указлары эшләми? Беренче чиратта һәр урында да тиешле таләпчәнлек юк — җөза чаралары йомшак, начар эшләгеннәре өчен кешеләр шәхси җаваплылык тоймый, тәртип бозган очракта да бернәрсә дә югалтмый. Барлык бәла-казаның тамыры шунда ята.

Югары үсешкә ия булган илләрнең тәҗрибәсенә таянып хәзер без дә идарә итәргә өйрәнә башладык. Әгәр дә аларга дикъкать белән караган, хәтта иң демократик, иң бай илләрдә дә билгеләнгән нормаларны һәм таләпләрне үтәмәгән өчен тоткан урынына, дәрәҗәсенә карамас-тан һәркемне каты җаваплылыкка тартуларны күрәсең. Әйе, шунсыз җаваплы кешеләр тәрбияләп тә, чәчәк аткан дәүләт төзеп тә булмый. Анда килешүне бозган, сүзендә тормаган эшкуарларның нинди зур штрафларга һәм башка җөзаларга дучар булуы хәзер һәркемгә мәгълүм. Пешмәгән хезмәткәрне яклап бер генә профсоюз да сүз катмаячак. Базар мөнәсәбәтләре ачык авызлыкны, акрын кыймылдауны, ялкаулыкны кичерми. Андыйлар шунда ук экономик яктан бәла яки зур югалтуларга дучар була. Хәтта безнең карашка бик кечкенә күренгән тәртипсезлекләр дә шактый зур күңелсезлекләр чыгарырга мөмкин. Мәсәлән, Көнбатыш Берлинда урамга кәгазь ташлаган өчен 100, ә искергән берничә литр машина маен тиешле урынга түкмәгән өчен 10 мең марка штраф салына. Бу безнең «Лада» автомобиле бәясеннән күбрәк.

«Җаваплылык» сүзе «җавап тоту» сүзеннән килеп чыга. Аның асылында кылган гамәлеңә карап әҗер билгеләү тора. Җаваплылыкка тарту чаралары эшләнмәгән җәмгыять чын гражданныр тәрбияләргә сәләтле

түгел һәм тиешенчә тормыш кора алмый.

Хәзер без моны аңлый башладык бугай. Президент хакимиятен кертү һәм илнең лидерына зур вәкаләтләр бирү кешеләргә таләпчәнлекне күтәрү, гаеплеләргә каты җәза куллану өчен кайбер мөмкинлекләр тудыра. Кызганычка каршы, без бу эшкә соңга калыбрак керештек. Идарә итүдә каты чаралар кертүнең кирәклегә белгечләргә 7 — 8 ел элек үк ачык билгеле иде инде. Әле берничә дистә ел элек уздырылган күп санлы социаль-психологик тикшеренүләр гыйбрәтле закончалык ачты. Тәртип һәм дисциплина булмаган җирдә фәкәт каты куллы җитәкчелек (кайвакыт авторитар, диктатор булырга мөмкин) кенә яхшы нәтижеләр бирә. Халык бу закончалыкны эчтән тоя. М. С. Горбачевның ил белән танышып йөргән вакытында гади кешеләр: «Михаил Сергеевич, катырак булырга кирәк. Бөтен җирдә тәртипсезлек, чара күрелсен иде», — дип әйтәләр иде. Ә нинди җавап ишеттеләр? Бары килешмәүне: «Без «тимер йордык»ның кайда алып барганын беләбез. Безгә каты куллылык түгел, ә киң демократия кирәк», — янәсе.

Әйе, чыннан да, Сталин тимер йодрыкка таянып эш итте. Ләкин без аны дисциплина һәм тәртип булдырган өчен түгел, ә кешелексезлегә, террор, геноцид һәм башка ерткычлыклары өчен хурлыйбыз. Ә без хәзер бер тапкыр авызы пешкәч салкын суны да өреп эчүче кеше хәлендә калдык.

Сүз дә юк, халык демократиягә сусаган иде. Шуңа күрә без аны тайпылышсыз рәвештә ныгытырга бурычлы. Ләкин шул ук вакытта без икенче нәрсәне дә онытмыйк: халкыбызның хезмәт әхлагы, аның законнарны һәм кагыйдәләренә хөрмәт итүе, җаваплылыгы һәм дисциплинасы, демократик культура дәрәжәсе шулкадәр түбән ки, бүгенге шартларда демократик идарәнең каты вариантыннан башка мөмкин түгел. Шулай иткәндә генә үзебезне суырган тормыш сазлыгыннан чыгарга мөмкин булчак һәм азрак югалтулар исәбенә базарга баруның күчеш юлына аяк басу өчен җирлек барлыкка килчәк.

Каты кул белән идарә итү икенче сәбәп аркасында да мөһим. Тикшерүләр һәм социаль тәҗрибә күрсәتكәнчә, вакыт дефициты шартларында (әйтик, янгын яки сугыш кызган вакытта) бик тиз үзгәреп торган вакыйгаларга яраклы рәвештә тиешле карар кабул итү һәм шунда ук аны үтәү өчен нык һәм көчле власть, вәкаләтләрнең аз санлы кешеләр кулында туплануы, авыр җәза куллану кирәк. Хәзер менә шушы хәл килеп туды да инде.

Шуңа күрә хәлне җайга салу өчен ил Президентына өстәмә вәкаләтләр бирүгә каршы чыккан ул үтә демократлар белән килешүе кыен. Бу чараның кирәклегә күренеп тора. Хәзер безгә тиз арада тәртип кертү һәм базар экономикасы төзү өчен Президентка бирелгән вәкаләтләрнең вакыты чыккач диктатураны булдырмас өчен ныклы сәяси механизмнар эшләү хакында уйларга кирәк. Төп проблема менә шунда.

Бүген каты кул белән идарә итү өстә генә түгел, аста да, дисциплина турында оныта башлаган күп хезмәт коллективларында да кирәк. Бу безнең республикага да кагыла. Бүгенге искиткеч авыр хәлләр вакытында демократия исеме астында либерализмны берничек тә җибәрергә ярамый. Барыбыз өчен дә, ә беренче чиратта җитәкчеләр өчен, авыр сынау сәгатьләре килеп җитте. Хәзер ныклык һәм тәвәккәллек күрсәтсәк — тупиктан чыгачакбыз. Юк икән, дөнья алдында тагын бер кат мәсхәрәгә калачакбыз, бездә җиммереклек һәм анархия баш күтәрчәк.

КЕШЕНЕ МИЛЕК ТОТУЧЫ ЯСАРГА

Еш кына ни өчен әле безнең экономика тыныч вакытта да шулай көчсезләнде, көчхәл белән сулыш ала дип аптырыйлар? Җавап бер генә, бу хәл беренче чиратта кешеләргә карата җаваплылыкның төшүе, торгынлык чорында гамәл өчен җәзаның йомшаруы нәтижәсендә җавапсызлыкка юл кую, стимуллаштыру механизмының «шөрәпләре бушавы» аркасында килеп

чыкты. Шул ук вакытта хезмэт хақы даими үсте һәм Сталин чоры белән чагыштырганда күпкә югары сикерде. Бу стимуллар тирбәлешендә киң тайпылышлар булмаганда, җәза формалары «эшләгәндә» хезмэт хақының үзе генә кешеләрне активлаштырмавын тагын бер кат раслый. Ләкин нәтиҗәле санкцияләр фәкать югары түләү булганда гына туарга мөмкин: кеше күбрәк алган саен, аны югалтудан шулкадәр курка. Ә хәерченең югалтуга исе китми, шуңа күрә аңарда үз эше өчен җаваплылык тойгысы да булырга мөмкин түгел. Шушы шартларда стимулларның теге яки бу якка тирбәлүенә фәкать җәза бирүне ахыргача кырысландырып кына ирешеп була. Сталин чорында ул шулай булды да. Шуңа күрә хезмәткә түләү юк дәрәжәсендә булса да, дисциплина әйбәт иде. Ә хәзер исә без ул чактагы аждаһа ысулларын куллана алмыйбыз. Бөтен дөньядагы югары хезмэт хақы җирлегендә алар бары усаллану һәм ачу килү генә китереп чыгарачак. Җаваплылыкның цивилизацияле формаларын тәрбияләүдә һәм гуманитарлы файдалануда бары бер генә чара бар. Ул — намуслы, җитештерүчән хезмэт өчен лаеклы хак түләү. Коры җәза һәм шелтә белән генә хәзер ерак барып булмый.

Хезмәткәрләрнең җаваплылыгын күтәрү проблемасын фәкать стимулларның тирбәнәшен арттыру белән генә хәл итеп булмый. Әгәр дә хезмәткәрләрдә җитештерүне үстерүнең озакка исәпләнгән кызыксындыру этәргечләре юк икән, алар көнлек мәнфәгатьләр белән генә яши. Предприятиенә киләчәгә алар өчен барыбер. Завод бөлә икән, ул икенчесенә күчәргә мөмкин. Шуңа күрә алар мөмкин булганның барысын да бүген алырга теләләр. Билгеле булганча, дәүләт предприятиесә турында күптән түгел кабул ителгән закон мондый көнлекчеләргә алынган керемне үзләре теләгәнчә бүләргә рөхсәт итте. Ә моннан нәрсә килеп чыгуы һәркемгә мәгълүм. Хезмэт хақы фонды кискен төстә үсеп китте. Кыска вакыт эчендә миллиардлаган сум «артык» акча кибетләргә бәрәп керде һәм киштәләргә бушатты. Хезмәткәр үзенең киләчәген предприятиенә чәчәк атуы белән бәйләсә генә бөтен керем ашауга, киём-салымга тотып бетермәячәк. Моңы аңлау өчен психолог булырга кирәкми, кешедә җаваплылык тойгысы тәрбияли торган озак сроклы стимуллар эшләргә кирәк.

Психологик культура үскән күп кенә илләрдә аны исәпкә алалар. Мәсәлән, япон эшчесе хезмэт хақының яртысын ел азагында (бонус) ала. Аның күләме фирманың ел дәвамында ничек эшләве белән бәйләнгән. Моннан тыш фирма үз хезмәткәрләренә квартиралар, автомобильләр һәм шуның ише кыйммәтле әйберләр сатып алу өчен льготалы кредитлар бирә, аларның ялын оештыру турында кайгырта. Үзенең концернында кеше никадәр озаграк эшли икән, аның хезмэт хақы да шулкадәр югарырак була. Гаиләдә балалар барлыкка килгәч тә, ул сизелерлек арта. Мондый стимуллар хезмәткәрне үз фирмасына бәйли һәм аны киләчәгә хақында кайгыртырга мәҗбүр итә. Озак вакытка исәпләнгән стимулларның башка төрләре дә булырга мөмкин. Әйтик, Американың «Линкольн» автомобиль кампаниясендә өстәмә түләүләр эшчеләрнең һәм инженер-техник хезмәткәрләрнең профессиональ осталыкларын күтәрүләре белән тыгыз бәйләнгән. Әгәр алар үз осталыкларын һәм эшенең сыйфатын яхшырталар икән, ел ахырында еллык хезмэт хақының 97 проценты күләмендә өстәмә түләү алалар. Осталык анда шулай бәйләнә. Шуңа күрә монда кешеләр эштән китми, хезмәткәрләр үзләренең осталыкларын камилләштерү турында даими кайгырта. Нәтиҗәдә хезмэт җитештерүчәнлегә шундый ук предприятиеләр белән чагыштырганда кампаниядә өч тапкыр югары. Озак вакытка исәпләнгән стимуллар төзүнең иң ышанычлы юлы — ул кешене милек тотучыга әверелдерү. Бу мәсьәлә өлешчә бездә бригада һәм аренда подряды, кооперация һәм, бигрәк тә коллектив, шәхси һәм акционерлык мөлкәте кертү аша хәл ителә. Билгеле булганча, чын хужа байлыгын арттырырга омыла, акчасын

туздырмый, аны эйбэт керем һәм муллык вәгъдә иткән яңа машиналар һәм технологияләр алуға тота.

Хезмәт ияләрендә хужа булу тойгысы барлыкка килгәч стимулларның тирбәләш зурлыгы да үзеннән-үзе үсә башлавын күп тәҗрибәләр күрсәтте инде. Бу хәл кайвакыт кешеләрнең күзгә карап үзгәрүенә китерә. Әйтик, «Казаньрезинотехника» берләшмәсендәге цехларның берсе арендага күчкәч хезмәт хақы арту белән бергә гаепледән сорау да кырысланды. Бу тиз арада тәртип урнашуга ярдәм итте. Бер генә мисал. Эшчеләрнең берсе хезмәт урынына салмыш килә. Ләкин аны шунда ук бик эйбәтләп кисәтәләр. Ә икенче вақыт эләккәч, озак сөйләшеп тормый, ялкауларны төзәтү өчен махсус төзелгән «штраф звеносына» күчәләр. Нәтижәдә аның хезмәт хақы 10 тапкыр, ягъни 700 сумнан 70 сумга кими. Рухи югалтулар да зур була: ул, югары квалификацияле белгеч башы белән, иптәшләренең көлүе астында станоклар куелган аралыктан чүп жыеп йөри. Һәм кеше тиздән яңадан туган кебек үзгәрә — начар сыйфатларыннан арына. Монда шундый тәртип: өченче кисәтүдән соң котылгысыз рәвештә эштән куалар. Кызганычка каршы, без арендачыларны төрле чикләүләр һәм боерыклар белән гел буып киләбез. Ышанып әйтә алам, чын хужа булсалар хезмәт коллективлары эшнең сыйфатын нәтижәле итү ысулларын табачаклар, үз өлкәләрендә фән һәм тәҗрибәнең соңгы казанышларын файдаланачаклар.

**СТИМУЛЛАШТЫРУ
МЕХАНИЗМЫНЫҢ
«ШӨРЕПЛӘРЕ»**

ҺӘМ «ТӘГӘРМӘЧЛӘРЕ»

Салымнар да бик зур стимуллаштыру көченә ия. Кирәгеннән артык салынганда алар кешеләрне хезмәттән биздерергә мөмкин. Салымнар турында яңа закон чыгарып без тагын бер психологик ялгыш җибәрдек: чит илләрдә гамәлгә кергән иң зур саннарға өстенлек биреп, андагы югары хезмәт хақының стимул тирбәнеше өчен җитәрлек күләмдә булуын оныттык. Ә бездә мондый мөмкинлек юк — хезмәт хақы түбән. Социаль-психологик шартларны да исәпкә алмадык. Сүз уңаенда әйткәндә, һәр илдә салымнар халыкның психологиясенә бәйле рәвештә зур үзгәрешләр кичерә. Мәсәлән, Швециядә керемнән 75 процент салым кулай дип исәпләнә. Алар фикере буенча, әгәр ул 35 проценттан арта икән, бөтен көчеңне биреп эшләүдән мәгънә юк, иң яхшысы эшне бөтенләй башламау.

Ә бездә ул салымнар нинди булырга тиеш соң? Безнең халыкның да үз психологиясе бар бит. Җитмәсә ул бик тә үзгә, милли һәм башка аерымлыкларны чагылдыра. Әгәр без моны исәпкә алмыйбыз икән, санап бетерә алмаслык югалтуларга дучар булачакбыз. Чөнки базар шартларында салым кешеләрнең эшкуарлыгына турыдан-туры тәэсир итә торган төп нәрсәгә әвереләчәк. Минемчә, илебиз өчен артык зур салымнар үлем белән бер. Чөнки бездә хезмәт сөючәнлек, башлап йөрү хисе күптән мәрткә киткән инде. Аларны уятыр өчен көчле «кызыктыру» чаралары, стимулларның да аяктан ега торган зурлары кирәк. Ә бездә әлегә аерым тармакларда предприятиеләрдән керемнең 80 — 90 проценты тартып алына. Бу бит күрә торып талау. Монда нинди стимуллар турында сөйләп була?

Миңа әлегә кадәр закон чыгаручыларның берсеннән дә салым политикасы һәм психология арасындагы мөнәсәбәт турында үз фикерен белдерүен ишетергә туры килгәнә булмады. Бу борчылырлык хәл. Проблема әле куелмаган да кебек тоела. Ә аны эшләү өчен социаль психологларны тиз арада утыртырга кирәк.

Стимуллаштыру — идарә фәненең һәм тәҗрибәсенең иң төп өлеше генә түгел, ә аеруча катлаулы кисәгә дә. Монда хәтта хезмәткәрләрнең шәхси мәнфәгатьләрен дә, сәләтләрен дә исәпкә алу кирәк. Берәүләрне барыннан да элек эштә үсү мөмкинлеген, икенчеләрен — матди бүләкләү, өченчеләрен — иптәшләренең хөрмәт итүе, мораль кызыксындыру ча-

ралары рухландырырга мөмкин. Уңай стимулларга мөкиббән киткәннәр дә бар. Ә борчуга тиз бирелә торган шәхесләр югалтудан курка, аларга янау, җәза бирү тизрәк барып җитә. Шуңа күрә стимуллар төрлелеге һәм аларның шәхескә яраклашкан булуы гына тулы уңыш китерә ала.

Билгеле, стимуллар турында сөйләгәндә, хезмәт шартлары аны оештыру, коллективтагы психологик климат, санитария-гигиена һәм башкалар турында да онытырга ярамый. Әгәр станогың хан заманыннан калган булса, хәсрәт тәэминатчылар аркасында гел тик торсаң, цехта суларга һава җитмәсә нинди хезмәт энтузиазмы хақында сөйләргә була соң?

Билгеле булганча, стимулларның нәтиҗәлелеге куллану базары торышына бик нык бәйле була. Әгәр тир түгеп тапкан акчага бернәрсә дә алып булмый икән, хәтта иң камил стимуллаштыру системасы да кешеләрнең психологиясен үзгәртмәячәк.

Күргәнебезчә, стимуллаштыру механизмы бербөтен нәрсә тәшкил итә торган бик күп «шөрәпләрдән» һәм «тәгәрмәчләрдән» тора икән. Әгәр анда шуларның берсе генә җитмәсә дә, ул туктала башлый, йә бөтенләй эшләми.

ПСИХОЛОГИК КУЛЬТУРАМЫ, ӘЛЛӘ ЯҢА ХАТАЛАРМЫ

Стимуллаштыруның яңа ысулларын үзләштергәндә, барыннан да элек, ахыр чиктә кешеләрнең психологиясен аңламаган, социаль-психологик яктан түбән дәрәжәгә корылган технократик һәм идеологик фикерләүнең катып калган кысалары комачаулый. Шуңа күрә идарә итүчеләр өчен тиз арада социаль психологияне өйрәнүне оештырып җибәрергә кирәк. Идарә итү — ул, беренче чиратта, хезмәткәрләргә эш дөвәмында үзләренең бар булган профессиональ иҗат сәләтләрен ачарлык шартлар тудыру, машиналарны, җиһазларны җитештерүчән файдалану, үз осталыгыңны күтәрү турында даими кайгырту. Мондый уку закон чыгарулар өчен дә артык булмас. Аларның бурычы, беренче чиратта, халыкның хезмәт һәм гражданлык активлыгын стимуллаштыра торган законнар чыгару, шушы активлыкны басып тору өчен әмер бирү — бюрократик система торгызган күп киртәләрне алып ташлау. Әлегә кадәр закон чыгаручылар тупас психологик хаталарны шактый җиберделәр: кешеләрне җинаятькә этәрә, җәмгыятькә каршы эшчәнлекне хуплый торган карарлар кабул ителәр.

Мисалга шушы туйдырып бетергән эчкечелеккә каршы законны гына алайык. Аның әле проекты тикшерелгәндә үк психологлар: тыюлар белән генә эчүчелекне җиңеп булмый, дип кисәткәннәр иде. Ни өчен? Чөнки шундый бер закончалык бар. Әгәр кеше нәрсәне дә булса эшләргә бик тели икән, ул аны канәгатьләндерү өчен теләсә нинди юллар таба. Кайвакыт ул юллар бик бормалы да, җинаятьчел дә булырга мөмкин. Шуңа күрә төрле стимуллар ярдәмендә аңарда дәрәс ихтыяҗлар тәрбияләргә кирәк. Фәкать шул гына эшкә ярдәм итә ала. Галимнәрнең сүзенә колак салмадылар. Нәтиҗә нинди? Нәтиҗәләр еларлык! Закон кабул ителгәннән соң бер елда гына 40 миллиард сум дәүләт казнасыннан сапогончылар һәм алыпсатарлар кесәсенә күчте. Ә бу — дүрт Чернобыль бәясә! Сатудан кыйммәт булмаган одеколоннар һәм ислемайлар, бик күп дарулар югалды, токсикомания үсте, шикәр кытлыгы башланды, меңнәрчә гектарда йөзем агачлары киселде.

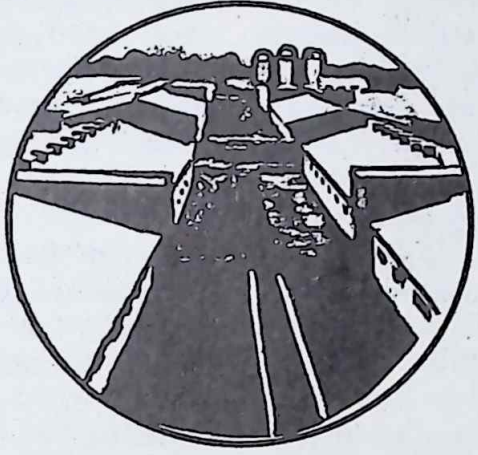
Үткәнебезгә күз ташлау күңелсез уйлар тудыра. Бер хата артыннан икенчесе атлый. Ирексездән тагын кайчан һәм кайда башыбызны бәреп ярырбыз икән дип куясың. Технократик фикерләү әле мәйданнан китәргә ашыкмый. Шуңа күрә без быелгы урып-жыюны да башкарып чыга алмадык. Әле августта ук кешеләргә: «Кадерле якташлар! Үзегез кырга чыгып җыйган бәрәңге белән яшелчәнең дүрттән берен алыгыз!» — дигән өндәмә белән чыккан булсак, бу хәлгә төшкән булыр идекме икән? Ә безнең властьлар һәр кеше өчен стимул тудырасы урынга ин-

де шомарып беткән яраксыз юлдан киттеләр, мәжбүр итүгә корылган өндәмәләр һәм агитациянең тылсымлы көченә ышандылар.

Дөньяга чыгарга әзерләнүче барлык законнарга һәм идарә итүгә бәйле мөһим карарларга социаль-психологик экспертиза ясау өчен вакыт җитте дип уйлыйм. Моның өчен СССР, РСФСР һәм ТССР Югары Советлары каршында махсус экспертлар төркемнәре төзәргә кирәк. Закон чыгаручыларның үзләренә дә хәзерге социаль-психология фәннәнең нигезләре белән танышу артык булмас кебек. Ул чакта законнар экономикабызга һәм әхлагыбызга шулкадәр зур зыян ясамас, ә файда китерер иде. Аларның асылы — кешеләрне басу түгел, ә халыкның активлыгын стимуллаштыру.

Кызганычка каршы, төрле тарихи сәбәпләр аркасында Россия халыкларының социаль-психологик культурасы цивилизацияле халыкларыныкыннан шактый түбән. Бу хәтта сан күрсәткечләрендә дә ачык чагыла. Әйткә, бездә психологлар АКШ белән чагыштырганда 300 тапкыр азрак. Бу өлкәдә без хәтта зур булмаган Европа илләреннән дә калышабыз. Шуңа күрә хәлне төзәтү өчен безгә тиз арада чаралар күрәргә кирәк. Эшнә фәнни-педагогик кадрлар әзерләүдән һәм барлык югары уку йортларында социаль психология укытуны кертүдән башлау хәерле булыр иде. Фәндә технократик башлангычлар аеруча көчле булган Татарстанда бу бигрәк тә мөһим. Бездә элек-электән химия, физика, геология, биология, математикага өстенлек бирелеп килде, ә гуманитар фәннәр, бигрәк тә психология, ятим бала хәлендә яшәде. Әгәр без җәмгыятебезне чыннан да гуманлаштыра башладык һәм сүздән эшкә күчәргә сәләтле икән, ягъни кешене игътибар үзәгенә куеп аны активлаштыруга омтылабыз икән, республикада психология фәннә үстөрмичә торып моңа ирешү кыен булчак. Хәзер моның өчен кайбер шартлар бар инде. Әлегә кадәр бездә психология буенча фәкать бер генә фән докторы бар иде. Ә хәзер өчәү булды. Аларга таянып КДУда психология кафедрасы, СССР Фәннәр академиясә филиалында психология подразделениесә төзеп булыр иде. Аспирантура ачу да комачауламаячак. Казанда психология буенча гыйльми дәрәжә бирү буенча махсус совет оештыру өчен дә шартлар өлгәрәп җитте. Теләк һәм омтылыш кына булсын, нәтиҗәләр үзләрен көттермәс.

ФЕРМЕР

КӨНДӨЛЕГЕ

Көнбатыш Германия жирендә дүрт ай буге немец фермерлары тәжрибәсен өйрәнгәндә Зөлфир Мусин: «Буге көн иртәме-соңмы безгә дә киләчәк әле. Без дә фермерлар булчакбыз»,— дип уйладымы икән? Мөгаен, уйлангандыр, хәтта шулай буласына иманы камил булгандыр. Чөнки немец фермеры йортында дүрт ай буге яшәп, аның ничек хужалык итүен өйрәнгәнне ул ничиренмичә көндәлегенә сырлап, теркәп барган. Буге егетнең герман жирендә күргәннәрен сөйләвен тыңлаганда, аның фермер көндәлеген укыганда Лесков әсәрәндәге Сулагай кушаматлы останы искә төшердем. Аны да шулай чит илдә кунак итәләр, әллә нинди хикмәтләрен күрсәтәләр, жиде йозакта сакланган серләрен ачалар: мыгыңа чорна гына. Тик алтын куллы Сулагай — хәтта

борчаны дагалаган оста — чит илдән нәрсәгә өйрәнәп кайттың, дигәнгә: «Мылтык көпшәсенәң эчен кирпеч белән чистартмагыз»,— ди. Язучы әнә шулай итеп Көнбатыш тәжрибәсен, алардагы файдалы нәрсәләрне бездә кулланып булмавын әйтеп биргән. Чыннан да, кулаймы безгә чит ил тәжрибәсе, үрнәге, кирәкме ул?

Әйдәгез, буге сорауга жавап биргәнчә дүрт ай буге Көнбатыш Германиядә немец фермалары эшен, тормышын өйрәнгән, хәтта Михаил исемле немецның йортында яшәп, эшләп көн үткәргән Зөлфир Мусины тыңлап карыйк. Ул — Башкортстанның Чакмагыш районы «Авангард» колхозы арендачысы. Аңа — 25 яшь, армиядә хезмәт иткән, авыл хужалыгы техникумын тәмамлап агроном белгечлегә алган. Ул житәк-

челек иткән 12 кешелек аренда звеносы карамагында 452 гектар сөрү жире, 350 баш үгез бар. «Авангард» колхозы рәисе Р. Баянов Зөлфирне арендага күндереп механизаторлар күңелендә өмет, ышаныч уятты, бетүгә дучар ителгән Нур авылын таркалудан саклап калды.

— Германиядән кайткач, проблемалар тагын да артты,— ди Зөлфир.— Тегеләр тәжрибәсен бик кулланасы килә, әмма кытлык кулдан тота. Нәрсәгә тотынсаң, шул юк. Технология технология инде. Шартына туры китереп чәчмәсәң, ашламасын кертмәсәң, вакытында тәрбия кылмасаң, мул уңыш алырмын димә.

Немецлар ирешкән уңыш чынлап та күзнә кыздырырлык. Арыш, бодайның гектарынан йөзәр, ә арпаныкынан 71,5 әр центнер уңыш жыйсыннар әле! Әйе, монда Хрущев заманындагы кебек «Американы куып житәрбез — узып китәрбез» дип коры шапырыну белән генә әллә ни майтарып булмас кебек күренә. Арендачы Зөлфир Мусин энә шуңа күрә герман жирендә күргән бер нәрсәгә шаккатып, авызы белән кош аулап йөрүдән бигрәк немецларның яхшы яшәве һәм эшләвенен серенә төшенергә омтылган.

Зөлфир Мусин көндәлегеннән: «13 май. Бүген якшәмбе. Немец халкы ял итә. Әбәт ашаганнан соң хужаның гаиләсе белән икенче бер авылга бардым. Михаил мине бер фермер белән таныштырды. Ул сыерлар карый, үгезләре дә бар. Сыерлардан елына 6 мең литр сөт савып ала. Әйбәт сыер булса, 10 бозау бозаулаганчы тотам»,— ди. Уртача сыер булса — 5, алама булса, 1—2 бозаудан соң суя. Бер сыеры елына уртача 10 500 литр сөт бирә, дип күрсәтте.

Сыерларга 25 килограмм исәбенән яшел азык чабып бирә, 2 килограмм печән. Сыерларның сөт бирешенә карап фураж бүлә. 1 килограммнан алып 6 килограммга хәтле. Фураж катнашмасында бодай, солы, соя. Фуражга 3 процент минераль азыklar куша һәм тагын һәрбер сыерга көн дә 30 грамм натрий бирә.

25 сыеры бар, хатыны сава иде. Савым вакыты 45 минут, диде. Үзездә тазарту бик кыен булгач,

шунда ук асларын карадым. Буйдан буйга тимер (аралары 5 сантиметр чамасы). Аслары чиста, тазартып торасы юк. Тизәк, сидек ярыклардан төшә дә, агып чыгып, цементлап эшлэнгән зур чокырга тупла...»

Күрәсезме, арендачы Мусин якшәмбедә дә кунак булып кына утыра алмаган. Күргән, өйрэнгән, чагыштырган, көндәлегенә теркәп куйган. Көн саен шулай. Өйрәнәп, күргән-ишеткәннәрен колагына киртләп кенә бармаган, Зөлфир үзе дә фермер хужалыгында тир түгеп эшләгән. «Михаилдан калышмадым, ул нәрсәгә тотынса, мин дә шуны эшләдем»,— ди Мусин. Әйтик, аның көндәлегендә бу болайрак тасвирлана:

«15 май. Бүген иртәннән башлап кичке сәгать бишкә хәтле бәләкәй трактор белән Михаилның бер коллегасының бакчасында жимеш араларындагы печәнне чаптым. Аннан соң Михаил «Беларусь» тракторы белән икенче бер иптәшенә сенаж салыша иде, аңа утырып йөрдем. Сенажга печән салалар. Ургач ике көн тотканнар. Камылы биеклеге 3—5 сантиметр. Базда бездәге «Беларусь» кебек трактор тапап тора, КУН-10 кебек әйбер таккан. Сенаж әйбәт өлгерсен өчен бактериаль препарат сибәләр».

Без «Авангард» колхозының Нур авылында яшәүче арендачы белән әңгәмә корганда Зөлфир кулындагы электрон сәгать — ГФР истаһеге — көй уйнап алды. Гүя, син бу вакытта фәлән эшләргә тиеш, дип кисәтте сыман. Зөлфир кыбырсынып, бер урында таптанып куйды. Төгәллек, вакытның кадерен белү, билгелэнгән вакытта эшне башкару — минемчә, боларына да Мусин немецлардан өйрэнгәндер. Немецлар — төгәл, пөхтә халык. Дүрт ай Германиядә яшәү Зөлфир өчен эзсез узмаган, күрәсәң. Моңы немец фермеры белән бер йортта яшәп, бер хужалык алып барганда булышкан З. Мусинның көндәлекләреннән дә күреп була:

«Бүген иртән 5 сәгать утыз минутта тордым...» Яки «сәгать өчтән башлап алтыга кадәр чөгәндер уташтым». «Ит комбинатыннан кайткач ашадык. Сәгать иртәнгә си-

гезенче ярты иде».

Вакыт кадере. Монысына безгә өйрәнергә дә өйрәнергә әле. Вакыт кадере хужалык исәбеннән аерылгысыз. З. Мусин звеносындагы һәр кешене хужалык исәбе үзеннән-үзе минутларны санарга, эшне алдан планлаштырырга, үз хезмәтен акыл белән оештырырга өйрәтә, мәжбүр итә. Германиядә, Америкада «вакыт — акча» дип эш итәләр, нурлылар өчен кулдан ычкынган вакыт — сөрелми калган жир, аяз чакта жыелмый калган иген, вакытында ашатылмаган үгезләр, саламы жыелмаган басу... Болар исә уңышны, димәк, табышны — ел азагында колхоз белән исәп-хисап ясагач алына торган акчаны киметә торган нәрсәләр.

Зөлфир Мусин көндәлегеннән:

«14 май. Иртән Михаилның дуңгыз фермасында тәртип урнаштырдым, аннан соң газетадан килделәр. Фермасын фотога төшереп киттеләр. Миннән аренда, колхоз турында сораштылар. Фермасында 600 дуңгыз бар, бернинди кул көче кирәкми. Зур сыешлыктар утыра — берсендә арпа, икенчесендә бодай, өченчесендә фасоль. Фермада бөтен эшне компьютер алып бара. Өч сыешлыктан да шнек белән орлыкны кирәгенчә төшереп тегермәнгә кертә, анда тартылып бер сыешлыкта су белән сыеклана һәм дуңгызларга көненә өч мәртәбә торбаүткәргечтән (кайсы читлектә ничә дуңгыз барлыгы турында компьютерга программа бирелгән) таратыла. Михаил иртән бер генә карап чыга да — эше бетте. Фуражларына 3,99 процент минераль азык кушыла. Дуңгызларны 110 килограммга житкереп тапшыра. Асларында — тимер рәшәткә»...

«Авангард» колхозында беренче булып аренда звеносы оештырган 25 яшьлек ир-егетне чит жирдә бөтенесе кызыксындырган. Агроном егетнең иген игү белән генә түгел, терлекчелеккә дә зур игътибар бирүенә хикмәте бар. Аларның звеносы катнаш, ягъни 12 кеше игенен дә игә, 350 баш үгезен дә симертә. Сүз дә юк, немец фермерының 60 гектар җире белән аренда звеносы карамагындагы 452 гектарлы басу-кырлар-

ны чагыштырып та булмый. Зөлфир Михаилга: «Сезнең басуыгыз безнең өчен түтәл генә бит»,— дип уенынычынын кушып әйтә торган булган. «Монда әле урып-жыю башланды. Исеме генә урып-жыю инде, ике сәгәткә — бер басу»,— дип яза ул туган якларына. Без басу-кырларыбызның, жир-суларыбызның иксез-чиксез, мул булуы белән генә мактана алабыз шул. Ә менә немецларда гектарынан арыш, бодай — 100, э арпа 71,5 центнер чыга. Ул гына да түгел. Үгезләренә көнлек артымы 1 килограммга җитә. Әйттик, центнер ярымлы 6 айлык башмакны фермер 12—13 айда 6,5 центнерга житкерә. Әлбәттә, болар ахыргы нәтижә. Боларга немец фермерлары ничек ирешә соң?

— Терлек азыгы базасы немецларда бик көчле,— ди З. Мусин.— Безгә алардан өйрәнергә дә өйрәнергә әле. Мәсәлән, безнең симертелә торган малларга протеин җитми. Ә немецлар сояны нык кулланып бу бәладән котылалар. Көн дә малларга берәр килограмм соя, кило ярым фураж ашатып, алар ай ярымлык бозауны 18—19 айда 6 центнерга житкерәләр. Безгә терлек азыгы базасын яхшырту турында ныклап уйланысы бар. Фермаларны немецларныкы кебек механикалаштырсак, кул хезмәтеннән дә котылачакбыз, кеше санын да киметеп булачак.

Зөлфирнең көндәлегеннән күренгәнчә, ул 4 июнь көнне Михаил белән һәр сыердан елына 7 500 килограмм сөт савып алучы фермер хужалыгында була. Көндәлеккә саннар баганалап тезелгән. Беренчесендә сыерның номеры, икенчесендә һәр терлеккә бирелгән фураж күләме, өченчесендә сыерның күпме ашавы күрсәтелгән. Шушы саннарны чагыштырып, кызыклы нәтижеләр ясарга була. Әйттик, мал малга охшамый. Бер ишесе алдындагысын ашап бетерми, э кайберләренә җитми кала. Шуннан чыгып фермер маллар рационын көйләгән. Безнең фермаларда исә азык һәр сыерга тигез бүленә. Нәзберек хайван азыгын чәчеп, таптап бетерә, икенчеләренә исә кече теленә дә йокмый кала.

Зөлфир әйтүенчә, Германиядә сыерның күпме сөт бирүен билгелә-

гәч, аңа тиешенчә генә ашаталар. Иң гажәпләндергәне шул булган: һәр сыерның муенында датчик бар икән. Мичкә рәвешендәге әйбер эшләнеп куелган. Ашыйсы килгәндә мал шунда башын тыга, теге датчик компьютерга нинди сыер икәнән хәбәр итә. Компьютер «кушуы» буенча автомат жайланма сыерга кирәгенчә һәм тиешенчә генә фуражын бирә. Бездә «сөт сыерның телендә» дип әйтелсә дә, макальгә төзәтмә кертеп, «сөт малы белеп ашатуда» дип үзгәртү кулай. Ягъни малы никадәр күбрәк ашатсаң да, сөт бирүдә ул үз чамасын уздыра алмый.

Зөлфир Мусинның немец фермеры белән яшәгәндә, эшләгәндә аларның ничек иген игүе, ничек мал симертүе, ничек үзара алыш-биреш ясавын жентекләп күзәтүе, өйрәнүе турында язсам да, игътибардан читтә калган бер нәрсә бар. Аны Татарстан авыл хужалыгының иң авырткан жире диясем килә. Бу — авыл хужалыгы производствосы белән фәннең бәйләнеше. Германиядә бу бәйләнеш гаять тыгыз, әйтик, анда иген уңышын ел саен берәр центнерга артыграк алсалар, республикабыз кырларыннан андый үсеш 8 эр килограмм гына булган. Немец фермерларының югары уңыш алуында фәннең, галимнәрнең турыдан-туры катнашы барлыгын Зөлфир үз күзләре белән күргән. Хәер, моңа аның жентекле, саннар, процентлар белән чуарланган көндәлеге дә шаһит ич. Бу фәнни рекомендация-киңәшләрне немец фермерларына кемнәр бирә дисезме? Бөртекле, кузаклы культуралар үстерүдә булсын, мал асрау, сенаж салу, авыл хужалыгы продуктларын эшкәртүдә булсын — фәннең иң соңгы казанышларын үзгәндә туплаган, фермерларның ныклы таянычы булган тәҗрибә хужалыгы ярдәм итә. Әлегә фәнни үзәк 270 фермер хужалыгына хезмәт күрсәтә икән. Фермерлар ай саен әлегә тәҗрибә-эксперимент хужалыгына тиешле күләмдә акча түләп баралар, кирәк чакта аның хезмәтеннән теләп файдаланалар. Шунысын да әйтергә кирәк: Зөлфир яшәгән фермер хужалыгына 27 төрле авыл хужалыгы журналы тәкъдим ителә, ә немец Михаил шуның 7

төрлесен өенә алдыра икән. Кем белә, немец фермеры бүләк иткән ул журналларның, бәлки, тора-бара Зөлфиргә дә кирәге чыгар әле. Иманым камил, киләчәктә Михаил кебек З. Мусинга үз тәҗрибәсен гомумиләштерергә, фәнни-практик эш рәвешендә якташларына тәкъдим итәргә туры килүе ихтимал. Бу аңа техникум белемен яңарту, тулыландыру өчен генә түгел, тормыш итү, хужалык алып бару, базар икътисады шартларында заманнан артта калмау, кыйбланы югалтмау өчен дә кирәк булачак. Шул чакта Көнбатыш Германиядә тупланган тәҗрибә бөртекдәрен ул кабат күздән кичереп, немец жирендә язган көндәлекләрен жентекләп өйрәнәчәк әле. Фермер Михаилның тәҗрибәсе аңа шул вакыт бик тә ярап куячак. Ә хәзергә институтларда белем алучы булачак экономистларга фәнни эш темасы тәкъдим итә алам: «Арендачы З. Мусин белән немец фермерларының хужалык итү алымнары». Яисә менә болай: «Арендачы һәм фермер хезмәтендә хужалык исәбе».

Капиталистик илләрдә конкуренция, көндәшлек көчле, дибез. Әлегә без базар икътисадының әлифбасын акрын гына өйрәнеп маташабыз, ә Көнбатыш Германиядә, Америкада, башка капиталистик илләрдә бу өлкәдә азау теше ярган эшмәкәрләр, бизнесменнар эшли. Көндәшлек шартларында яшәү ничегрәк була икән: Зөлфир көндәлегеннән мин шуны чагылдырган хәлләрне, очраklarны да бик кызыксынып эзләдем. 17 майда язылганнарда күз салыйк әле, нәкъ шул үзе түгел микән? «Бүген иртән алтынчы яртыда тордым да Михаил белән дунгызлар тапшырырга киттек... Михаил әйтә: без, берничә немец, шушында тапшырабыз, ди. Безнең арада конкуренция бара, ди. Әгәр дә дунгызлар аламарак була икән, минем итне кабул итмиләр. Шуннан икенче ит комбинаты белән сөйләшергә кирәк, ди. Анысы бездән 80 километрда...» Күрәсезме, ялкау, «ничек тә ярап әле» дибрәк яшәргә күнеккән фермерны төп башына утырту өчен юри нәкъ шулай эшләнгән кебек. Сыйфатсыз продукцияне үн тапкыр ераккарак илтергә туры киләчәк, әле өстәвенә

аңа яхшы бәя бирәләрме-юкмы, анысы да билгесез бит. Бездә гел киресенчә. Базарның товарга зур кытлык кичерүе аркасында аерым төр товарларга монополия хөкөм сөрә. Кая ул кул сугып сатулашу, яхшырагын сайлап алырга тырышу, кайда ул көндөшлек!? Югары бәягә көчлөп тагылган товарны алырга теләмисең икән, дүрт ягың кыйбла, синнән башка да алучы табылачак. Әгәр фермер хужалыгы оештырып, хосусый милеккә жир алса, беренче чиратта энә шундый киртәгә юлыгасын уйлагандыр Зөлфир. Хәер, фермер хужалыклары ишле булып, базар экономикасы көчәеп китсә, алыш-бирешкә, гадел көндөшлеккә, ницшиксез, юл ачылачак.

Зөлфир Мусин көндәлегеннән: «23 май. Бүген Михаилның үз хужалыгы турында язган китабын укып чыктым. Курс эше рәвешендәгә китапны ул 1989 елда язган».

«Авангард» колхозы арендачысының дикъкаты белән немец фермерлары тәжрибәсен өйрәнүе, төгәл булуы, иренмәве, хәтта көндәлек алып барырга вакыт табуы турында алдан искәрткән идем. Бу төгәллекне вакыт исәбен алып барудан гына түгел, Зөлфир Мусин көндәлеген чуарлаган башка саннардан да күрәсең. Немец фермеры язган китаптан Зөлфир көндәлегенә байтак саннар күчкән. Бу юлы арендачы гектар күләме, маллар саны, кайсы фермер сыеры күпме сөт бирүе белән түгел, бәлки хужалык исәбе күрсәткечләре — табыш, керем, рентабельлелек, чыгымнар белән эш йөртә. Әлеге саннарны, таблицаларны, күрсәткечләренә арендачы тикмәгә генә күчереп язмаган. Чөнки немец фермеры кулланганнар киләчәктә үзенә тормышында, эшендә көндәлек хажәткә әвереләчәген. Зөлфир бик яхшы аңлаган. Әйе, арендачы ир-егет бер бүгенгә көн белән генә яши торган кеше түгел, ул киләчәген дә уйлый. Жир бәясе турындагы саннар миңа бигрәк тә кызык тоелды. Фермер Михаил 60 гектар жир тота. 12 гектары — хосусый милке, үз жире, ә 48 гектарын арендага алып эшкәртә һәм хужасына килешү нигезендә ел саен 350 марка түли. «Жирне бө-

тенләйгә сатып алсаң, безнең төбәктә бер квадрат метр жир 3,50 марка тора. Ә инде әйбәт төбәкләрдә 9 маркага кадәр житә», — дигән Михаил. Бу саннарны Зөлфир кызык өчен генә көндәлегенә сырлап куймагандыр. Бу саннарның арендачыга кирәге чыгарга тора әле. Чөнки әлеге колхозчы-крестьян жирне колхоздан арендага алып торса (бу яктан немец фермеры белән Мусин пар килгәннәр), киләчәктә жир аның шәхси милкенә әверелүе бик ихтимал. Башкортстанда «Крестьян (фермер) хужалыгы турында» Закон проекты бик жанлы, кайнар тикшерү башланды. 20 ләп фермер хужалыгы Жир реформасын тормышка ашыруның тәүге карлыгачларына әверелде. Хәзер республика житәкчеләре фермер хужалыклары оештыру тәжрибәсенә өйрәтү өчен Балтыйк бую республикаларыннан, чит илләрдән белгечләр чакыру турында уйланалар. Бу эшне Көнбатыш Германиядә дүрт ай бую немец фермерлары тәжрибәсен өйрәнгән 6 арендачыдан башлау отышлы булмасмы?

— Зөлфир, Германиядән кайткач, немецлар тәжрибәсен кулланып караганың булмадымы?

— Немецларда болай: алар трактор белән йөрер өчен басуда 10 метр саен технологик ызан калдыралар. Алар үрнәгендә без дә 150 гектар жирне шундый ызан калдырып чәчтек. Уңыш өлгергәч, игенне таптап эрәм-шәрәм итмәс өчен һәм югалтуларны күпкә киметә торган чара бу. Телисең икән, шул ызан буюнча ашлама сиптер, жирне эшкәрт. Алга таба басуга тиресне бодайрак кертергә ниятлибез. Бодайдан соңгы басуга 1 гектарга 25 кубометр исәбеннән сыек тирес сиптергә кирәк. Немецлар кебек бодайны суктырып алганнан соң саламын калдырып, өстенә тирес сиптерү файдалы. Шуннан аны дисклар белән ваклатып, тирес белән буталгач сөрәчәкбез. Фермерлар бодай, арпа саламын, чөгөндөр яфрагын жыеп алмыйлар, ваклатып сөрәләр генә. Чөнки саламда, яфракта натрий, фосфор, калий күп була. Мин яшәгән фермерның 60 гектар жире булуын әйткән идем. Чәчү әйләнеше

саклансын өчен ул шуны 28 басуга бүлгән. Болай иткәндә вакыт та югалмый, технология дә төгәл саклана, жирне вакытында ашлыйсын, үсемлеккә тиешле тәрбия була.

Немецлар үрнәгендә эшләү өчен нурлыларга жирне ашлау техникасы, ашлама бик тә кирәк. Арендачыларга тулы мөстәкыйльлек бирелсә дә, кайвакыт Зөлфир яшылек кызулыгы белән гел немец фермерлары юлын гына кабатламакчы. Эмма алар технологиясен дә белеп, безнең шартларны күздә тотып кулланырга кирәклеген аңлау зарури. Колхоз рәисе Ранис Баянов немецлар тәжрибәсен кулланды арендачы З. Мусинга булышуның мондый юлын да тапкан.

— Без Көнбатыш Германиянең «Байер» фирмасы белән килешү төзәргә жыенабыз. Алар безне чөгәндер үстерергә өйрәтәчәкләр, безнең басуда тамыразык үстерәчәкләр,— ди Ранис Нурхәнифович.— Моңың өчен бездә кулай техника юк әлегә. Техниканы без немецлардан валютага сатып алырга булдык. 1990 елны без борчактан чагыштырмача яхшы уңыш жыйын алдык. Явымлы елына карап, билгеле. 500 гектар жирдән 20 шәр центнер борчак чыкты. Шунны чит илгә валютага сатып чәчкәчләп, ашлама алачакбыз. Ә инде ашлама кертү, агулау жайланмаларын безгә аерым завод эшләп бирергә булды.

З. Мусин көндәлегеннән: «20 май. Бүгөн ял көне. Төшке ашны ашаганның соң Михаилның әтисе мине Чакмагыш районыннан килгән бер егет янына илтәп куйды. Ара — 20 километр. Анда сәгать икедән кичке туңызга хәтле булдым. Бик нык сагындырган, сөйләшәп сүзләп бетмәде. Аның хужасының сыерлары, үгезләре һәм тавыклары бар. Хужасыннан эше турында сораштым. Хужалыгының төп юнәлеше — ит белән йомырка. Сыерларын саумыйлар, бозаулары бергә йөри. Жәй көне гел болында. Сыерларының ике бозаулаганнары күп. Хәтта кайсы берсе өчнә дә бозаулы. Бозаулары аналары белән йөрсә, чиргә бирешмиләр, тиз үсәләр, ди...»

Арендачы Мусин көндәлегеннән башка битләреннән арыш, бодай,

арпа, рапс, шикәр чөгәндереннән 1 центнеры ничә марка торугын да беләргә була. Менә Зөлфир фермер Михаилдан үз хужалыгын ничек алып баруын төпчәнә. Менә ул арыш игүдә булсын, дунгыз, тавык үрчәтүдә булсын, һәр эшненең ничә марка торугын тиененә кадәр язып ала. Берәү булса, бу саннар миңа нәрсәгә хажәт, вакытында жирен сөрмәсән, ашламасаң, чәчмәсән-урмасаң, ул саннарың белән генә ерак китә алмассың, дияр иде. Зөлфир өчен бу саннар уйлануга, анализлап, өйрәнәп эшкә этәрүче көч. Немецлар уңышны программалау дигән нәрсәне кулланалар икән. Әйткәч, елның ничек килүенә карап, фермер быел арыштан, бодайдан, арпадан фәлән центнер уңыш алырга ниятли. Үз алдына билгеләгән санга карап, ул ашламасын да чама белән генә кертә, агротехникасын да шуңа карап үткәрә. Әлбәттә, монда төп рольне базар икътисады, бәяләр, бөртекле культураларга ихтыяжның нинди булуы уйный. Фермер Михаилның курс эше рәвешендә язылган китабы белән танышу техникум тәмамлаган З. Мусинга институтның тәүге курсының бетерү кебек булгандыр. Яшерен-батырын түгел, безнең югары уку йортларын тәмамлаучылар хужалык исәбе, үзфинанслау, үз чыгымнарының үзәк каплау фәнендә әлепне таяк дип белмичә чыгалар. Зөлфир дә авыл хужалыгы техникумын тәмамлаган. Эмма Нур авылына кайтып, аренда звеносына баш булырга ризалык биргәч, мөстәкыйль эшли башлагач, техникум белеменнән никадәр сай булуы шундук аңлашылган. Югыйсә, Германиядә булачак фермерларны бөтенләй башкача өйрәтәләр икән. Шуңа ук Михаил да колледжта бер ел укыгач, авылга кайтып бер ел эшләгән. Аннары — тагын бер ел уку һәм практика. Шулай итеп, уку белән хезмәтне чиратлаштырып уздырылган 6 ел немец егетен фермер эшенә, тормыш юлына менә дигән итеп әзерләгән. «Миңа шунысы гаҗәп булды,— ди З. Мусин.— Институтны тәмамлагач Михаил имтиханнарны профессор, укытучылары алдында түгел, үзе яшәгән төбәктән жыелган тәж-

рибәле агрономнар, зоотехниклар алдында тоткан. Алар фермерның әзерлегенә, ничек белем алуына дәрәс һәм гадел бәя биргән». Михаилның үз хужалыгы турында фәнни хезмәт язуы, эшен жентекләп анализлавы да гыйбрәтле.

Арендачы З. Мусинның фермер көндәлегенә шуның белән тәмам. Аның дәвамын мин Зөлфирдән Нур авылы кырында, кызу урак өстендә ишеттем.

— Без, арендачылар, үз кырыбызга гына ябышып ятарга тиеш түгел. Үзара ярдәмләшү, хезмәттәшлек кирәк хәзер. Бер-беребезгә кирәк чакта булышык. Германиядәге кебек бу ярдәм түләүле булсын. Немец фермерлары нәкъ шулай эшли. (Бу уңайдан З. Мусин көндәлегендәге «15 нче май. Бүген иртәннән башлап кичке сәгать бишкә хәтле бәләкәй трактор белән Михаилның бер коллегасының бакчасында жимеш араларындагы печәнне чаптым» дигән юлларны искә төшерү урынлы булыр). Безгә дә хәзер арендачыларны берләштерергә, аларның союзын төзәргә кирәк. Колхозда, районда, республикада. Нәкъ Германиядәге фермерлар ассоциациясе кебек. Болай эшләгәндә тәҗрибә уртаклашу да жайлырак.

Энә шундый уйлар белән кайткан ул герман жиреннән. «Черегән капиталистлар»ның безгә азык-төлек ысылкалары жибәрүенә, садака өләшүенә өметләнеп яшәүдән туктарга вакыт. Сүз дә юк, без Америка, Германия, Италия фермерларынан техника ягыннан да, алдынгы технологияләр, хезмәтне оештыра

белү ягыннан да күпкә калышабыз. Энә шул артталыкны бетерү, алар тәҗрибәсен үзләштереп, аларча эшләргә өйрәнү өчен Зөлфир Мусин кебекләр Көнбатыш Германиядә булып кайтты.

Алга киткән илләрдә халыкны 5 процент крестьян, фермер ашатып тора дип эш сөйләргә яратабыз. Чит илләр үрнәгендә фермерлыкны аякка бастырырга чакырулар торган саен ныграк яңгырый. Фермерлыкны аякка бастыру, жиргә хосусый милек мөнәсәбәтләре урнаштыру турында законнар эшләнеп бетмәс борын колхоз-совхозларны таратырга өндәүләр дә ешаеп китте кебек. Инде күпләр фермер хужалыклары оештыруда да коллективлаштыру хәрәкәтендәге кебек таякны артык бөгүләр, ялгышлар, кампаниягә бирелү кабатланмагае дигән шөбһәдә. Крестьянны фермерлыктан биздерү дә энә шул колхозлаштыру елларында башланмады микән? Шуңа күрә «Авангард» колхозында да фермер хужалыклары оештыруда уйлап эш итәләр. Фермер итү кыстап, үгетләп ризалата торган нәрсә түгел бит ул. Югыйсә, фермер хужалыгы иң беренче чиратта эшче көче житмәгән кече авылларда тергезелә. Бу яктан караганда Зөлфир Мусин яшәгән, хезмәт иткән Нур авылы бик тә кулай кебек. Бүген — арендачы, иртәгә — фермер. Хәер, Зөлфир Мусинны «Авангард» колхозында бер дә юкка фермер дип йөртми торганнардыр.

Газинур ВӘЛИЕВ,
журналист

БАШКАЧА БУЛА АЛМЫЙ

Бүген күпләр: «Караңгылыктан соң яктылык булырмы?» дип һаман да ныграк борчылалар. Моның сәбәбе — җәмгыятьнең социаль-иқтисади, сәяси һәм рухи тормышының барлык якларына да кагылган кризислы процессларның көчәюендә. Бу процесслар КПССны да читләтеп узмады. Аның алдында да тамырдан яңару бурычы тора. Моңа отчет-сайлау кампаниясе булышлык күрсәттеме соң, һәм әгәр дә бу шулай икән, ул чакта ни дәрәжәдә һәм ни рәвешле? Ул республика партия оешмалары, коммунистлар эшчәнлегенә нәрсәләр бирде, партия тормышында (хәер анда гына да түгел) нинди тенденцияләр һәм проблемаларны ачыклады? Бу уңайдан КПСС рескомының оештыру-партия эше һәм башлангыч парт-оешмалар эшчәнлеген яңарту буенча комиссия рәисе урынбасары В. Б. КАНДАЛИНЦЕВ үз фикерләре белән уртаклаша.

— Владимир Борисович, мин әңгәмәне отчет-сайлауларның сабаклары турындагы сораудан башламакчы булам. Йомгаклары турында түгел, ә сабаклары хакында. Ни өчен икәннен аңлатып үтим. Гадәттә йомгаклар дигәндә уңай мисаллар җыелган һәм кайбер җитешсезлекләр күрсәтелгән ниндидер статистика отчеты итеп кабул ителде.

— Килешәм. Әмма сабаклар турында сөйләшүгә күчкәнче үткән кампаниянең үзенчәлегенә хакында берничә сүз әйтеп китим. Иң мөһимнәрен аерып күрсәтим: демократияләштерү процесслары нәтижәсендә башлангыч парт-оешмаларга, коммунистларга фикер иреге, мөстәкыйль иҗатка ихтыяҗны тормышка ашыру өчен мөмкинлекләр тудыру. Нәкъ менә шулар сайлауларның шактый дәрәжәдә демократияле, киң хәбәрдарлык, сугышчанлык (әгәр дә шулай әйтергә яраса), коммунистларның, хезмәт коллективларындагы партиясез иптәшләрнең фикерләрен мөмкин кадәр күбрәк исәпкә алу шартларында үтүен билгеләде дә.

Сүзем дәлилле булсын өчен түбәндәгеләргә тукталам. Әйтик, демократик механизмнарны файдалану мәсьәләсен алыык. Конференцияләр делегатлары исәбеннән әзерлек комитетлары, эш группалары һәм комиссияләре төзү киң кулланылды. Алар башлангыч оешмалар фикерләрен өйрәнү нигезендә төп документларның проектларын һәм сайлау-

лы органнар составы буенча тәкъдимнәрен әзерләделәр. Ә бит элек, яшереп торасы юк, боларның барысы да аппарат тарафыннан тар даирәдә генә эшләнде, шуңа алар битарафлык күрсәтеп кабул ителде дә диярлек. Хәзер исә тикшерелә торган документлар жанлы, кызыксыну-чан, ә вакыты белән кискен дискуссияләр тудырды, гадәттәге «гомуми хуплау» булмады.

Ә горизонталь структураларның актив һәм күбесенчә яңа эшчән-легә? Партия съездына, республика конференциясенә әзерлек барышын-да эшлекле, оригиналь тәкъдимнәрнең күпчелеген без Казан вузлары, КамАЗ партөөшмалары секретарьлары советларыннан, кайбер шәһәр һәм район партөөшмаларыннан алдык.

Республика конференциясе делегатлары, сайлаулы партия органнары әгъзаларының күпчелегә барлык коммунистлар тарафыннан партия округ-лары буенча сайландылар. КПССның Зеленодольск шәһәр комитеты, Казанның Вахитов һәм Киров район комитетлары секретарьлары туры-дан-туры, барлык коммунистлар тарафыннан сайландылар. Аксубай, Кук-мара, Минзәлә, Яңа Чишмә, Балык Бистәсе һәм башка партия өешма-ларында партия комитетлары башлангыч партөөшмалардан турыдан-туры вәкилләр жиберү юлы белән сайландылар.

Бюрократик сценарийлардан, коммунистларның фикерләрен, эшлек-ле тәкъдимнәрен санга сукмаулар да булмады түгел, бу аларның сүл-пәнлегенә һәм битарафлыгына китерде. Бу кабул ителгән карарлардан да ачык күренде, аларга безгә инде таныш булган рәсмилек, формаль-лек, конкретсызлык хас иде. Һәм мондый очраklar бердәнбер генә булмады.

Хәзер сабаклар хакында. Алардан иң мөһиме, минем уемча, бүген партия өшенең теләсә нинди өлкәсенә дә иске үлчәүләрдән чыгып, иске багаж, иске күзаллаулар белән килергә ярамаганлыгын төшенүдән гый-барәт. Нәкъ менә стандарт булмаган чишелешләр кирәк, алар, сүз уңаенда әйткәндә, күп кенә партөөшмаларга хас та. Һәм тагын. Мөс-тәкыйльлек — ул авыр эш, югары җаваплылык сорый. Әмма аны яклап чыксалар да, байтак кына секретарьлар, аппарат хезмәткәрләре, ком-мунистлар аңа әзер булып чыкмады.

— *КПССтагы яңарыш процесслары белән шактый каршылыклы хәл формалаша. Алар «бердәм адымнар» белән үргә менәме яисә аларның түбәнгә тәгәрәве күзәтелдеме? Сөзнецчә төп тенденция нидән гыйба-рәт?*

— Бердәм адымнар беләнме? Шәхсән мин мондый сүзләргә оныт-тым инде, алар, кем әйтмешли, колакны яра. Хәер, бер миңа гына да түгелдер, мөгаен. Алардан демагогия, тыелгысыз оптимизм бөркелеп тора. Чынбарлык — анысы ят нәрсә. Республика партөөшмасында да, тулаем партиядә дә яңарыш мәсьәләләргә авыр һәм төрлечә, еш кына артык соңга калып бара. Сәбәпләргә күп аның. Болар — байтак кына коммунистларның җәмгыятьтәге тиз үзгәрә торган, катлаулы һәм кар-шылыклы процесслар алдында югалып калуы да. Үзтәнкыйтьнең йом-шак булуы, фикерләү сүлпәнлегә, ә вакыты белән партия аппаратының компетентсызлыгы да. Торгынык еллары, ә инде төптән уйлансаң, властыка, хакыйкәткә, «бердәнбер дөрес сүзгә» җитмеш еллык моно-полия дә үзен сиздерә, билгеле. Еллар дәвамында без көрәшне, хәтта партия төзелешенең конкрет мәсьәләләргә буенча бер-беребез белән бә-хәсләшүне дә оныттык, сәяси яктан зәгыйфьләндек дип әйтимме шунда. Хәзер исә яңа төзелә торган партияләр һәм ижтимагый-сәяси хәрә-кәтләрнең үсә баручы сәяси активлыгы белән очрашкач, үз фикереңне белдерүдән я булмаса партиянең соңгы карарларына туры килмәгән нәрсәдер «ычкындырудан» кыюсызлык күрсәтәбез, куркабыз. Нәкъ менә

шул күп кенә отчет-сайлау жыелышларында һәм конференцияләрдә чагылды да.

Ә шулай да КПССтагы яңарыш процесслары көчәя бара, КПССның XXVIII съездыннан соң бигрәк тә. Бу отчет-сайлаулардагы атмосферадан да күренә: алар эшлекле һәм таләпчән үтте. Коммунистлар эштә сүлпәнлек күрсәткән, кабул ителә торган карарларның үтәлешен оештыру белән начар шөгыльләнгән, үз хезмәт коллективларында хәбәрдарлыкны, демократияне үстерү өчен тиешле шатлар тудырмаган сайлаулы партия органнарының эшчәнлеген катгый бәяләделәр. Мәсәлән, илле башлангыч һәм цех оешмасындагы сайлаулы органнарның эше канәгатьләнмәслек дип танылды, житмеш өч секретарь, шул исәптән өчесе — партиянең район комитетлары секретаре сайлаулар вакытында теркәлмәде.

Коммунистлар үз партоешмаларының сәяси позицияләрен эшләү турында житди уйландылар һәм конференцияләрдә алда торган гамәлләр программаларын кабул иттеләр.

Әлмәт, Зеленодольск, Казан, Чаллы шәһәр, Әгерже, Арча, Минзәлә, Норлат, Питрәч, Чирмешән район партоешмалары, КамАЗ, Казан авиация берләшмәсе башлангыч оешмалары конференцияләре нәкъ менә шундый рухта үтте.

— *Партоешмаларның сугышчанлыгы турында сөйләүче күрсәткечләрнең берсе — коммунистларның активлыгы. Ул үткән кампаниянең характерлы сыйфаты булды. Ул чагында, әлеге активлыкның сыйфаты ягы нидән гыйбарәт, ул нәрсәдә чагылды соң?*

— Әйе, мин республика партоешмасында отчет-сайлау кампаниясе хәбәрдарлык, ачыклык һәм үзара таләпчәнлек шартларында үтте, дип әйткән идем инде. Жыелышлардагы һәм конференцияләрдәге моңдый атмосфера коммунистларның активлыгына уңай йогынты ясады, эшлекле рух, формаль булмаган сөйләшү теләге тудырды. Иң мөһим тәэсират: коммунистлар үзләрен жыелышлар һәм конференцияләрнең хужалары, үз партия оешмаларының эшләре өчен җаваплы булуларын тойдылар. Конструктив тәнкыйтьтә дә, сайлаулы органнарның яңа составын формалаштыруга таләпчән якын килүдә дә чагылган кызыксынучанлык һәм активлык та шуннан. Партоешмалар һәм партия комитетлары секретарьларының күбесе, шул исәптән КПССның 30 шәһәр һәм район комитеты секретаре (шулардан 17 се — беренче секретарь) альтернатив нигездә сайланды. КПССның республика комитетының беренче секретаре да конференциядә альтернатив нигездә сайланды.

Барлык жыелышларда һәм конференцияләрдә дә диярлек КПССтан ирекле рәвештә чыгу турындагы мәсьәлә дә тикшерү предметы булды. Бу шулай ук күпмедер дәрәжәдә коммунистларның активлыгы темасына да карый. Чыгыш ясаучыларның күбесе, хәлне артык куертмыйча, партиядән чыгарга теләгән коммунистлар белән шәхси эшне көчәйтергә, башлангыч партоешмаларның һәм сайлаулы органнарның эшен яхшыртырга кирәклеген белдерделәр. Чөнки аларның сүлпәнлек күрсәтүе партия эгъзаларының активлыгын күтәрүгә ярдәм итми һәм КПССтан чыгу сәбәпләренең берсе шуңа бәйле дә.

Жыелышларда һәм конференцияләрдә коммунистлар тарафыннан әйтелгән тәкъдимнәрнең күбесе узган елның декабрдә тикшерү өчен матбугатта басылган КПССның республика оешмасының эш программасы проектының нигезен тәшкил итте.

— *Хәзер конкрет инициативалар, практик тәҗрибә югары бәяләнә. Минем уемча, биредә беренчелек шәһәр партоешмаларында. Алар тәҗрибәсен үтә дә үзенчәлекле булган авыл җирлегенә күчерергә мөмкинме соң?*

— Авыл партөөшмаларының үзөнчөлөгө бар, билгеле, эмма мин, аеруча бүгөн, отчет-сайлау кампаниясе барышында күбесенчә гомум-партия һәм партиянең эчке проблемалары тикшерелгәндә, аларның эшчәнлегә асылда шәһәр партөөшмалары эшчәнлегеннән әлләни аерыла, дип әйтмәс идем. Хәер шәһәр партөөшмаларының күбрәк радикаль булуын билгеләп үтәм, бу ижтимагый процессларда чагыла.

Мәсәлән, республика партконференциясенең икенче утырышын әзерләү өчен конференция делегатларыннан дүрт эш группасы белән комиссия төзелде. Комиссия һәм эш группалары утырышлары кызыксынучан һәм конструктив үтте. Шәһәр, аеруча вузлар һәм зур предприятиеләр коммунистлары күп кенә эшлекле һәм радикаль тәкъдимнәр керттеләр. Алар конференциянең икенче этабын әзерләү һәм үткәрү барышында гамәлгә ашырылдылар. Комиссиянең авыл районнарыннан булган әгъзалары шулай ук активлык күрсәттеләр, эмма шулай да күбрәк тыңлап утырдылар һәм, аннары ачыкланганча, юкка булмаган икән. Шәһәр коммунистларының комиссия утырышында әйтелгән тәкъдимнәренә шактый гына авыл районнары партконференцияләрендә гамәлгә ашырылуын һәм өстәвенә авыл кешеләрендә зур яңгыраш табуын күз алдында тотам. Хәер реском аппараты хезмәткәрләре дә, партөөшмаларда булып, авыл конференцияләрен әзерләүдә һәм үткәрүдә катнашып, эшне яңарту буенча шәһәр партөөшмаларында тупланган уңай тәжрибәне парткомнарға кадәр житкерергә тырыштылар. Авыл халкының сәясәт белән ныграк кызыксынуы, иң радикаль тәкъдимнәргә тизрәк төшенә барулары, сәяси активлык күрсәтүләре билгеләп үтелде.

Партия, башлыча, сәяси алымнар белән эш иткән бүгенге шартларда шәһәр парткомнарының тәжрибәсен авыл җирлегенә күчерү мөмкин эш кенә түгел, ә шулай эшләргә кирәк тә дип саныйм. Билгелеки, ижади якин килеп һәм ике яклы нигездә. Авылның башлангыч партөөшмасы оештыру һәм агитация-масса эше өлкәсендә халыкның тупланып яшәве хисабына кайбер өстенлекләргә ия. Бу коммунистларга эш урыннарында гына түгел, ә торы урыннарында да эш итәргә мөмкинлек бирә.

— *Партөөшмаларның финанс базасының торышы уңаеннан кайбер катлаулы проблемалар алга килеп баса, аеруча дотациядә булган КПССның авыл райкомнары авыр хәлдә калырга мөмкин бит.*

— Әйе, авыл райкомнарына дотация бирелә. Соңгы вакытка кадәр әгъзалык взносларын җыюдан тупланган гомуми средстволар КПССның барлык башлангыч партөөшмаларын, район һәм шәһәр комитетларын, рескомны тотуга чыгымнарны каплап килде. Хәзер исә, КПССның яңа Уставындагы взнослар түләү шкаласының үзгәрүе һәм взносларның 50 процентын башлангыч партөөшмаларга күчерү уңаеннан взнослар КПССның шәһәр һәм авыл район комитетларын тотуга булган чыгымнарның уртача 23 процентын гына каплай, ә авыл партөөшмаларын коммунистлар взнослары хисабына тоту 40 процентка гына тәэмин ителә.

Нинди чаралар күрелә соң? 1991 елның 1 январена республика комитеты аппараты — яртылаш диярлек, КПССның шәһәр һәм район комитетлары аппаратлары 40—45 процентка кыскарды. Үзәк Комитет безгә совхоз-колхоз башлангыч партөөшмаларының партия органнарын, секретарьларын тоту һәм партия комитетлары органнары булган шәһәр һәм район газеталарын бастыру буенча чыгымнар өчен 8 миллион сум чамасы дотация бүлеп бирә.

Коммунистларның отчет-сайлау конференцияләрендә әйтелгән күп санлы тәкъдимнәре буенча парткомнарның структуралары да үзгәрә. Аларның күпчелек өлешендә, шул исәптән рескомда да бүлекләр бертерелеп, партия эшенең төп юнәлешләре буенча информацион-белешмә һәм консультатив функцияләргә үтәүче зур булмаган аппарат белән комиссияләр төзелде. Партия комитетларында һәм башлангыч парт-оешмаларда хәзерге вакытта бүгенге ижтимагый-сәяси ситуация таләпләренә җавап бирерлек итеп эшләнүең яңа формаларын һәм алымнарын эзләү бара. Конференция делегатлары, мәсәлән, горизонталь структураларны: парт-оешмалар секретарьлары советларын коммунистларның кызыксынулары буенча, профессиональ җирлектә һәм башка сәяси, дискуссион, партия клубларын, берләшмәләргә киң үстерүне яклап чыктылар. Штаттан тыш хезмәткәрләр институтын яңадан торгызу хакында да фикерләр булды.

— Ә шулай да үткән кампания башлангыч, аеруча авыл парт-оешмалары өчен соңгысы булмас микән? Чөнки гамәлдәге кыенлыктарга башлангыч парт-оешмаларны хезмәт коллективларыннан чыгару турындагы тәкъдимнәр дә «өстәл» бит.

— Мин алай дип уйламыйм һәм сорауның шулай куелышы өчен (авыл парт-оешмаларына карата бигрәк тә) җитәрлек нигез бар дип санамыйм. Әйдәгез фикер йөртеп карыйк. Авылда КПССның башлангыч оешмаларыннан хезмәт коллективын берләштерергә, аның тырышлыгын алда торган бурычларны үтәүгә тупларга сәләтле башка реаль сәяси көчләр юк, хәер якин киләчәктә көтелми дә. Промышленность предприятиеләрендәге башлангыч оешмаларга кыенрак. Эмма биредә дә коммунистлар үзләренең оештыру ролен үтиләр, сүз уңаенда әйткәндә, мондый эшнең бай тәҗрибәсенә ияләр. Әлегә тәҗрибә хезмәт коллективларына кирәкме? Ичшиксез.

Шулай да әлегә мәсьәлә алай ук гади түгел. Тормыш базарга күчү белән бәйле булган хәзерге катлаулы чор үзенчәлегенең шуннан гыйбарәт икәннен күрсәтә: һәр коллективта да производство, сәяси, социаль мәсьәләләр бер төнгә төйнәлә, кешеләрнең язмашлары турыдан-туры чагылыш таба. Бу шартларда һәр карар сәяси төсмер ала. Партия оешмасы хезмәт кешесенең социаль мәнфәгатьләрен, социалистик нигезгә корылган производство һәм гражданлык мөнәсәбәтләренең яңа формаларын иң актив яклаучы буларак эзлекле чыгыш ясаса гына хезмәт ияләренең ышанычын яулаячак.

Эшнең икенче ягы да бар. Хезмәт ияләренең үсә баручы политикалашуы һәр партия оешмасын объектив рәвештә сайлау алдына куя: йә кызу адымнар белән алга барырга һәм хезмәт ияләренең активлыгын конструктив гамәлләргә юнәлтергә, йә башка сәяси көчләр эшләгәнчә (тик бөтенләй башка юнәлештә генә) читтән күзәтеп торырга. Ә политикасызландыру турындагы сөйләшүләр, чит илләр, үзбездәге, шул исәптән Балтыйк буе республикалары тәҗрибәсе күрсәткәнчә, — бу сәяси яктан беркатлы кешеләр өчен әкият. Асылда исә җәмгыятьне һәм хезмәт коллективларын яңадан сәясәтләштерү максатлары күздә тотыла, моның өчен исә безнең идея көндәшләребезгә үз юлларыннан КПССны алып ташларга, ә үзләренә шул коллективларга кереп урнашырга кирәк.

Хезмәт коллективларында иң элек парт-оешмаларның хужалык өлкәсендәге анык позициясе турындагы мәсьәләне куярга кирәк. Функцияләргә аеру әлегә административ-бүлү функцияләреннән баш тартуны күздә тотыла. Хезмәт коллективына юнәлеш тотарга кирәк. Һәм коммунистларның бурычы кешеләрнең кәефләрендәге үзгәрешләргә вакытында һәм дәрәҗәдә тотып алудан, коллективта нык кызыксыну тудырган мәсьәләләргә күтәрүдән һәм югарыдан күрсәтмә көтмичә аларны тикшерүгә куюдан, кулай чишелешләр табып, аларны гамәлгә ашыруга

ирешүдән гыйбарәт.

Әлеге барлык мәсьәләләр дә отчет-сайлау жыелышларында һәм конференцияләрдә күтәрелделәр. Аларда катнашучыларның фикере бердәм булды: хезмәт коллективларында башлангыч оешмалар булырга тиеш. Хәзер, КПСС Уставында аларның хокуклары киңәйтелгәч һәм беркетелгәч (иң мөһимнәре: ижатка, эзләнүләргә һәм мөстәкыйльлеккә хокук), алар үз позицияләрен һәм абруен ныгыту өчен барлык мөмкинлекләргә ияләр.

Тулаем алганда исә, башлангыч оешмаларның аптырашта калган һәм хәрәкәтсез торган чоры бетеп килә, дип саныйм. Алар үз потенциалларын жәелдереп жибәрә алырлар, дип ышанам.

— *Советлар рәисләренең күбесен беренче секретарьлар итеп сайладылар. Яисә киресенчә. ТССРдагы халык власте турындагы законны бозу — күз алдында.*

— Шунысы ап-ачык: беренче секретарьларның зур күпчелегенә ышаныч күрсәтелде һәм аларны тиешле Советларның рәисләре итеп сайладылар. Әмма башта статистик белешмә. КПССның 51 шәһәр һәм район комитеты беренче секретареннан 15е халык депутатларының тиешле Советларының рәисләре булып тора. 3 се — Советлар рәисе вәкаләтләрен үз өсләреннән төшерде, 16 сы беренче секретарьлар вазифаларынан баш тартып, Советларга эшкә күчте. Яңадан сайланган 24 беренче секретарь Советлар рәисе булып тормый.

Хәзер эшнең асылына тукталыйк. Баштан ук партия даирәләрендә ике вазифаны бергә алып баруның ярамавы турындагы идея дөрөс түгел дип саналды, чөнки бу кеше хокукларын чикли. Өстәвенә, әгәр халык депутаты Совет рәисе итеп сайланган икән, аның хезмәте исә Совет средстволарынан түләнә, һәм ул партия оешмасына жәмәгать башлангычында житәкчелек итә. Яки киресенчә — ул хезмәт хакын башка эшләрдән азат булган партия хезмәткәре кебек ала, ә Совет эшенә жәмәгать башлангычында житәкчелек итә. РСФСР халык депутаты съезды 1990 елның 20 июнендә «РСФСРда халык власте механизмы турында» карар кабул иткәч, барысы да катлауланды. Анда ике вазифаны бергә алып бару тыелды. Шундый ук закон соңрак ТССР Югары Советы сессиясе тарафыннан да кабул ителде. Республика парт-оешмасындагы отчет-сайлау кампаниясе барышында секретарьларның бер өлеше ике вазифаны бергә алып барудан баш тартты. Узган елның октябрдә СССР Конституция күзәтчелеге комитеты әлеге норманы СССР Конституциясенә, СССРның хезмәт турындагы законнарына һәм СССРның кеше хокуклары турындагы халыкара йөкләмәләренә туры килми һәм СССР Конституция күзәтчелеге комитеты нәтижәсе буенча кабул ителгән моменттан үз көчен югалта, дип тапты. Шушы моменттан башлап, Советлар рәисләре булган партия комитетлары беренче секретарьлары коммунистлар һәм халык депутатлары фикерләрен исәпкә алып, мондый хәлдә ничек эшләргә кирәклеген үзләре хәл иттеләр. Проблеманың эчке ягы шуннан гыйбарәт. Хәзерге вакытта беренче секретарьларның (иң элек республиканың авыл районнарында) әлеге вазифаларны нинди жирлектә бергә алып баруы аңлашыла торгандыр. Әмма, мин РСФСРның һәм ТССРның яңа Конституцияләре проектларын тикшергәндә әлеге мәсьәләгә әйләнеп кайтырга кирәк дип саныйм.

— *КПСС, аның бер өлеше буларак республика парт-оешмасы ижтимагый-сәяси хәрәкәттә үз урынын тапты, дип әйтергә буламы?*

— Мин әлеге сорауга уңай җавап бирер идем. КПССның XXVIII съездыннан соң партиянең жәмгыятьне борчый торган проблемаларның барлык даирәсе буенча да анык сәяси күрсәтмәләре бар. Хәзерге шартларда КПСС ижтимагый тәрәккыят һәм кешене социаль яклау

партиясе буларак, социалистик стройдан гуманлы, демократик социализм жәмгыятенә күчүгә ирешүче партия буларак чыгыш ясый. Һәм хәзер иң мөһиме, мин М. С. Горбачев сүзләрен китерәм,— партия оешмаларының, партия комитетларының, барлык коммунистларның эшчәнлеген практик эшләргә, конструктив эшкә күчерүдән гыйбарәт. КПССның Татарстан республика комитетының да мөһим бурычы шундый.

Төп юнәлешләр 42 нче республика партконференциясе карарында баян ителде, республика коммунистларының эш программасы проектында үстерелде. Тырышлыктар партиянең эчке һәм ижтимагый тормышны яңартуга һәм демократияләштерүгә, формалашкан ижтимагый-сәяси хәлне исәпкә алып, партия комитетлары һәм башлангыч партоешмалар эшчәнлеген үзгәртеп коруга юнәлдереләчәк. Эшнә торы урыннарында, студентлар һәм укучы яшьләр арасында жәелдерү, халыкның үзидарә органнарының Советлар эшчәнлегендә, кискен экологик проблемаларны хәл итүдә актив катнашу бурычы тора. Партиянең милли сәясәт өлкәсендәге программ бурычларын гамәлгә ашыру, милләтара мөнәсәбәтләр культурасын күтәрү, гражданлык солыхы һәм милли килешүгә ирешү инициативаны, үлчәп эшләгәнне таләп итә. Республика коммунистлары базарга күчү белән бәйле булган оештыру, икътисади һәм хокукый чараларны эшләү һәм гамәлгә ашыру, авылның социаль йөзен үзгәртеп кору буенча программаларны үтәү һәм милекнең барлык формаларын исәпкә алып, яңа житештерү мөнәсәбәтләрен үстерү буенча мәшәкәтләрнең күбесен үз өсләренә алалар. Рескомның өченче пленумында базарга күчү буенча кабул ителгән резолюция моның ачык мисалы булып тора. Ул асылда республика хөкүмәтенең базар мөнәсәбәтләренә күчү буенча концепциясен нигез итеп кабул иткән күпчелек ТССР халык депутатлары фикеренә тәңгәл килде.

КПСС рескомы барлык демократик партияләр, хәрәкәтләр һәм оешмалар белән конструктив хезмәттәшлек, республикадагы сәяси һәм социаль-иқтисади хәлне тотрыкландыру, гомуми социаль программалар эшләү һәм гамәлгә ашыру буенча бердәм эш итүләренә билгеләү өчен диалог һәм үзара даими консультацияләр системасы яклы.

Шул ук вакытта КПССның республика оешмасы теләсә нинди сәяси көчләрнең демократиягә, Конституциягә каршы омтылышларына һәм эш итүләренә каршы актив чыгыш ясап, антикоммунизмга, В. И. Ленин истәлеген һәм мирасын мыскыл итүгә, неосталинизмга, шовинизм һәм милләтчелеккә каршы кискен көрәш алып барап, коммунистларның илебезнең сәяси тормышында катнашуга булган законлы хокукларын яклайчак.

Шунысын да басым ясап үтим, әлегә барлык положениеләр дә коммунистларның отчет-сайлау жыелышларына һәм конференцияләренә әзерлек һәм аларны үткәрү, республика партконференциясе материалларын башлангыч партия оешмаларында тикшерү барышында әйтелгән искәрмәләрен һәм тәкъдимнәрен гомумиләштерү нәтижәсе булып тора. Хәзер инде коммунистларның күмәк фикерен үзләренә үк гомуми тырышлыктары белән практик эшләргә күчерергә кирәк. Лидерлык, чын абруй хокукына башка юл юк.

Әңгәмәне **Татьяна МОРОЗОВА** алып барды

УЙЛАНУЛАР ЧОРЫ

ЯКИ КОММУНИСТЛАРНЫҢ ИДЕЯ ЯГЫННАН ҮЗБИЛГЕЛӘНҮЛӘРЕНЕҢ НИЧЕК БАРУЫ ТУРЫНДА

ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ тормышыбызда бара торган динамик процесслар турыдан-туры партиядәге үзгәртеп коруларга һәм коммунистларның, бөтен халыкның моңа булган мөнәсәбәтенә бәйле. Шуңа да ситуацияне анализлап һәм прогнозлаштырып, кулны вакыйгалар пульсында тоту бик мөһим.

Партиянең Казан шәһәр комитеты тарафыннан үткәрелгән чираттагы социологик тикшеренүләр безгә төрле социаль төркемнәрдә торучы коммунистларның партиянең эчке тормышындагы проблемалар, КПССның киләчәге һәм үзләренең партиядә тоткан урыннары турында нәрсә уйлауларын күзалларга мөмкинлек бирә.

Тикшеренүләр шәһәрнең Совет, Ленин, Вахитов һәм Идел буе районнарыннан 707 коммунистны колачлады. Анкета сорауларына 23 башлангыч партия оешмасы коммунистлары җавап бирде. Респондентларның 45,4 процентын эшчеләр, 13,3 процентын хезмәткәрләр, 31,4ен — инженер-техник работниклар, 3,4ен — иҗат интеллигенциясе һәм 5,8 процентын житәкчеләр тәшкил итә. Бу шәһәр партия оешмасының социаль-профессиональ структурасына туры килә.

Тупланган мәгълүматларны 1990 елның апрель аенда үткәрелгән тикшерүләр нәтижеләре белән чагыштыру кайбер тенденцияләргә ачыкларга мөмкинлек бирә. Иң элек КПССта яңарыш процессы көчәюе күзгә чагыла. Партия массалары арасында демократик платформа идеяләренең тизрәк тарала баруы да ачыклана төште. Аерым алганда, партаппараттан, демократик үзәкләштерү принципларыннан баш тарту, хокук саклау органнарын партиясезләндерү һ. б. идеяләре. Гәрчә — монысын да искәртеп үтәргә кирәк — Демплатформа ягында торучылар саны Казанда чагыштырмача зур түгел һәм ул бик үк артмый да.

Ә КПСС Үзәк Комитеты линиясендә торучы һәм партиянең XXVIII съезды карарларын яклаучы коммунистларга килгәндә аларның саны кискен кимеп китте. Бу, мөгаен, аларның идея позицияләрен яңадан бәяләүгә бәйледер. Һәм, ниһаять тагын бер нәтиҗә: коммунистлар бер-берләреннән идея карашлары белән генә түгел, ә милли мәсьәләгә мөнәсәбәтләре буенча да бүленәләр.

Әлеге күренешләр партиядәге кризисның дәвам итүе турында сөйләргә мөмкинлек бирә. Аның төп чыганагы булып партиянең эчке мөнәсәбәтләрендә демократизмның җитәрлек булмавы тора. Моңы сораштырылган кешеләрнең 53,5 проценты билгеләп үтте. Шулай ук 43,9 проценты партия аппаратын яңарту эшенең озакка сузылуын, 33,7 проценты хәбәрдарлыкның һәм фикерләр төрлелегенең, азчылык тоткан карашны ихтирам итүнең җитәрлек булмавын күрсәтеп үтте.

Җаваплар партия оешмасында берничә идея агымы барлыкка килүен дә ачыкларга булышты. Соңгы мәгълүматларга караганда, иң күп төркемне КПССның XXVIII съезды позициясендә торучы коммунистлар тәшкил итә

(шартлы рәвештә аларны «урталыкта торучылар» дип атыйк) — 40,2 процент. Аннан соң КПССтагы Демократик платформа (Демплатформа) ягында торучы төркем бара — 26,0 процент. Марксистик платформа тарафдарлары («марксистлар») тагы да азрак — 4,5 һәм иске типтагы партияләр («традиционалистлар») — 5,1 процент. Сораштыруда катнашучыларның 24,8 проценты платформаларга карата үзләренең мөнәсәбәтләрен ачыкламаганнар эле.

Бу коммунистларның гомуми массасына кагылышлысы. Ә менә социаль-профессиональ төркемнәрнең респондентлары төп идея агымнарына нинди мөнәсәбәттә соң? Моның 1990 елның апрелендәгегә караганда шактый дәрәжәдә үзгәрәк булуын билгеләп үтәргә кирәк. XXVIII съезд позицияләрендә хезмәткәрләрнең 52,1 проценты, житәкчеләрнең — 46,3, эшчеләрнең — 40,2, инженер-техник работникларның 32,3 проценты тора. Демократик платформа тарафдарлары арасында инженер-техник работниклар 34,5 процент, житәкчеләр — 34,1 процент тәшкил итә. Хезмәткәрләр арасында исә — 25,5, эшчеләр арасында 19,6 процент кына. Апрельдә үткәрелгән сораштырулар нәтижәләре буенча Демплатформаны иңат интеллигенциясенең 53,4 проценты, инженер-техник работникларның — 23,7, житәкчеләрнең — 17,6, хезмәткәрләрнең — 16,3, эшчеләрнең 13,6 проценты яклаган иде. Күргәнебезчә, Демплатформа тарафдарларының артуы техник интеллигенция һәм производство белән идарә итү өлкәсендә күзәтелә.

Шәһәр партия оешмасы кысаларындагы партиянең эчке агымнары динамикасы коммунистларның идея позицияләре буенча бүленүенең бик тиз баруын күрсәтә. Бу процесста, бер яклап, коммунистлар арасында КПСС Үзәк Комитеты платформасы һәм съезд карарлары тарафдарларының саны сизелерлек кимесә (17,6 процентка), икенче яктан — Демплатформа ягында торучылар саны арта бара (5,5 процент).

Бу шартларда шәһәр коммунистлары КПССның XXVIII съезды карарларын ничек бәялиләр соң? Респондентларның хәбәрдар булуы бик югары, сораштыруда катнашучыларның 3 проценты гына аларны белми. Аларның 10,3 проценты съезд йомгаклары белән тулысынча, 48,8 проценты өлешчә канәгать, ә бөтенләй канәгать булмаучылар — 31,4 процент. Коммунистлар форумында кабул ителгән төп документларга бирелгән бәяләмәләр дә кызыксыну тудыра. Мәсәлән, Программ белдерүне коммунистларның 44,3, ә Уставны 49,6 проценты тулаем уңай, 30,8 һәм 29,1 проценты тискәрерәк кабул иткән. Шул тәртиптә 24 һәм 20,8 проценты җавап бирергә кыенсынган. Шулай итеп, фикерләр аерымлыгы югары булса да, кабул ителгән документлар тулаем уңай бәяләнә. Алар бигрәк тә съезд карашында, ягъни «урталыкта торучылар»да һәм Демплатформа тарафдарларында аерыла. Мәсәлән, беренчеләре арасында съездның Программ белдерүен 70 проценты, Уставны — 71 проценты уңай бәяләде. Демплатформа тарафдарларында әлегә бәяләмәләр 19,6 һәм 28,8 процент тәшкил итә.

Шул уңайдан, съезд коммунистларның бергә тупланып ныгуы өчен идея нигезе таба алдымы соң, дигән сорау туа. Респондентлар менә ничек җавап бирделәр.

1 таблица

	Барлык коммунистлар %	«Урталыкта торучылар» %	Демплатформа %
Әйе, КПССтагы платформалар арасында нигездә компромисска ирешелде	26,4	54,6	4,9
Юк, партиядә таркалу процессы котылгысыз	54,3	31,3	79,3
Җавап бирергә кыенсынам	19,2	14,1	15,8

Күргәнебезчә, Демплатформа, партиянең XXVIII съездында кабул ителгән документлар күбесенчә аның идеяләрен исәпкә алса да, килешмәүчәнрәк карашта тора. Шунның белән бергә «коммунист-ислахчылар»ның тырышлыкларына да карамастан, партия парламент тибындагы партия булып китмәде. КПССның оештыру нигезе булып исә һаман да берүзәктән

демократик идарә итү тора. Эмма Демплатформаның кайбер идеяләренәң йогынтысы шәһәрнең партия массаларында гаять зур. Моңы түбәндәге таблица ачык күрсәтә.

2 таблица

	Риза	Каршы	Белмим
Демократик үзәкләштерү карашыннан баш тарту	36,8	21,2	42,0
Партаппараттан баш тарту	52,3	18,8	28,3
КПССта фракцияләр төзү	23,1	31,4	45,1
Предприятиеләрдәге парткомнарны тарату	31,7	33,1	35,6
Хокук саклау органнарындагы партөешмаларны бетерү	42,6	17,3	39,5

Жаваплардан күренгәнчә, коммунистларның өчтән бер өлеше предприятиеләрдә парткомнарны тарату ягында тора. Эмма үзенчәлекле деталь: үзләренәң язмышларын КПСС белән нык бәйләгән коммунистларның шактый зур өлеше — 50,8 проценты предприятиеләрдә парткомнарны калдырырга кирәк дип саный (алар арасыннан 16,9 проценты парткомнарны тарату ягында). 33,1 проценты ниндидер бәяләмәләр бирүдән тыелып кала. Хәер калган мәсьәләләрдә бу коммунистларның барчасының да бәяләмәләре югарыдагы өземтәдәге мәгълүматлар белән тәңгәл килә.

Тагын шундый тотрыклы юнәлеш ачыкланды: Демплатформа идеяләре коммунистлар арасында киң таныла бара. Бу турыда тикшеренү мәгълүматлары да ачык сөйли. Мәсәлән, демцентрализм карашларын 1990 елның апрелендә коммунистларның 32 проценты, ә августта 21,2 проценты гына яклаган иде. Шулай ук партия аппаратына карата да мөнәсәбәт үзгәргән.

Хәзер, жәмгыятьне сәяси һәм экономик яктан үзгәртеп кору шартларында кайчанга караганда да КПССка ышаныч белдерү зарури. Сораштырулардан күренгәнчә, сәяси барометрның угы түбән төшә, коммунистлар үзләрдә партия органнарына һәм КПСС житәкчеләренә тәнкыйть күзлегеннән чыгып бәя бирәләр. Мәсәлән, жәмгыятьтә һәм партиядәге деформацияләргә кем жаваплы дигән сорауга жаваплар түбәндәгечә бүленде:

3 таблица

	Әйе %	Юк %	Белмим %
КПССның Горбачевка кадәр булган элекке житәкчеләре	69,2	3,7	26,4
КПССның XXVII һәм XXVIII съездлары арасындагы чордагы партия Үзәк Комитеты һәм секретариаты составы	61,0	2,5	36,6
КПСС өлкә, шәһәр, район комитетлары	52,1	4,5	43,0
Гаеп гади коммунистларда да	16,1	26,6	56,9

Бу КПССны тамырдан яңартуның зарурлыгын тагын бер кат раслый. Монда иң элек партиянең эчке мөнәсәбәтләрен тирәнтен демократияләштерү сорала.

«Гуманлы, демократик социализмга» дигән Программ белдерүендә КПССның XXVIII съезды партиянең хәзерге этаптагы сәясәтенең нигезләрен жәмгыятьтәге һәм партиядәге кризисны бетерү максатыннан чыгып билгеләде. КПССның программ максатлары турында респондентлар нәрсә уйлыйлар соң? Барыннан да элек сәяси позицияләренәң капма-каршы була баруына,

катып калган кануннарға нигезлэнгән идеологик күзаллауларға тэнкыйтьчел мөнәсәбәткә игътибар итәсең. Үзегез фикер йөртеп карагыз.

4 таблица

	Барлык коммунистлар %	«Урталыкта торучылар» %	Демплатформа %	«Марксистлар» %
Социалистик юл сайлауны һәм коммунистик киләчәккә ышаныч	26,4	42,6	7,6	37,5
Социализм нигезләрен төзү бурычын гына җитди итеп куярга мөмкин	48,7	51,1	54,3	46,9
Һәртөрле «изм»нарға каршы чыгам, көнбатыш социал-демократларның максатларына юнәлеш тотам	18,2	4,2	35,3	18,8
Белмим	7,4	2,5	4,3	0,0

Җаваплардан күренгәнчә, съездның программ документларында баян ителгән партиянең стратегик максатлары, ягъни социалистик юлны сайлау һәм коммунистик үсеш, шәһәр коммунистларының берсүзсез ышанычын тапмый. Сораштыруда катнашучылар барыннан да бигрәк социализм нигезләрен төзү турында әйтәләр. Өстәвенә моны КПССтагы өч төп агымның һәр ике вәкиленең берсе диярлек күрсәтә. Партиянең программ максатлары һәм Уставы җитди үзгәрешләргә дучар ителгәнлектән, аның исеме турында урынлы сорау туа. Респондентларның 54,9 проценты партия «коммунистлар партиясе» дип аталырга тиеш, 31 проценты аңа «социалистик партиясе» исеме күбрәк туры килә дип белдерде. Өстәвенә Демплатформа тарафдарларының күпчелеге (41,8 проценты) үзләрен социалистлар партиясендә итеп күрәләр. Съезд карарлары ягында торучыларның 68 проценты партия үзенең исемен алыштырырга тиеш түгел дип раслады. Коммунистларның төп өлеше — 62 проценты гомумкешлек кыйммәтләре идеяләрен ышанычлы, КПСС әгъзаларының 13 проценты гына сыйныфый мәнфәгатьләр өстенлегеннән баш тарту сәяси хата булып тора дип уйлый.

Әйе, безнең көннәрнең атмосферасы күппартиялелекнең үсеше, Компартиянең сәяси өлкәдәге монополиядән баш тартуы, төрле иҗтимагый көчләрнең власть һәм массаларга идеологик йогынты ясау өчен көрәш белән аерылып тора. КПССка карата мөнәсәбәтләрнең беркадәр ачык билгеләнүе нәтижәсендә, ул коммунистларның билгеле бер өлешенең партиядән чыгу динамикасында чагылды да инде. КПССка керү һәм аннан чыгу процедураларын гадиләштерү, кадрлар сәясәтенә бөтенесен дә колачлый торган номенклатур якин килүдән баш тарту әлеге процессны шактый иреккә итте. Сораштыру күрсәткәнчә, коммунистларның 52,6 проценты КПССта калырга дигән ныклы карарга килгән, 31,4 проценты үзләренең партиядә булуларын берникадәр вакыттан бирле шик астына алуларын белдерә, 4,1 е — партия билетларын тапшырырга карар иткән, 12 проценты әлеге үз карашларын ачыкламаган.

КПСС сафларында булуны шик астына алган коммунистларның күпчелеге Демплатформа тарафдарлары — 57,1 процент. «Традиционалистлар» һәм «партиягә мөнәсәбәтләрен ачыкламаучылар» арасында һәр өч коммунистның берсе диярлек шикләнәп караучы. «Урталыкта торучылар» арасында шикләнүчеләр барысына караганда азрак — 14,1 процент. Моннан тыш, коммунистларның КПССтагы төп идея агымнарына һәм аларның партия билетларын тапшыруга карата мөнәсәбәтләре арасында билгеле бер бәйләнеш булуы да ачыкланды. Мәсәлән, XXVIII съезд карарларын һәм Марксистик платформа идеяләрен ышанычлы коммунистлар КПССтан чыгарга ышанычлылар. Үтә «уң» һәм үтә «сул» позициядә торучы һәм үзләренең идея карашларын ачыкламаган коммунистлар бүген, КПССтан чыгучы яисә башка партияләргә керүче КПСС әгъзалары төркемен тәشкил итә.

Жаваптарны анализлау тагын шуны да ачык күрсәтте: үзләренең партияда булуларына инженер-техник хезмәткәрләр, житәкчеләр күбрәк шикләнәләр. Бу борчулы хәл, билгеле, һәм ул КПССтагы шактый интеллектуаль көчләрнең партиядән чыгу ихтималы турында сөйли.

Партиядән чыгу сәбәпләре арасында беренче урында КПССның программ максатларына һәм идеалларына ышанычсызлык күрсәтү факторы тора — 39,7 процент. Аннан соң — ижтимагый-сәяси хәлнең начараюы — 35,4, КПССның социалистик төзелеш нәтижәләре өчен җаваплылыгы — 33,8, партиядә әгъза булып торуның файдасызлыгы — 23,1, взносларның югары булуы — 22,1, партияне һәм аның сәясәтен тәнкыйтьләү — 19,8 процент. Үзләренең киләчәген партия белән бәйләргә теләмәүче коммунистлар арасында да партиядән чыгу сәбәпләре шундый ук, өстәвенә алар арасында, КПССның программ максатларын һәм идеалларын шик астына алу югары — 48,5 процент.

Партия билетларын тапшыручы коммунистларга карата бирелгән бәяләмәләр, һичшиксез, кызыксыну уятыр. Партияда калучыларның һәм аннан чыгарга җыенучыларның яисә партиядә булуларына шикләнеп караучыларның КПССтан чыгучыларга карата мөнәсәбәте төрле булуы ачыкланды. Моны түбәндәге таблица да ачык күрсәтә.

5 таблица

	Бөтенесе %	Коммунистлар: партияда идем һәм анда калачак- мын да %	КПССтан чыгам (чыгарга җыенам) %
Партиядән иң яхшы кешеләр чыга	11,6	9,7	13,7
Партия билетларын яхшы коммунистлар тапшыра	46,0	30,4	63,4
КПССтан аңа кабул ителергә тиеш тә булмаган кешеләр чыга	31,1	47,8	12,5
Партиядән бөтенләй үзгәргән һәм идея ягыннан икейөзле кешеләр чыга	14,3	22,3	5,4
Белмим	9,8	6,5	13,4

Шулай итеп, бүгенге көннең төп үзенчәлегә шунда: кемнең кем белән булуын ачыклар вакыт җитте. XXVIII съезд КПССның таркалуын булдырмый калды һәм аның яңару процессын активлаштырды. Эмма — сораштыру нәтижәләре дә моны ачык күрсәтә — коммунистлар уйлана. Алар партиядән реаль үзгәрешләр көтә.

Ю. КОМЛЕВ,
КПССның Казан шәһәр комитеты
инструкторы

ТАТАРСТАН: ИДЕЯ-СӘЯСИ АГЫМНАР

ТАТАР ИЖТИМАГИЙ ҮЗӘГЕ

Р. ХӘКИМОВ,

ТИҮнең тикшеренү-академия группасы әгъзасы

ТИҮ 1988 елның июнендә пәйда булган милли-демократик хәрәкәт. Аның оештыру съезды 1989 елның 17 — 18 февралендә узды.

1991 елның 15—16 февралендә ТИҮнең II корылтае булды. Ул 637 делегатны жыйды. II корылтай Бөтенсоюз ТИҮ Платформасы һәм Уставының яңа редакциясен кабул итте. Ул ике принципка — территориаль һәм экстерриториаль — нигезләнгән. Хәзерге вакытта республиканың 25 шәһәр һәм районында, Балтыйк буеннан алып Красноярский краена чаклы илнең 98 төбәгендә ТИҮ бүлекчәләре бар. Илнең кайбер төбәкләрендә ТИҮ бүлекчәләре ассоциацияләргә берләшкән (Башкортстан, Казахстан, Төмән өлкәсе һ. б.).

ТИҮнең югары органы булып ике елга бер тапкыр чакырыла торган корылтай тора, корылтайлар арасында пленумнар чакырыла. Агымдагы эшнә 35 кешедән торган һәм ТИҮ президенты житәкләгән президиум алып бара. Президент итеп М. Мөлеков сайланды, аның 9 кешедән торган үз Советы бар. ТИҮдә әгъзалык һәм мәжбүри взнос түләү юк.

Бүлекләрдән һәм ярдәм итү төркемнәреннән тыш «Мәржани» жәмгыяте, «Болгар-әл-Жәдид» клубы, татар яшьләренең «Азатлык» берлеге, «Иттифак» партиясе, «Саф ислам» секциясе, Кырым татарлары, азербайжан, «Чукундырылган татарлар» секцияләре дә ТИҮ составына керәләр. 1988—1989 елларда яһүд секциясе дә эшләде, ләкин соңрак ул мәдәният Фонды каршында үзенең мөстәкыйль жәмгыятен төзде.

Дәвами. Башы «Татарстан» журналының 1 санында, 1991.

ТИҮ чит илләрдә яшәүче милләттәшләребез һәм Идел бие, Азербайжан, Кырым, Урта Азия, Казахстан һәм илебизнең башка төбәкләрендәге милли-демократик хәрәкәтләр белән дә тыгыз элемтәдә тора.

ТИҮнең Оештыру съездында кабул ителгән платформада хәрәкәтебизнең төп максатлары ачыкланды: республиканың суверенлыгына ирешү, Татарстанның икътисади мөмкинлекләрен киңәйтү, татар телен дәүләт теле итеп игълан итү, татар милләтен туплау, республиканың мәдәниятен үстерү. ТИҮ платформасы үз эченә 8 бүлеккә алды: гомуми положениеләр; Конституция һәм республиканың чынбарлыктагы хокуклары; милли дәүләтчелек һәм татар милләтенен хокуклары; жәмгыятьне демократлаштыру һәм шәхес хокуклары; икътисад һәм экология; республиканың социаль үсеше; тел, мәгариф, фән һәм мәдәният даирәсенен үсеше; жәмгыятьнең әхлакий сәламәтлеге.

Алардагы төп бурычлар үтәлгән дип санап, ТИҮ Платформасының икенче редакциясе эшләнде. Ул илдә һәм республикалардагы хәлләрне искә алып төзелде. Әгәр жыеп кына әйтсәк, авырлык үзәге республиканыкылардан гомуммилләт проблемаларына төшә.

Икенче редакция үз эченә ун бүләкчәне туплый: илдәге сәяси хәл һәм ТИҮнең бурычлары; Татарстан ССРның дәүләт суверенитетын гамәлгә ашыруның төп юнәлешләре һәм республикада кеше хокукларын яклау механизмы; Татарстан Республикасы халкының рухи үсешендәге төп юнәлешләр; татар милләте һәм базар икътисады; тарихи гамәлләрдә татар милләтенен урыны; татар милләтенен суверенитетын гамәлгә ашыру формасы буларак «Милли Мәжлес»; Башкортстан ССРдагы татар халкының хокукларын яклау турында; татар жәмгыятендә ислам; Идел бие һәм Урал ягы халыклары Ассамблеясы; төрки мәдәниятләрне берләштерү. Әгәр 2, 3, 7 бүлекчәләр ТИҮ Платформасының беренче редакциясе белән аваздаш булып алда әйтелгән фикерләргә үстерсәләр һәм ачыкласалар, башка бүлекләрдә яңа проблемалар куела.

Платформа татарларның Шәрык һәм Көнбатыш арасындагы мөнәсәбәтләрдә арадашчы буларак миссиясә хакында искә төшерә һәм аны яңадан торгызырга тәкъдим итә. Бөтен илгә чәчелеп яшәгән, күп телләргә һәм мәдәниятләрне белгән татарлар төрле республикалар, милләтләр һәм конфессияләр арасындагы бәйләнешләргә ныгыту кебек изге эштә зур ярдәм күрсәтә алырлар иде.

Базар икътисадына күчү хезмәт ияләренен мәнфәгатьләрен яклау, сәүдә эшчәнлеген киңәйтү белән бәйле күп кенә проблемалар куя. Татарлар үзләренен чәчелеп яшәүләрен илебизнең төрле республикалары һәм төбәкләре арасында эшлекле информация алышуны жайга салу һәм икътисади бәйләнешләргә ныгыту өчен файдаланырга тиешләр.

Хәзер Татарстан Республикасында татарларның фәкәт 25 проценты гына яши, калган 75 е бөтен ил буенча чәчелгән. Шушындый хәлдә милли суверенитетны гамәлгә ашыру бик тә кыен булачак. Татар милләтенен туплануын тәмин итү өчен дәүләт төзелешенен территорияль һәм экстерриторияль принциптарын берләштерүгә кирәк дип саный һәм шул максатларда «Милли Мәжлес» («Милли Конгресс») чакыру фикерен күтәрәп чыга. Ул илдә татарлар яши торган мәдәни үзәкләргә торгызуда бөтен милләтнең көчен туплауда зур эшләр башкара алачак.

Татар-башкорт мөнәсәбәтләре дә ТИҮне борчый торган мәсьәләләрнең берсе. 1 миллион 120 меңнән артык татар, Уфаны да кертәп, Көнбатыш Башкортстанда тулаем этник мәйданнарны биләп яшиләр. Татарларның телен һәм гомумән бөтен мәдәниятен кысу БССРда татар-башкорт мөнәсәбәтләрендә киеренкелеккә китерде. Хәлне жайга салу өчен бүгенгә кадәр, кызганычка каршы, бер генә гамәли адымнар да ясалганы юк һәм бу бизне хәвефләндерә. ТИҮ бүгенгә чуалчык заманда республикалар арасындагы чикләргә яңадан карап чыгу турындагы мәсьәләне куярга ярамый, ләкин шул ук вакытта Башкортстандагы татарларның хокукларын кысуга да битараф карау дөрес булмас иде, дип уйлый. Татар-

лар илнең барлык төбәкләрендә дә тулы канлы милләт буларак үсәргә тиешләр.

ТИҮ Идел буе һәм Урал ягы халыкларының милли-демократик хәрәкәтләре белән үзара бәйләнешләргә зур әһәмият бирә. Идел буе халыкларын күптәннән килгән тарихи, икътисади, экологик һәм мәдәни багланышлар бәйли, алар һәр республикада һәм өлкәдә шактый зур районнар булып утыралар һәм фәкать бер-берсенә ярдәм итеп кенә үзләренең милли ихтыяжларын канәгатьләндерә алалар. ТИҮ бер-берсенә күрше булып яшәгән республикалар һәм өлкәләр арасында төрле яклап хезмәттәшлекне, халыклар арасындагы ышанычны ныгыту өчен даими рәвештә эшли торган координацион Совет, Идел-Урал зонасының гомуми базарын төзү, мәдәниятне үстерү кирәк дип саный.

Тел, мәдәният, тарихи һәм дини уртаклык нәтижәсендә Татар милләте һәрвакытта төрки дөньяның бер өлеше булды. Ләкин административ-әмер бирү системасы шартларында төрки халыкларның телләре һәм мәдәниятләре арасында киртәләр торгызылды, тугандаш халыкларның аралашуы юк дәрәжәсендә калды, совет кешеләрен «пантюркизм» өрәге белән куркыттылар. ТИҮ, үзләренең милли үзенчәлекләрен саклап, төрки халыклар шул ук вакытта бөтен дөньяда төрки мәдәниятенә дәрәжәсен күтәрү һәм милләтара низагларны тыеп тору максатларында гомуми проблемаларны бергәләп хәл итәргә тиеш дип саный. Монда рус халкы үрнәк була ала. Аның зыялылары даими рәвештә славян мәдәнияте бәйрәмнәре уздыра, барлык славян халыклары һәм аларның дәүләтләре белән иң тыгыз мөнәсәбәтләрдә тора. ТИҮ республикада тынычлык һәм татулык хөкем сөрүгә теләгән хәрәкәтләр һәм партияләр белән хезмәттәшлек агында тора.

ТИГЕЗ ХОКУКЛЫЛЫК ПРИНЦИПЛАРЫНДА — ТАТУЛЫК ӨЧЕН

В. БЕЛЯЕВ,

«Татулык» күпмилләтле хәрәкәте рәистәше

«Татулык» күпмилләтле хәрәкәт эгъзалары (аның тарафдарлары Алабуга, Түбән Кама, Зеленодольскийда, Чирмешәндә бар) таркаулык һәм низагларны булдырмый калу, СССР халыклары, республикалары һәм автономияләре, телләре һәм гражданның теләсе нинди тигез-сезлегеннән ваз кичү юлы белән милләтара мөнәсәбәтләргә җайлауны үзләренең төп максатлары дип саныйлар. Барлык хокукларның тигезлегенә халыклар дуслыгы өчен шартлар тудырачак. Балтыйк буе республикаларының интернациональ һәм халык фронтларыннан аермалы буларак, без бер халыкның гына түгел, ә барлык милләтләргә, бу очракта Татарстан халыкларыныкын, милли бурычларын хәл итүгә юнәлеш тотарбыз.

Хәрәкәтнең башка бурычлары арасында: республикалар һәм автономияләргә җавап бер хокукларын тигезләү, мөстәкыйльлекне эзлекле

рәвештә чын эчтәлек белән баету, милләтләр һәм халыкларның ирекле үсеше һәм бер-берсен баету өчен көрәшү; халыкларның мәдәниятен һәм тарихын пропагандалау; милли, тел белү-белмәүгә, туган урынга, республикада күпме яшәүгә карап гражданнарның хокукларын кысулардан яклау кебек гаять мөһим мәсьәләләр дә бар.

Нигилизмны, милләтчелекне, шовинизмны, расачылыкны, антисемитизмны кире кагып, без милли хәрәкәтләрнең сәламәт көчләре белән хезмәттәшлектән баш тартмыйбыз. Безнең хәрәкәттә милли бүлекләр һәм якташлыктар оешмалары да булачак. Сайлауларда тигез хокук һәм бердәмлек тарафдарларын яклап, халыкларның һәм гражданнарның мәнфәгатьләрен кысучы депутатларны кире чакырып алып, без фәкәт цивилизацияле чаралар кулланып эшләргә ниятлибез.

Халыкларны берләштерергә юл тотканга, безнең хәрәкәт милли мәсьәлә яшәп килү өчен объектив нигез барын таный һәм шул ук вакытта низаг китереп чыгару өчен аерым кешеләрнең милли мәсьәләне куертырга тырышуын да бик яхшы белеп тора. Октябрьдән соң бер халыкның икенчесен изүе бетерелде, ил халыкларының үсеше өчен шактый эшләр эшләнде. Ләкин халыкларның социаль-иқтисади һәм мәдәни тигезсезлеге, республикалар һәм автономияләргә зурга һәм кечкенәгә бүлеп йөртү, аларның искедән калган үзәккә, эмер системасына бәйлелеге, халыкларның һәм милләтләрнең ирекле үсеше өчен шартлар булмау кебек аяныч күренешләр әле дә яшәп килә. Бу проблемаларны бик нык уйлап хәл итү сорала. Шул ук вакытта без патриотик идеяләргә сәяси, шәхси максатларда файдалануны, милли хисләрдә уйнауны хөкем итәбез. «СССР — империя», «Татарстан — колония» кебек раслаулар гражданлык һәм милли татулыкка китерә алмый.

Безнең карашыбызча, хәзер милли мәсьәлә төп өч берлектә чагылыш таба: республикалар белән «үзәк» арасындагы каршылыктарда, шул халыкның тел һәм мәдәни проблемаларында; элеккегә һәм яңа юлбашчыларның власть өчен көрәшләрнең социаль-сәяси яссылыкта! «Татулык» үзенең эшчәнлегендә милли хокуклар шәхси хокуклардан һәм гомум-кешелек мәнфәгатьләреннән олырак булмаса дигән кагыйдәгә таяна. Фәкәт үз милли хокукларыңны гына исәпкә алуны таләп итү һәм калганнарның мәнфәгатен санга сукмау, котылгысыз төстә чылбыр реакциясе һәм «кире сепаратизм», күп санлы низаглар китереп чыгара.

Кич массаларның аңын биләп алган күпмилләтле хәрәкәт монда үзенең уңай ролен уйный алып иде. Милли хәрәкәтләргә килгәндә исә хәл күпкә катлаулырак тора. Низаг юлыннан киткән очракта, алар «Мәскәүгә» — республикада яшәүче халыкларның юридик һәм сәяси хокуклары тигезлегенә каршы көрәшүдән, коммунистларга, социализм мәсләгенә һәм Советларга каршы күтәрелергә мөмкин.

«ХАЛЫК ВЛАСТЕ» ТӨРКЕМЕ

*ТССР Югары Советы «Халык власте»
халык депутатлары төркеменең
Координацион советы*

«Халык власте» депутатлар төркеме оештыру ягыннан 1990 елның августында рәсмиләштерелде. Аның төзелүе хакында Югары Совет Регламенты нигезендә Татарстан ССР Югары Советының уникаль чакырылыш икенче сессиясендә игълан ителде.

«Халык власте» төркеменә республика тормышында икътисади һәм сәяси үзгәртеп корулардан канәгать булмаган республиканың һәр гражданинына һәм халкына икътисади һәм сәяси суверенлык тәэмин иткән уңай демократик үзгәртеп корулар өчен омтылган, кеше хокукын гражданнарның башка берләшмәләреннән өстен куйган, сәяси һәм икътисади төрлелекне яклаган; дәүләтнең иң мөһим карарларын халыкның турыдан-туры ихтыяр белдерү (референдум) юлы белән кабул итүен алга сөргән һәм гражданлык татулыгына омтылган депутатлар керә.

Сәяси планда төркем әлегә кадәр яшәп килә торган тоталитар власть режимына карата капма-каршы юнәлештә тора. Төркем эшчәнлегенең төп юнәлешләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт: дәүләт белән идарә итүдә законнар аша демократик принципларны пропагандалау һәм гамәлгә ашыру; гражданнарның үзидарә ителә торган берләшмәләре (сайлаучылар һәм депутатлар клублары, үзидарә комитетлары, сәяси партияләр, жәмәгать оешмалары һәм хәрәкәтләре) жыелмасы рәвешендәге гражданлык жәмәгәтьләрен формалаштыруда катнашу. Ирекле рәвештә информация таратуны тәэмин иткән очракта гражданлык жәмгыятьләренең чынбарлыкта торгызылуы һәм үсеше, демократик үзгәртеп коруларның котылгысызлыгына ныклы ышаныч бирә алачак.

Төркемнең закон чыгару эшчәнлегә хокук белән тәэмин итүгә юнәлдерелгән: ирексезләүләрсез һәм акрынлап властың чын хужасы булып халык үзе торган суверен, демократик, хокукый һәм социаль дәүләткә күчә бару; кулланучы мәнфәгатьләренә юнәлдерелгән шәхси милекне дә кертәп, милекнең төрле формаларының ирекле көндәшлегенә нигезләнгән ачык базар икътисады формалаштыру; халыкларның рухи яңаруының, фән-техника прогрессының, республиканың чәчәк атуының нигезе буларак, жәмгыятьнең интеллектуаль куәтен үстерү. Шушы максатлардан чыгып, төркем шактый гына закон актлары әзерли. Алар арасында власть турында Декрет, гражданнарның ижтимагый оешмалары, референдум, жир, милек, аренда, жирле үзидарә һәм башка закон проектлары бар.

«Белдерү»гә кул куйган, Югары Совет сессияләрендә карарлар кабул итү, төркем исеменнән матбугатта чыгышлар, белдерүләр ясау тәртибен жайга сала торган Уставның положениеләрен үтәүче ТССРның халык депутаты «Халык власте» төркемендә әгъза булып тора. Барлык тышкы мөнәсәбәтләрдә төркем исеменнән ТССРның жиде халык депутатыннан торган Координацион Совет чыгыш ясый (И. Д. Грачев, В. В. Михайлов, И. Т. Солтанов, А. В. Штанин — Казан; Д. Е. Фомин, А. А. Хәлилов — Чаллы; Е. В. Гейхман — Түбән Кама).

«Халык власте» төркеме Татарстанның Демократик Көчләре Координацион Советын оештыручыларның берсе һәм коллектив әгъзасы.

МАКСАТЫБЫЗ — ДЕМОКРАТИК ЖӘМГЫЯТЬ

А. КУЗНЕЦОВ,
Татарстанның социал-демократик
партиясенең (СДПТ) вице-председателе
Н. РЫБУШКИН,
СДПТның Координацион Советы әгъзасы

Безнең партия төрле «измнардан» баш тарта һәм һәр кешегә аңлашылган анык максатларга һәм кыйммәтләргә йөз тота. Алар түбәндәгеләр: милекнең барлык (шәхси һәм башкалар) формаларының да тигез хокуклылыгына нигезләнгән нәтижәле базар икътисадына таянып шәхес-

нең тормышы һәм ирекле үсеше өчен лаек шартлар тудыру; санына карамастан һәр халык өчен, тулы суверенитетын тәмин итү; сәяси сөйләшүләр, үзара аңлашулар ярдәмендә илне тоталитаризмнан гражданлык жәмгыятенә, шәхеснең гарантияләнгән хокукларына һәм ирекләренә нигезләнгән кешелекле демократик хокукый дәүләт төзүгә булышлык күрсәтү. Без гомумкешелек кыйммәтләренең сыйныфлар һәм башка социаль катламнар мәнфәгатьләреннән өстенлегеннән чыгабыз, кеше хокукларының Гомуми декларациясендә һәм башка халыкара актларда бәян ителгән положениеләрне һәм принципларны гамәлгә ашыруны төп максатыбыз итеп куябыз.

Базар икътисадына күчү һәм аның уңышлы эшләве өчен, безнең фикеребезчә: икътисад субъектына предприятиегә, эшкуарга мөмкин кадәр зуррак ирек, эшкуарлыкны төрлө юллар белән яклау; хужалык эшчәнлегенә нәтижеләре өчен экономик субъектның тулы җаваплылыгы; житештерүчеләр арасында көндәшлек; ирекле бәяләр; монополиягә каршы дәүләт тарафыннан нәтижелә сәясәт; экономиканың ачык булуы һәм аның дөнья хужалыгы системасына йөз тотуы; демократик контроль астында торган экономик жайлау рычагларының дәүләт системасын булдыру, тырыш хезмәт белән үзенә лаеклы тормыш кору өчен бөтен кешегә тигез мөмкинлекләр бирү, ягъни гражданның социаль якланганлыгын мөмкин кадәр тулырак тәмин итү, дәүләтнең эшкә яраксыз һәм авыр шартларда яшәүчеләргә ярдәм күрсәтүен оештыру кирәк.

Социаль сәясәттә безнең партия экономиканың кеше мәнфәгатьләре өчен эшләвенә, социаль өстенлекләр турындагы сафсаталарның һәр гражданинга ачык һәм аңлаешлы гамәли механизмнар белән алмаштырылуына омтыла. Без монда төп юнәлешләрне социаль гарантияләр системасы эшләүдә, гражданның белемен күтәрүдә һәм сәламәтлекләрен саклауда нәтижелә программалар булдыруда, адәм рәтле яшәү өчен аларны торак белән тәмин итүдә, экономик хәвефсезлекне тәмин итүдә күрәбез.

Радикаль сәяси реформаларның һәм шуңа бәйле рәвештә башка бик күп үзгәртеп коруларның үзәгендә әле бүгенгә кадәр сакланып калган тоталитар власть системасын сүтү һәм парламентлы, күп партияле хокукый дәүләт төзү кебек мөһим бурычлар торырга тиеш. Советларның закон чыгара торган власте белән аларга буйсынган башкарма власть, закон нигезендә эш йөртүче бәйсез суд органнары һәм башкалар арасында бүленеш тәмин ителергә һәм беренчесенә тулы хокуклар бирелергә тиеш. Депутатларның жәмәгать оешмалары тарафыннан гына сайлануын юкка чыгаручы һәм илнең, Россиянең югары власть органнарына турыдан-туры сайлауларны күздә тоткан яңа сайлау законы һәм халык депутатлары съездыннан баш тарту кирәк. Бөтен халык мәнфәгатенә кагыла торган законнар референдумнарда кабул ителергә тиеш.

Парламентлы, хокукка корылган дәүләт шулай ук үзәк һәм жирле властеның бүленүен, үзенә караган төбәкнең тормышына кагылышлы барлык проблемаларны хәл иткәндә жирле үзидарә органнарына тулы мөстәкыйльлек бирүне күздә тотат. Аның шартларында КГБның эшчәнлегенә дәүләтне тыштан янаган хәвефтән саклау белән генә чикләнә, Оборона министрлыгы, дәүләт иминлегенә комитеты, МВД сайлап куелган власть органнарының даими күзәтүе астында торалар.

Без конституция белән гарантияләнгән фикерләр төрлегенә һәм күп партияле система ягында торабыз һәм жәмгыятьтә фәкать бер партиягә генә өстенлек бирелүгә каршы чыгабыз. Дәүләт власте һәм идарә органнарында, дәүләт карамагындагы массачыл информация чараларында, Кораллы Көчләрдә, МВДда, КГБда һәм башка хокук саклау органнарында сәяси партияләр оештырылырга тиеш түгел, дип саныйбыз. Сәяси партияләрнең идарә итүгә, житештерүне оештыруга һәм житәкләүгә, фәнни һәм уку йортлары, мәдәният һәм сәнгать учреждениеләре эшчәнлегенә турыдан-туры катнашуына чик куярга кирәк.

Безнең карашыбызча, жәмәгать оешмаларын теркәүне рөхсәт алу юлы белән түгел, ә белдерү юлы белән эшләргә кирәк. Фәкать шул рәвешле генә гражданның партияләргә, оешмаларга, союзларга берләшү хокукларын тәмин итеп була. Аларның бары фетнәгә чакырганнар яисә шуңа юл куйганнар, расачылык, милләтчелек фикерләрен таратканнар, дини һәм социаль өстенлекне дөгъва иткәннәрне, халыклар арасындагы дуслыкны бозарга маташканнар гына суд тарафыннан эзәрлекләнә ала.

Рөхсәт ителгән хәбәрдарлыктан чын сүз ирегенә һәм киң информациягә күчүне мөһим бурычыбыз дип саныйбыз. Аны хәл итәр өчен кичекмәстән жәмәгать оешмаларына, сәяси партияләргә, аерым кешеләргә цензурасыз матбугат чыгарырга хокук биргән информация турында закон кабул итәргә, массачыл информация чараларын Советлар һәм партия органнарына бүлөп бирергә кирәк. Дин тоту иреген тәмин итү өчен дини берләшмәләргә юридик берәмлек статусы белән жәмәгать оешмалары хокукларын бирергә, гыйбадәтханәләрне чын хужаларына кайтарырга кирәк.

Халыклар арасындагы мөнәсәбәтләрдә милләтләрнең үзбилгеләнүгә һәм суверенлыкка хокукы иң төп принцип булып тора. Саннары ягынан күпме булуларына карамастан һәр халык тигез хокукларга ия. Без яңа Союз килешүен яклайбыз. Анда илнең барлык халыкларында үз хокукларында тигезләүне карарга кирәк. Союзда калучы һәр республика үзәк властьюкка үзе теләп бирә торган хокукларын үзе ачыкларга тиеш. Шуңа ук вакытта яңа демократик берлеккә бару юлында һәркемгә аерымлану кырын да үтәргә туры киләчәк. Демократия һәм хокукларны яклайбыз икән, бу процессларны туктатып булмый, аларны фәкать цивилизация кысаларына гына кертәргә мөмкин.

Безнең партия ТССРның суверенитетын тулысынча хуплай, аның игълан ителүе һәм закон белән ныгытылуы республикада гражданның арасында тынычлыкны һәм милләтара татулыкны ышанычлы сакларга ярдәм итә, дип саный. Шуның хакына без, карашларыбыз туры килеп бетмәгәндә дә, гражданның сугышы булмаса тиеш дигән ниятләрдән чыгып эшләүче барлык партияләр һәм демократик хәрәкәтләр белән хезмәттәшлек итәргә әзер торабыз.

Парламент партиясе буларак, без сайлау-сайлану, тулы хәбәрдарлык, азчылыкның хокукларын тәмин итү, фракцияләр һәм төркемнәргә аеру иреген тану кебек гомумдемократик принципларга нигезләнәбез. Партия федератив башлангычларда, территориаль принципта төзелә. Аерым тарафдарларыннан һәм коллектив әгъзалардан тыш, аның составына сайлаулар чорында һәм башка сәяси жыеннар вакытында ярдәм иткән кешеләр дә керә. Ул бүтән, суверен республикалардагы шундый ук юнәлеш тоткан башка парламент партияләре белән ирекле союзга керергә әзер.

М. СОЛТАНГАЛИЕВ

МИН КЕМ?

Мин Солтанзадә белән Павловичның сүзләренә «каршы чыгып», ул вакыттагы Иран шартларында социаль-сыйнфый көрәшнән түгел, ә чит ил капиталы белән көрәшү байрагы астында берләшкән милли-революцион хәрәкәтнең генә бердәнбер тормышчан көч булуы хакында әйттем. Мин алар каршына социалистик революция турындагы өндәмәләр кую Иранда әле башланып кына килә торган милли-азатлык революциясен бары буачак һәм тәмам бетерәчәк дигән шик белдердем.

Бу чыгышым өчен иптәш Павлович миңа ул чакта гажәеп «оппортунист» дигән кушамат такты, ә кайберәүләр «милләтче» дип йөри башлады. Миңа фәкать иптәш Каменский гына кушылды. Соңыннан иптәшләр Бакуга киттеләр һәм шуннан торып үзләре тарафыннан ниятлängән «социаль революциясе» «пешерергә» уйладылар... Ләкин революция ясау аның турында сөйләнүдән, мәкаләләр һәм брошюралар язудан кыенрак булып чыкты.

Ирандагы революция тулаем бастырылмадымыни? Һәм, ниһаять, без үзөбезнең хаталарыбызны танымадыкмыни?.. Тик, соңрак, оттыргач дим...

Ә менә сезгә Ангора

Шушы хәрәкәтнең башында, ул

әле туып кына килгәндә, чынлап торып тырышканда, көч куйганда без аны үз кулыбызга ала алмаган булыр идекмени?

Әйе, бөтенләй булмаса, нич югы ыртылабын үзөбезгә каратып була иде.

Ни өчен бу килеп чыкмады соң?

Чөнки без аңа игътибар итмәдек, әһәмият бирмәдек (иптәш Ленин Советларның 8 съездында ясаган чыгышында кемалистларны «төрөк октябристлары» диде).

Ә әһәмиятен аңлагач кемне сайларга — Мостафа Кемальнеме, Энвәрнеме, әллә «сул» энвәрлеләрнеме дип икеләнә башладык.

Ни өчен без вакыйгаларны алдан күрмәдек.

Ни өчен без 19 нчы елга кадәр төрөк коммунистларына, — Мостафа Сөбхи һәм аның төркеменә, бернинди **житди** игътибар бирмәдек.

Ни өчен без аларны кайбер иптәшләрнең бәйләнүләреннән сакламадык (ә андыйлар булды), ышанмадык һәм анда ачыктан-ачык күрөп йөрергә ярамаган чакта гына аларны Төркиягә жибәрдек (дөрөсрәгә этәрдек). Иптәш М. Сөбхи һәм аның иптәшләренең фажигале үлемен мин шуннан күрәм. Ә Төркиядә Совет Россиясенең һәм, гомумән, Совет властеның абруе искиткеч югары булган заманнар бар иде бит. М. Кемаль 20 елларда юкка гына зубатовның «коммунистлар» партиясен төземәде.

Ә хәзер кемальлеләр Төркиясе

Дәвам. Башы 1 санда.

безнең дошманнарыбыз белән бер булып эш итә, эш итмәсә дә алар белән «иснәшә». Ни өчен... Чөнки анда безнең кешеләребез юк...

Һиндстан һәм Кытайдагы революцион хәрәкәтләр турында да шундый ук сорауларны бирергә була.

Мәсәлән, ни өчен без революциянең фәкать алтынчы елында гына Кытайда Сунь Ятсенга юнәлеш тотарга кирәк дигән фикергә килдек, яки Һиндстанда бу мәсьәләдә без ни өчен бик озак адашып йөрдөк.

Ул чакта (18—19—20 елларда) миңа бөтен Якин һәм Урта Шәрыктә революция яңгынын күтәрү өчен менә дигән жирлек бар шикелле тоелды.

Төркиядәге Ангор хәрәкәте, Ирандагы Кечек-Хан хәрәкәте, Афганстандагы инглизлەرگә каршы переворот, Төньяк Африка халыкларының милли-азатлык хәрәкәте — боларның барысына да таянып без дөнья буржуазиясә белән оешкан төстә көрәш алып бара алган булыр идек.

Ләкин без бу мизгелләргә файдалана алмадык.

Без гамәлләребездә кыюсыз яки соң дәрәжәдә ярым-йорты булдык...

Хәзер без хаталарыбызны аңлап аларны төзәтү өчен чаралар күрә башладык кебек.

Белмәссен, югалтканнарны табуыбыз да ихтимал.

Соң булса да уң булсын, билгеле...

Миңа әйтергә мөмкиннәр:

— Ә монда безнең эчке милли сәясәтнең ни катнашы бар?

Бар шул: Көнбатышта безнең уңышсыз «һөжүмнәребез» һәм Шәрыктәге жайсыз «капшап карауларыбыз» рус революциясен «үз эченә кереп бикләнергә һәм аның бурычларын (совет дәүләте буларак, билгеле) Россияне торгызу кысаларына кайтарып калдырырга мәжбүр иттөләр. Ә бу исә, бигрәк тә баштарак, читтә урнашкан төбәкләрне кыен хәлгә куеп, каты үзәкләштерүгә китерде. Ә яңа икътисади сәясәт шартларында кысулар аеруча зур булды. Ләкин монда мәсьәләнең икенче ягы да бар иде. Миңа калса, милли мәсьәләдә «ликвидаторлар» дип атала торган агымга каршы көрә-

шүдә Үзәк Комитет тиешле катылык күрсәтмәде.

Ә партиядә андый агымның булуы бәхәссез.

Шул жәһәттән безнең партиядә ике төрле хезмәткәрләр яшәп килде һәм алар бүген дә бар:

а) милли мәсьәләнең әһәмиятен, аның мөһимлеген танымаучылар һәм шуңа күрә бу өлкәдә партиянең эшчәнлегенә төкереп яисә яхшы дип санаганда да битараф караучылар, кайвакытта исә шушы эшкә аяк чалучылар (бу бигрәк тә урыс иптәшләрдә көчле, чөнки алар беркайчан да **милли изүне үз жилкәләрендә татыганнары юк**, шуңа күрә аның хакында уйлап та бирмиләр; ул үзәктә бик көчле);

б) бөек державачылык, ә кайчакта чиста бөек рус шовинизмы хурафатлары белән агуланганнар. Хезмәткәрләрнең бу төркеме гадәттә оешуларын булдырмый калу, барлыкка килгән очракта бу милли берләшмәләрдә властыка килү өчен тырышып, жирле житәкчеләрнең йогынтысы үсүгә («милли кадрларны кысу») һәрдаим карышып милли дәүләт берләшмәләре белән көрәшеп килә.

Бу хезмәткәрләр белән көрәш алып барылдымы соң? Вакыт-вакыт оялткаладылар, ләкин даими, системалы көрәш алып барылмады. Киресенчә, аларны хәтта мактадылар да әле.

Милли республикалар һәм өлкәләргә бөтен үсеш тарихы моның төре мисалы.

Ни өчен әле Казандагы бөтен урыс хезмәткәрләре баштарак Татар-Башкорт республикасын, ә аннары Татарныкын төзүгә каршы булдылар, ни өчен Татар республикасы оешкач алар Казанда калды, ә Татарстан республикасын оештыру өчен тавыш биргән татар хезмәткәрләрен алып ыргыттылар һәм ничек кенә әле? Урыннарыннан гына төшермәделәр, моны эшләгәнчә аларның аркаларына «милләтче» дигән зур буби тузы тактылар?

Шәрык халыклары коммунистларының II съездыннан соң Шәрык коммунистларын — мине, Фирдәвесне, С. М. Әфәндиевне, Рыскуловны, Х. Йомаголовны һәм Казан-

дагы бер төркем иптәшне милләт-челектә гаепләп ни өчен эзәрлекли башладылар, бу иптәшләргә каршы «суллар» яки «интернационалистлар» төркеме оештырдылар һәм андыйларны ясалма рәвештә үстерә башладылар?

Шәрык халыклары коммунистларының II нче съездында безнең жинаятебез нидән гыйбарәт иде соң? Бердәнбер гаебезебез шул булды, без анда Шәрыктагы коллык, шул исәптән татар-башкорт мәсьәләсе хакында ачыктан-ачык үз фикеребезне белдердек.

Шәрык мәсьәләсе буенча без Шәрыкта (ә без аны чит илләрне, ягъни Төркияне, Иранны, Афганстанны, Һиндстанны, Кытайны күздә тоттык) халыкара пролетариатның сыйнфый көрәшенә каршы килмәгәндә, шуның белән бер үк вакытта коммунистларның тиешле оешмалары аркылы Шәрык илләренә хезмәт ияләрен көрәшкә туплап миллиазатлык хәрәкәтенә ярдәм итәргә кирәк, дидек. Һәм без моны 19 нчы елның декабрендә, Коминтернның 2 нче Конгрессы чакырылуга 7—8 ай кала әйттек. Шул ук фикер, ләкин кин һәм жентекле рәвештә, Владимир Ильич чыгышында да яңгырады.

Татар-Башкорт мәсьәләсе буенча без башкортлар өчен өлкә үзидарәсе хокукы белән бер республика — Татар-Башкорт республикасы төзү мәслихәт булып, дидек.

Без моны каян чыгып әйттек соң?

Беренчедән, сыйнфый-икътисади принциптан: терлек асраучы-иген игүче Башкортстанны промышленностьлы-иген игүче Татарстанга «бәйләү», ягъни мәселән пролетариат булган территориягә кушу.

Икенчедән, татар һәм башкорт мәдәниятләренә һәм телләренә уртаклыгынан: безгә ул чакта башкортларның татарлардан аерым яшәргә омтылуы ясалма рәвештә «кабилә үзбилгеләнүенә» омтылыш булып күренде.

Өченчедән, аерым яшәү, ягъни ясалма рәвештә бер-берсеннән ергаю аркасында килеп чыккан милли каршылык, революция өчен дә, татарларның һәм башкортларның тыныч тормышы өчен дә, безнең кара-

шыбызча, зарарлы булудан чыктык.

Әйе, без ул чакта бер нәрсәдә — Татарстан белән Башкортстанны шул вакытта ук кушарга кирәк дип әйтүебездә хаксыз идек. Ул чакта бөтен вакыйгалар сөрелеше Татар-Башкортның түгел, ә Татар республикасын оештыруны таләп итте.

Бу жәһәттән иптәш Сталинның позициясе һичшиксез дәрәс иде. Ул чакта татар коммунистларының Казан оешмасы тулаемы белән шул ук карашларны яклады. (Казанда татарларның партия конференциясе Татар республикасын төзү турында карар чыгарды.)

Без ул чакта ни өчен шушы позициягә басмадык.

Чөнки, беренчедән, безгә «кабилә үзбилгеләнүе» белән килешмәбезне күрсәтергә кирәк иде, ә икенчедән, әгәр без Татар республикасына ризалашмасак, бу ике республика арасында Уфа губернасы өлешләре йөзәндә «буфер» барлыкка килүдән курыктык (ә чынлыкта шулай килеп чыкты да). Бу хәл киләчәктә ике республика арасындагы мөнәсәбәтләргә катлауландырып дип уйладык.

Ләкин без бу мәсьәләдә ялгышкан булсак, хатабызны таныдык һәм Үзәк Комитет ихтыярына буйсындык. Казандагы татар хезмәткәрләре барысы да эшкә тотынырга эзәр иде һәм тотындылар да, ә мин Мәскәүдә Татар Республикасы мәнфәгатьләрен яклауны үз өстемә алдым. Бу иптәшләргә ни файда килде. Бернинди дә... Беркайчан да милләтче булмаганга, мин хәзер үзем турында сөйләп тормыйм. Иптәш Исмәгыйль Фирдәвескә бу шакшыны сылау нигә кирәк булды. Аның артында нинди жинаятьләр бар?.. 1917 елның ахырында һәм 1918 елның башында Кырымда безнең татар милләтчеләре белән бәрелешләребездә иң актив катнашып, иптәш Миллер һәм ул вакыттагы башка Кырым хезмәткәрләре белән бергәләп аларга каршы көрәшкән бердәнбер жирле коммунист булганы өченме? (Фирдәвес ул вакытта партия өлкә комитеты секретаре һәм Революцион комитет әгъзасы иде). Әллә Кырымны аклар алгач үпкә чиренә сабышканчы көчән дә, тормышын да ая-

мыйча Үзәк мөселман комиссариатында һәм Эчке Россия мөселманнарының башка революцион оешмаларында (Мәскәүдә, Әстерханда һәм Казанда) эшләгәне өченме?

Кырым азат ителгән саен һәрвакыт анда эшкә китәргә ыргылгангамы?

Мин аның бары ике «жинаятен» генә беләм. Беренчесе шуннан гыйбарәт, ул кырым-татар милләтчеләренә — «Милли фиркалеләргә» бик тә чирканып карады һәм аларга йомшак мөгамәлә күрсәткәне өчен иптәш ГАВЕН белән шул хакта тавыш чыгарды. Икенчесе, Шәрык халыклары коммунистларының икенче съездында кандидатуралары Шәрык халыклары коммунистик оешмаларының Үзәк Бюросына әгъзалыкка тәкъдим ителгәч иптәш Сәедгалиев һәм иптәш Вадим Лукашевларга каршы чыгыш ясады. Соңгысы турында сөйләгәндә ул аны «съездга бушлай кушымта» дип әйтергә «жөрйәт» итте.

Һәм миңа иптәш Сәедгалиевнең һәм иптәш Вадим Лукашевның Фирдәвесне ни өчен «төзәлмәс» милләтче дип ГПУга тәкъдим итүләре бик ачык. Берчакны шулай Врангельдән соң Кырымнан кайткан иптәш Бела Куннан Фирдәвес сездә нинди тәэсир калдырды дип сорагач ул чын күңелдән: «О, ул менә дигән хезмәткәр... беләсезме икән, ул, минемчә, Кырым дәрәжәсендәге генә түгел, ә бөтенроссия дәрәжәсендәге эшлекле... һәм зуррак та — дөньякүләм эшлекле», — дип җавап бирде.

Ул чакта без моңа каршылык күрсәттекме соң?

Юк. Без Башкортстаннан Х. Йомаголовны һәм З. Вәлидовны чакырып алдык (ул чакта З. Вәлиди коммунист иде инде).

Бу дәрәс булдымы... Юк, дәрәс булмады...

Аларның эшендә кытыршылыктар булды, ләкин аларны башка юл белән төзәтергә кирәк иде. Бу хата булды.

Ләкин анда Шамигулов һәм Мансырев иптәшләренә эшкә җибәрү тагын да зуррак хата иде. Урысның колонизатор элементлары өчен ул баш күтәргән «башкорт гайдарын» «акылга утыртырга» тотыну

өчен юл ачты. Иптәш Мансыревның Баймакта 11 башкорт коммунистын аттыруы да янып торган утка керсін сипкән кебек булды. Без моның белән хәлне кискенләштердек кенә.

Башкортстанда «милләтчелек белән көрәшнә» нинди гайре табигый рәвеш алуы партиябезнең Үзәк Комитетына билгеле. Бу колактарын кисү, күзләрен чокып чыгару һәм башка ерткычлыктар күрсәтеп ярдәмчез башкорт халкына карата берничек тә аклап булмаслык террор иде.

Башкортлар баш күтәрде. Һәм бу нәрсә бик тә табигый иде: ул «сул коммунизм» битлегенә яшеренеп теләсә ни кылып йөргән гадәти рус шовинизмына каршы халыкның үз-үзен саклау гамәле булды. Әгәр дә башкортларны һәм Башкортстанны, шулай ук соңрак «Реввоенсоветы» һәм «сәяси» бүлеге белән «баш күтәргән башкорт армиясен» җитәкләгән бәхетсез башкорт коммунисты Морзабулатовны белмәсәм мин болай димәс идем.

Партиянең X съездыннан соң Үзәк Комитет бу хатаны танымадымыни? Иптәш Сталин иптәш Преображенскийның «милли мәсьәләдә» «суллыгына» шундый ук бәя бирмәдемни (нәкъ шул вакытта иптәш Преображенский башкорт операциясен уздырды).

Милли мәсьәләдә сул агымның лидеры иптәш Бухарин суллыкның жүләрлек икәнен иртәме-соңмы үзе танымадымыни? Билгеле, кешенең үз хаталарын тануы «күркәм» нәрсә. Ләкин моңардан безгә, бу «жүләрлекләр»нең нәтижеләрен, әле нинди генә нәтижеләрен, үз жылкәләрендә татыган бәхетсез башкортларга җиңелрәкмәни. Ә күп кенә башкортлар шуның аркасында «милләтче» мөһер белән калдылар...

Ләкин иптәш Бухарин бернәрсә, ә урыннардагы «бухаринчылар» бөтенләй башка. Иптәш Бухарин «жүләрләнгән» генә булса, соңгылары гадәттә «жүләрлекнең ар ягына» чыкты.

X съезддан соң боларны төзәтүгә омтылыш ясап каралды.

Кулга алынган хезмәткәрләр азат ителде. Башкортларның баш күтәрүендә катнашучылар, шул

исәптән Морзабулатов, амнистиягә эләктеләр. Урыннарда власть башкортларга тапшырылды.

Ә бу нәрсә китереп чыгарды.

Рус иптәшләрнең шундый ук каршылык күрсәтүен. Башкортстан ач. Башкортларның бер кадак икмәге дә юк иде. Руслардан һәм татарлардан артып калган икмәкне тартып алырга кирәк иде, чөнки соңгыларында ул күп булмаса да бар иде.

Алар каршылык күрсәттеләр, бигрәк тә руслар. Һәм, билгеле инде, «башкорт» властен танымау кулайрак иде.

Рус иптәшләрнең каршылык күрсәтүе нәрсәдә күренде соң.

«Башкорт «заговорын» «ачу» битлегә астында башкортлар белән бәрелеш китереп чыгаруны эзерләүдә (Мортазин һәм Каширин иптәшләрнең чәкәләшүе). Соңрак, ГПУ органнары аша, (Гузаков, Масолов һәм Опотин тарафыннан), Башкорт властена каршы үзенчәлекле «баш күтәрүләрдә» (Әбжәлилев «баш күтәрүе» һәм башкалар) күренде.

Монда партиядәге чистартуларны да файдаландылар, ә нәтижәдә барлык башкорт хезмәткәрләрен дә диярлек ВКП(б)дан чыгарып аттылар.

Бу «баш күтәрүләренә» оештырган рус иптәшләренә Үзәк Комитетка кире чакырып алдылар.

Партиядән чистартылган башкорт хезмәткәрләренә күпчелек өлеше яңадан ВКП(б) сафларына кайтарылды.

Башкорт хезмәткәрләренә вәлидевчелек белән рәхимсез көрәшүне таләп итеп Башкорт республикасы халкына мөрәжәгать итәргә әмер бирелде.

Башкорт хезмәткәрләре моны эшләде. Ләкин Үзәк Комитет таләп иткәнчә түгел... Мөрәжәгать бик тә йомшак төзелгән иде. Һәм башкорт хезмәткәрләренә бер өлеше (Мортазин, Бишев) шулай ук чакырып алынды. Башкорт хезмәткәрләренә Үзәк Комитет таләп иткән мөрәжәгәтьне ни өчен чыгармаганын белмим, ләкин алар моның яңадан башкортлар белән руслар арасында каршылыктар китереп чыгаруыннан курыкканнардыр дип уй-

лайым. Рус халкы гади башкортларны гына түгел, власть башында утырган барлык башкорт коммунистларын да «вәлидевчеләр» дип санады.

Үзәк Комитет вәкиле иптәш Пестунның Башкортстанга баруы гыйбрәтле булды. Ул Башкортстан өчен яңа кеше иде. Башкорт хәлләреннән ул нинди нәтижәләр ясады соң?

Фәкать берне, башкорт хезмәткәрләренә юкка гына һөжүм итәләр, дигән фикерне.

Башкортстандагы рус иптәшләрнең күчеп килгән рус кулакларының кәефен чагылдыруын гына.

Иптәш Пестун чакырып алынды.

Аннары иптәш Жехановмы, Жихаревмы китте.

Бу иптәш тә шундый ук нәтижәләргә килде.

Һәм ул, шулай ук, чакырып алынды.

Фәкать ГПУның Башкорт бүлегә башлыгы Вевденберг кенә калды. Ләкин башкорт һәм рус иптәшләр арасындагы низагларда башкорт иптәшләренә якый төшкәнгә һәм соңгыларының мәсләкләрен бөтенләй үк дәрәсә дип тапмаса да, аны да урыныннан алдылар.

Зур Башкортстан оештырылды. Уфа губернасы Башкортстанга кушылды. Ләкин хәл уңай якка үзгәрдеме соң?

Аз гына да үзгәрмәде. Киресенче, начарайды гына.

Ни өчен?

Бик гади: гадел һәм революциягә бирелгән булуларына карамастан, Уфадагы иптәшләр (рус коммунистлары) милли мәсьәләне хәл итәргә бөтенләй яраксыз булып чыктылар.

Башкорт республикасы составына күчкәнчә Уфа губернасында милли мәсьәләне ни өчен дәрәсә хәл итә алмады соң бу иптәшләр? Бу губернада 55—60 процент татар һәм башкорт яшәвенә һәм аларның власть органнарына куелырга хакы булуга карамастан, Уфа губернасының Губерна комитетына да, Губерна башкарма комитетына да бер генә татар яисә башкорт та сайланмады. Аның бөтен өязләрендә дә хәлләр шундый иде.

Ни өчен революциянең беренче

елларында йөзләрчә татар һәм башкорт эшлеклеләрен бирергә сәләтле губерна Немвицкий, Зубарев иптәшләр һәм Уфаның башка «жаваплы» хезмәткәрләре вакытында моны эшләү сәләтен югалтты. Ә аның Башкортстанга күчәргә эзерләнеп йөргән чагында губернаның татар һәм башкорт халкы арасында партия эшенең дә, совет эшенең дә торышы беринди тәнкыйтькә дә сыймаслык иде бит.

Бу нәрсәдән килеп чыкты соң?

Беренчедән, бу иптәшләрнең милли мәсьәләне аңлап бетермәвеннән һәм, икенчедән, безнең милли сәясәтне үткәргә сәләтсез булуларыннан. Алар аның фәкать бер ягын — татар һәм башкортларның «милләтчелеге» белән көрәшү кирәклеген генә төшенделәр. Башкортстанда рус һәм башкорт эшлеклеләре арасындагы буталчык һәм жайсыз мөнәсәбәтләрне дәрәс хәл итү мәгънәсендә бу иптәшләр Башкортстан тормышына сафландыра торган яңа идеяләр һәм гамәлләр алып килә алалар идеме соң?

Билгеле, юк.

Алары аны тагын да чуалттылар гына.

Нәтижәдә Башкортстан Советларының 3 нче съезды алдыннан башкорт эшлеклеләренең Үзәк Комитетына язган мәгълүм мөрәжәгәткә пәйда булды. Алар анда рус иптәшләрнең дәрәс эшләмәүләреннән зарландылар.

Үзәк Комитет вәкиле (иптәш Смидович) бу йомгакны сүттеме соң.

Юк, чуалтты гына.

Съездны ачканда аны котлап ул милләтчелектә гаепләп башкорт эшлеклеләренә ташланды (соңыннан ул үз нотыгының стенограммасын төзәткән дип тә сөйләләр).

Моңа сәләтсез булганга, иптәш Смидович бу «төөнне» чишә дә алмый. Үзенең булдыксызлыгын ул соңыннан Жир кодексына төзәтмәләр кертү буенча ВЦИК комиссиясендә дә тагын бер кат күрсәтте. Ул Үзәк Комитетның Сәясәт бюросы тарафыннан бертавыштан кире кагылган ялгыш юлга басты.

Башкортстандагы соңгы Партия конференциясенә Үзәк Комитет вә-

киле сыйфатында барган иптәш Петерс хәзер инде башкорт эшлеклеләре арасында ризасызлыктар юк, анда башкортларны партия һәм совет аппаратына тарту эше бара, дип ышандырырга тырыша. Мин иптәш Петерсның ялгышмавын бик тә теләр идем, билгеле.

Ләкин шулай булганда башкорт эшлеклеләренең башкорт партия оешмасы сәламәт түгел дигән Үзәк Комитетка мөрәжәгәт кайдан килеп чыкты соң. Алай булгач ни өчен Башкортстанның Халык комиссарлары Советы рәисе иптәш Халиков миңа башкорт эшлеклеләре, шул исәптән үзе дә, конференциянең нәтижәләреннән канәгать калмаулары турында яза.

Боларның барысы да, бергә алганда, башкортларның хәлендә ничек чагылды соң?

Бөтен мәсьәлә дә шунда бит.

Бик тә, бик тә аянычлы.

Эчке низаглар белән шөгылләнеп, Башкортстан ачлык вакытында азык-төлек ярдәме алырга соңга калды. Рус иптәшләр үзәкне Башкортстан ачлыкны үз көчләре белән дә жинеп чыга ала, дип ышандырдылар. Нәтижәдә ачлыктан башкортларның 30 проценты һәлак булды.

Ләкин болар бөтенесе дә түгел әле. Әле хәзер дә 4—5 кантон ачлыктан интегә.

Башкортстанда чакта минем яныма авылдан крестьяннар килде. Алар ачынып:

«Мәктәпләр юк. Бөтен жирдә эчкечелек... Башкортлар үзләрендә булган бөтен нәрсәләрен саталар һәм руслардан көмешкә алалар, аннары көне-төне эчәләр... Авылларда сифилис белән авыручылар саны арта... Дэваларга кеше юк», — дип зарландылар.

Ә рус иптәшләр ни белән мәшгуль.

«Башкортстанның чикләрен түгәрәкләү белән».

«Аргы як кантонын Оренбургка яисә Чиләбегә бирергә», кайбер төньяк районнарны да «түгәрәкләргә» кирәк.

Һәм ниндидер иптәш Старков (Екатеринбург губернасының Губерна башкарма комитеты рәисе бугай)

икенче бер иптәшкә язды:

«Башкорт эшлеклеләре яхшы нәселле үгезләр кебек үжәтләнделәр һәм сөйләшәргә теләмиләр... Безнең егетләр (Зубарев, Соколов... тагын ике рус иптәшнән фамилияләре санала) бирү ягында тордылар...»

Алга таба иптәш Старков Башкортстан территориясенә белдерелгән дөгъваларның инде «хәзер иске-рүен» һәм гамәлгә яраксыз булуын, шуңа күрә аларны «кайчандыр шулай булган»га корырга кирәклеген һәм тиешле доклад әзерләп «иптәш Ломовка» хат язу зарурлыгын хакында яза.

Моңа артык шәрехләүләр соралмый, болай да ачык. (Иптәш Старков хатының икенче нөсхәсен миңа башкорт эшлеклеләре тапшырды, моның белән нишләргә икән дип, мин иптәш Бройдо белән киңәштем, аны ЦКга жиберергә теләдем, ләкин иптәш Бройдо Башкортстанның чикләрен «түгәрәкләү» буенча яңа «эшләр» китерүләрен көткәнгә, әлегә бу хатны күрсәтүгә кирәк тапмады. Ә иптәш Петерсның Башкортстанга бараачагы турында ишеткәч, мин бу хатның төп нөсхәсен Башкортстандагы иптәшләр аңа тапшырсыннар, дип энемә хат яздым. Бу хат иптәш Петерска бирелдеме-юкмы белмим).

Рыскулов һәм аның төркеменен Төркестаннан алынуын да мин хата эш дип санадым. Мин аның хаталары да, «мавыгулары» да булганын белдем, ләкин аларны башка юл белән дә төзәтеп була иде, дип уйлыйм. Зур исәптән чыгып караганда, ул Төркестан проблемасын хәл итүгә дөрөс юл тапты. Ул аны безнең Шәрыкка һөжүмебездә плацдарм итеп карады. Ә Төркестанга иң гади дәүләтчелек нигезләрен бирмичә (Төркестан коммунистлар партиясе, Төркестанның жирле Кызыл Армиясе, мөстәкыйль дәүләт бюджеты һәм башкалар) аны плацдармга эверелдереп булмый иде. Бу хәл «пантюркизмга», Кыргызстан, Кашгария, Хива, Бохара, Афганстанның төрки өлеше һәм Иран кебек чиктәш төрки территорияләрнең берләшүгә тартылулары белән Туран дәүләте оешуга китерергә мөмкин иде дип миңа каршы килергә мөмкиннәр. Халыкара социаль революция мәнфәгатьләре

күзлегеннән караганда монда беринди куркыныч нәрсә дә юк. Бу рус милләтчеләренә куркыныч, бу Көнбатыш Европа Капитализмына куркыныч. Чөнки ул колониаль Шәрыкны, һич югы аның инглиз империализмы оя корган өлешен, көрәшкә күтәргәндә стимул була алыр иде. Шәрык илләрен халыкара социаль революция орбитасына ничек тә булса тарту кирәк иде бит инде. Әйе... Ләкин ничек... Коры ышандырулар белән генәме? Буш шалтыравыклар беләнме? Юк..., үтемле һәм гамәли нәрсәләр белән.

...Төркестанның советча үзбилгеләнүе, бу эшкә жирле Төркестан халкының киң катлауларын тартып аны мөстәкыйль совет Дәүләте ясау, минемчә, безнең Шәрыктагы позицияләребезне ныгытыр һәм аны без үзбез башлап жибергән халыкара социаль революциясенә якынайтырга ярдәм итәр иде.

Рыскуловны без төшердек. Анда «сул» иптәшләрне утырттык. Бер яктан «колонизаторлар белән көрәш» ачып жибердек (иптәш Саератов көрәшүгә караганда бу хакта күбрәк кычкырды гына), ә икенче яктан жирле халыкның сыйнфый бүленеше башланды. Чынлыкта ул иптәш Рыскулов вакытында ук Төркестанда башланып киткән сыйнфый аерымлану хәрәкәтен, фәкать бик азга гына тоткарлап, жирле коммунистларның «сыйнфый аерымлыгына» эверелде. Нәтижәдә без аны республикабызның гомуми хужалыгы тормышынан күп елларга сызып ташлап Төркестанның хужалык тормышын тәмам бөлгенлеккә төшердек. Шуның аркасында аның безнең өчен бик тә кирәкле байлыктарыннан колак кактык (мамык). Моңысы бер булды. Икенчедән, үзезбезнең территориябездә басмачылар хәрәкәтен китереп чыгардык, шуның аркасында чиктәш дәүләтләр белән дошманлаштык. Уйлап эшләгәндә, безнең дошманнарыбызга каршы басмачылар хәрәкәте Афганстанда, Төркестанда, Иранның алар белән чиктәш өлкәләрендә, Һиндстанның төньяк провинцияләрендә башланып китәргә мөмкин иде.

Ә Төркестанның эчке тормышында бөтен нәрсәнең асты-өскә килде.

Баштарак бер генә акыллы баш та кемнең-кем, нәрсәнең-нәрсә икәннен аера алмады. Иптәш Томский «рус шовинисты», иптәш Петерс — «колонизатор», «суллар» — «ун», «уңнар» — «сул», «милләтчеләр» — «рус колонизаторы», «интернационалистлар» — «милләтче» булып чыкты. Билгеле, һәр буталчылыкта оештыру башлангычын табып була. Үзәк Комитет аны «Төркестан буталчыгыннан» да тапты. Анда яңадан иптәш Рыскуловны жибәрделәр.

Күп вакытны алудан куркып мин үзебезнең Төньяк Кавказда, Кавказ артында, Кырымда һәм кайбер милли өлкәләрдә жибәргән хаталарыбыз турында сөйләп тормыйм (аннан килеп бездән хатасыз эшләүне таләп итү дә көлке булыр иде, чөнки кемнең кем булуына карамастан ялгышырга мөмкин. Без алардан акыл алырга тиеш). Шулай ук яңа икътисади сәясәттән соң урыннарда һәм үзәктә яшәп килгән кәефләргә тукталу да артык булыр иде. Мин нәпни **Дәүләт** капитализмының кыек көзгедәге чагылышы дип билгелим. («Капитализм — империализмның анасы», «дәүләт капитализмы дәүләт империализмын да тудыра» — яңа икътисади сәясәтне XII партия съезды менә шулай тулы һәм төгәл бәяләде. Анда шулай ук бөек рус шовинизмы һәм бөек дәүләтчелек омтылышларының көчәюе хақында да билгеләп үтелде). Бу урында минем фәкать бик тә житди бер нәрсәгә тукталасым килә. Бөек державачылыкның көчәюен һәм шуңа бәйле рәвештә милли мәсьәләдә «юк итүчеләр» агымының барлыкка килүен мин соңгы вакытта милли мәсьәләдә Үзәк Комитетның анык юлы булмавыннан күрәм. Минемчә, «фәкать» идарә итү мәсьәләләре белән генә әвәрә килеп Үзәк Комитет эгъзалары бу мәсьәләне «читтә» калдырдылар кебек. Һәрхәлдә миңа шулай тоела.

— Алай булганда, сез Үзәк Комитетка, ә аның йөзәндә безнең барлык партиягә оппозициядә тордыгыз, шуның өчен аңа каршы көрәшә торган оешма төздегез, — дип сорарлар миннән иптәшләр.

— Юк... — дип җавап бирәм мин аларга.

Теге яки бу вакытта, теге яки бу мәсьәләдә Үзәк Комитетның аерып гамәлләреннән яисә гомуми тоткан юлыннан канәгать булмау — ул әле «оппозициядә» тору һәм аңа каршы көрәш оештыру дигән сүз түгел.

Миңа әйтергә мөмкиннәр:

Сезнең үз оешмагыз бар иде, сез үз тирәгезгә Үзәк Комитет белән канәгать булмаган Шәрык эшлеклеләрен тупладыгыз, алардан хәбәрләр алып тордыгыз, үзегез дә аларга төрле мәгълүматлар бирдегез. Минем бернинди дә «оешмам» булмады. Революция вакытында бергә эшләгән, милли һәм колониаль мәсьәләләрдә фикерләремне уртаклашкан бер төркем иптәшләрем генә бар иде. Ләкин без беркайчан да үзебезне Коммунистлар партиясеннән үзгә оешма дип санамадык һәм алдыбызга «партия белән көрәшү» бурычын куймадык. Әгәр дә без «көрәшкәнбез» икән, фәкать Шәрык халыкларының киң катламнарында Совет властеның, партиябезнең абруе һәм милли мәсьәләдә үтә сул агымга каршы гына көрәштек. Чөнки соңгысы артта калган милләтләрнең киң катламнарын Совет властеннан һәм Коммунистлар партиясеннән биздерде һәм ерагайтты. Партиянең VIII һәм X съездлары карарлары бу милләтләр мәнфәгатенә сак һәм акыллы мөнәсәбәт булдырырга кирәклеген таләп иткәндә һәм бөтен асылы, бөтен эчтәлеге белән милли мәсьәләдә «өстән-өстән генә килүләргә» тулаем кире какканга, без моны коммунистик һәм революцион бурычыбыз дип уйладык.

Әйтик, без Татар республикасында иптәш Сәедгалиевне «төшереп» иптәш Мохтаров белән алыштырганбыз икән, бу безнең тарафтан гына түгел, Татарстан республикасының бөтен партия оешмасы карары белән эшләнде. Чөнки оешма аның Татарстандагы эшчәнлеген биздерә торган, гаделсез һәм низаглы гамәл дип тапты. Татарстан республикасында партия һәм совет эшенең алга таба җайга салынуы бу карарның дәрәҗә булуын күрсәтте. Хәзер анда «милли» нигездә бернинди низаг та юк, бер-берләренә тулы ышаныч булганга рус һәм татар

эшлеклеләре арасында жылы иптәшлек мөнәсәбәтләре хөкем сөрә. Бу исә һәр эштә иң мөһим нәрсә.

Әйе, безнең Татар-Башкорт оешмасында безгә һөжүм итеп торган «төркемнәр» бар иде, алар хәзер дә бар. Әмма алар милли мәсьәләне дөрөс анламау яки миңа һәм минем белән бергә эшләүче башка иптәшләргә карата шәхси мөнәсәбәтләр нигезендә барлыкка килделәр. Анда миңа берчак (1918 елда) Казандагы иптәшләр: Х. Йомагылов, Исмәгыйль Рәхмәтуллин, И. Галиев, Х. Гайнуллин, К. Каспранский, Исхак Рәхмәтуллин һәм тагын кайберәүләр һөжүм иткәли инде.

Нәрсә өчен.

Мин «вахитовчы» булган өчен һәм Татар-Башкорт республикасын яклаган өчен.

Мин аларга ул чакта татар-башкорт сул эсерларына бик ярысып һөжүм итәргә мөмкинлек бирмәгән өчен: соңгылар безнең белән иде һәм мин аларның контрреволюция станьына тибәрелүен теләмәдем.

Тагын шуның өчен, алар... татар «буржуазиясеннән» «контрибуция» жыйганда үз-үзен тотышларын хупламаган өчен Мулла-Нур Вахитовка карата оппозициядә тордылар, ә мин бу мәсьәләдә М.-Н. Вахитов белән теләктәш идем.

Ләкин бу иптәшләр белән нәрсә булды соң.

Ип. **Йомагылов** соңрак милли мәсьәләдә минем дөрөс позициямне таныды.

Ип. **Исмәгыйль Рәхмәтуллин** гадәти бер жинаятьче булып чыкты (үзенә Казан Губчекасындагы урынын шәхси мал жыю өчен файдаланды: ришвәтләр алды, йортлар сатып алды, шуның өчен 20 елга төрмәгә ябылуга хөкем ителде).

Исх. Рәхмәтуллин, Дулат Али һәм К. Каспранский милли мәсьәләдә миннән ундарак булып чыктылар: алар Башкортстаннан киттеләр һәм 1920 елда башкорт комиссарлары белән качтылар, шул ук вакытта **И. Рәхмәтуллин** берничә айдан соңгына кайтты, **Дулат-Али** атылды, ә **К. Каспранский** каядыр Төркиядә качып ята диләр. **И. Галиев** **Исм. Рәхмәтуллинның** йогынтысына (таркаткыч) эләккән булып чыкты (Уфа вакыйгасы).

Алар мине нәрсәдә «гаеплиләр иде» соң:

«Милләтчелектә»... Нәрсәдә дә булса «гаепләргә» кирәк бит инде.

Дәвамчанлык буенча бу роль алардан ип. Ялымовка — Шәрык халыклары Коммунист. Оешмаларының I состав Үзәк Бюросы Рәисенә күчте, аны югарыда күрсәтелгән иптәшләр төркеме үзенә «лидеры» итеп куйды.

АЛАН

Яңа йорт салу — авылда һәрвакыт зур вакыйга. Ул чакта бу тирәдән берәү дә тыныч кына узмый. Йортның бусагасыннан атлап кереп, осталарның эшенә бәя бирә, хужага үзенә киңәшләрен әйтә. Тәрәзәсенә ак пәрделәр эленеп, түшәмендәге люстрада электр уты балкыган, өенә тәмле аш исе чыккан көн барлык күрше-тирәләргә өчен дә бәйрәм була. Менә шулай урамга ямь өстәлә, кешеләр күңелендә шатлык арта.

Безнең Алан авылында мондый шатлыктар ел саен булып тора. Эңә былтыр авылның уңган кешесе Миннегаян Гомәровның яңа йорты да Аланның Тәмте суы дип йөртелә торган инеш буендагы аскы урамында ямь арттырды. Ак кирпичтән биек, иркен итеп салынган өй әллә кайдан балкып тора. «Хатын белән миңа гына түгел, балаларның балалары гомеренә дә чыдарлык бу. Саулык, тынычлык кына кирәк», — ди Миннегаян, куанычын уртаклашып. Ул өен жылыту өчен пар казаны көйләгән. Берничә кисәк утын бөтен өен май кебек итә икән.

Моңарчы да аскы урамда сыер саву операторы Альберт, тракторчы Тимершәех, экономист Хәтмулла, укытучы Рәис һәм башкалар берсеннән-берсе матур йорт салганнар иде. Бу тирәләр яңа поселок төсөнә керде. Мондый төзелешләр Алан авылының олы урам, арт урам дип йөртелә торган урамнарында да бара. Бу — авылның һаман үсә, яңара баруы турында сөйли. Эңә, заманча салынган мәдәният, көнкүреш биналары, мәктәп авылга ямь

өстәп торалар. Шунысы куанычлы: Алан авылы иң кыен елларда да перспективасызлар рәтенә кермәде, анда буш нигезләр булмады. Киресенчә, арт урамда элек буш торган урыннарда да яңа гаиләләр нигез корды.

Алан авылының Тәмте суы дип йөртелә торган инеш буенда бер калку урыны бар. «Безнең авылга беренче кешеләр шунда килеп урнашкан», — дия иде Сабиржан бабай. Бик укымышлы, үз нәселенә күп буыннарын өйрәнгән иде ул. Алда телгә алынган Миннегаяннар тирәсендәге бакчалардан хәзер дә күп сөяк, чүлмәк, кирпич ватыклары, черегән бүрәнә кисәкләре чыгу аның сүзләрен раслый бугай. Бу — икенче төрле әйтсәк, биредә бик борыннан кешеләр яшәгәнне раслаучы археологик табылдыктар.

Сабиржан бабай авызыннан авыл тарихына кагылышлы бер риваять тә ишетергә туры килгән иде... Беренче нигезне корган Морза, Морат, Зәлә дигән кешеләр үзара бәхәскә керәләр: янәсе, кем күркәмрәк, затлырак, акыллырак. Моңы ачыклау өчен алар каршыдагы тауга ат белән менүгә ярыш оештырганнар. Тау түбәсенә беренче булып Морза, икенче булып Морат менеп җиткән. Зәлә иң ахырга калган. Менә шунда инде кемнең кем булуы ачыкланган, имеш. Хәзер дә авылда өлкән буын кешеләреннән: «Алар бит Зәлә нәселе...» — дигәнне ишетергә туры килгәли. Ягъни, юньле нәсел түгел, син алардан яхшылык көтмә. Морат дигәнә хәзер авылда берничә гаиләнең фамилиясенә әверелгән. Борынгы исем

шулай онытылмаган.

«Алан авылына кайчан нигез салынган соң?» дигән сорауга, мөгаен, төгәл генә жавап бирүе кыендыр. Әмма аның борынгылыгына шикләнмәскә мөмкин. «Казан өязенең 1602 — 1603 еллардагы исәпкә алу китабы»нда («Писцовая книга Казанского уезда 1602 — 1603 гг.») — руслар Казан ханлыгын яулап алгандан соңгы беренче язма документларның берсендә элеккеге Жәри юлы тирәсендәге Тауиле, Кәвәл, Күкчә, Олы Мәтәскә, Балыклы, Тәмте, Яңасала, Нырсуар, Шәтке һәм башка авыллар белән бергә, Алан да телгә алына. Әлеге китапта ул чактагы Казан өязе авылларында яшәүчеләр составына, жир биләмәләренә характеристика бирелә, шулай ук әйләнә-тирәдәге табигате дә сурәтләнә. Авылдан-авылга йөрөп материал туплаучыларга Алан белән янәшә тау буендагы күп санлы чишмәләр бик ошаган, ахрысы. Китапта авыл исеме «чишмә» дигән сүз белән янәшә китерелгән.

Авыл тирәсендәге урынчалык белән бәйле атамалар да кызыклы. Аларның барысы да төрки тамырдан булуы бәхәссез. Әнә Ялантау дигән калку урын Алан белән янәшәдә генә урнашкан. Шактый биек калкулык ул. Аның итәгендә шаулап чикләвек куагы үсә. Чикләвек өлгерүгә бөтен бала-чага шунда китә. Ялантау эче таш катламыннан гына тора бугай. Менә инде күпме еллар буга биредә төзелеш өчен таш чыгарыла. Ә ул кимеми дә кимеми. Тау кушымтасы борынгы атамаларга (Елантау, Тауиле, Тегермән тавы, Таулар, Жүкәтау, Тубылгытау...) хас булуын әйтсәк, Ялантауга да исемне бабаларыбыз биргән дияргә нигез бар. Кем белә, яңа урын эзләп күченеп килгәндә алар иң элек шушы тау өстендә туктагандыр. Тирә-якны биредән күзәтеп, яшәү өчен иң уңай урынны сайлагандыр. Авыл әйләнәсендә Кыйгасар, Үләмә, Терек, Чакрак, Торач, Кубыз, Чукмар, Таштит дигән борынгы төрки исемдәге елга-чыклар булу үзе генә дә күп нәрсә сөйли. Терекнең Кавказдагы зур елга белән бер исемне йөртүе аваз-

дашлык кынамы икән? Борынгы болгар бабайлар Азов буйларынан, Кавказ тавы итәкләреннән бирегә күтәрелгәндә ияреп килмәгәнме ул? Болай уйларга тулы нигез бар.

Аннары өлкән яшьтәге кешеләр авызыннан: «Элек монда чуваш зираты булган икән», — дигән сүзне ишетергә туры килгәнә бар иде. Ул да Тәмте суы буендагы әлеге калку урынга — авылга беренче нигез салынган жиргә урнашкан булган. Без бала чакта бер бабай алмашынып (акылга жиңеләеп) йөргәч, моның сәбәбен аларның нигезе шушы зират урынында булу белән аңлатулары хәтердә калган. Әлеге факт бер ягы белән әһәмиятле. Тел белгече профессор Гомәр Саттаров аңлатканча, Каманың уңъяк ярына күчеп утырган баштагы чорда болгарларны суаслар (чувашлар) дип атап йөрткәннәр. Бу — Алан авылының борынгылыгын раслаучы тагын бер дәлил.

Әлеге фикерне куәтләп, тагын бер мисал китерергә мөмкин. Алан белән янәшәдә генә диярлек Яңсуар дигән керәшен татарлары авылы бар. Өлкән буын кешеләре аны икегә бүлеп йөртә. Бер яртысын Чуваш очы, икенче яртысын Казак очы дип атый. Һәм шуның Чуваш очы дип йөртелгәннән ерак түгел генә «изгеләр зираты» (аны халык шулай дип йөртә) бар. Ә анда — гарәпчә язулы кабер ташлары. Тарихчы Г. Юсупов ачыклаганча, биредә кайчандыр болгарлар яшәгәннәр, әлеге зират шуларныкы булган.

Авылның атамасы турында филология фәннәре докторы Әбрар ага Кәримуллин белән сөйләшкәнем, кайберәүләр раслаганча, Алан дигән исемнең «ачыклык»тан килеп чыгуына шигемне белдергәнем бар. Югыйсә, ничек инде төрле-төрле районнардагы Алан дигән авылларның (Йосыф Алан, Сары Алан, Салкын Алан...) барысы өчен дә урын ачыклыкта сайлансын икән? Әбрар ага, авылның атамасы Бөек Болгар дәүләте (Азов дингезе, Кавказ тавы итәкләрендә алданрак яшәгәнә) составындагы төрки кабилә исеме булырга тиеш, дигән фикер әйтә. Һәм моның белән ки-

лешәсе килә. Болгарларның бу як-ка күчешә вакытында, мөгаен, аланнар да менгәндер. Кабилә исеме әкрәнләп авыл атамаларына күчкәндер.

Үзенң туган ягы тарихы белән һәркем кызыксынырга тиеш. Моны бигрәк тә яшъ буында тәрбияләргә кирәк. Бу яктан авылда интеллигенциянең төп буынына — укыту-чыларга зур эш йөкләнә, минемчә. Кайчакта яшъләрдән, шулай ук өлкән буын кешеләреннән туган авылы атамасының кайдан килеп чыгуы турында сораганым бар. Әмма бернинди төпле жавап ишетергә туры килгәнә юк. Кайберәүләргә профессор Гомәр ага Саттаровның газета-журналлардагы кызыклы язмаларын, бу темага китапларын укып бару да житми. Ә бик кирәк ул, халкыбыз тарихын, үткәнне белү өчен кирәк.

Авил исемнәренң матбугатта дәрәс язылмавы, халык телендә йөртелгән атама белән зур аерма килеп чыгу да эчнә пошыра. Менә Алан белән янәшәдәге берничә авылны гына алыык. Янсуар дигән керәшен авылының атамасы барлык рәсми документларга Янцевар булып кергән. Биредәге урта мәктәптә белем алган күпме буын укучылар дәфтәр битенә, сонрак биографик белешмәсенә шулай язалар. Авылның чын этимологик исеме шулай бозыла. Янсуар белән инде бергә кушылган Нырсуар, бер аз читтәрәк урнашкан Ыксуар дигән (кечкенә генә инеш буенда) авыллар булу «...цевар» дигән кушымтаның бөтенләй ялгыш булуын күрсәтә. Суар (Сувар) Идел бие Болгар дәүләтендәге эре шәһәрләрнең берсе булган. Монголлар, Алтын Урда ханнары, Русь дәүләте князьләре, башкалар һөжүмәннән соң Кама аша бу якларга шунда яшәгән кешеләр дә чыкканнар. Әлбәттә, алар шәһәр исемен (һәм, әлбәттә, кабилә исемен) үзләре белән ияртә килгәннәрдер. Менә шулай итеп Янсуар (Яңа Сувар), Ыксуар (ык-инеш буендагы Сувар) атамалары килеп чыккандыр. Кайбер тел белгечләре аңлатканча, Янсуар «жансөяр» дигән сүздән килә дип әйтү белән һич килешәсе килми.

Мишә елгасы буендагы, хәзерге язма документларда Сауш дип йөртелә торган авылны да өлкән буын кешеләре Саурыш дип йөртә. Аксубай районындагы өч авылның нәкъ шулай аталуы, Саба районының үзендә үк Олы Саурыш һәм Түбән Саурыш дигән авыллар булу теге атаманың бозылуын раслый. Югарыда телгә алынган «Писцовая книга Казанского уезда 1602 — 1603 гг.»да да ул Саурыш дип язылган. Күрше-тирә авылларда яшәүчеләр Шармаш дигән рус авылын да Сармыш дип йөртәләр. Бу якларга русларның кайчан килүе тарихтан һәркемгә билгеле бит. Әлегә авылда да болгарлар яки угро-финнар яшәгәндер. Хәзерге буынга аның атамасы бөтенләй бозылып килеп житүе генә кызганыч.

...Безнең бабайлар яшәү өчен урынны сайлый белгәннәр соң! Алан авылы әйләнәсендәге табигать нәкъ шул турыда сөйли. Авыл үзе Мишә кушылдыгы — Тәмте суы дигән инеш буена утырган. Янәшәдә генә куаклы тау. Ә аның итәгендә дистәләгән чишмәләр ага. Мишә тугайларында — куе әрәмәлек, иркен печәнлекләр. Халык телендә Чукмар дип йөртелә торган жирдәге чишмә үзе генә дә ни тора! Аның суы югарыдан, тау битеннән куәтле ташкын булып агып чыга һәм зур тизлектә түбәнгә ыргыла. Әлегә чишмә суына бабайлар кайчандыр тегермән корганнар һәм күрше-тирә авылларны он белән тәмин итеп торганнар. Аның урыны күп еллардан соң да сакланып калган.

Алан авылы урамнарының турылыгы белән күпләрне таң калдыра. Берәр чакрым озынлыктагы өч урамның һәрберсе жеп белән тарттырып тигезләгән кебек. Авылны шулай тәртипкә китерүдә Шәйхетдин староста күп өлеш керткән, дип сөйләләр. Ул урамга артык чыгып торучы йортларны янадан күчәрәп салдырган. Капка, койма, рәшәткәләрен дә кузгаттырган. Бу мәшәкәтләр өчен һәркемгә дәүләт казнасынан акча бирдергән. Тыкрыкларны да тигез, туры итеп калдырган. Туры сүзле, акыллы кеше булган Шәйхетдин бабай. Юк-бар абруйлар алдында ул калтырап төшмәгән. Аның

шушы сыйфатлары белән бәйле бер вакыйганы өлкән буын кешеләре һаман да елмаеп искә төшерәләр.

...Кышкы көннәрнең берсендә болар йортында хатын-кызлар ашы уздырыла. Әйткән вакытка барлык әби-апалар килеп житә. Әмма абыстай юк та юк бит. Бер сәгатъләп көтәләр моны. Шәйхетдин бабай кыбырсып һаман капка янында йөри. Шуннан соң түзми, өйгә керә дә авылдагы бер укымышлы карчыкка Коръянне укый башларга куша. Үзе, яңадан ишегалдына чыгып, иң беренче эш итеп капканы бикләп куя. Әнә шулчак, калын мендәр өстенә менеп утырып, жигүле ат белән абыстай килеп житә. Үзен зурлап каршы алмаганга, каршысына берәү дә чыкмаганга сәерсенә абыстай. Ат хужасына капканы ачтырып та карый. Әмма ул ачылмый. Менә шунда эчке яктан Шәйхетдин бабайның кырыс тавышы ишетелә:

— Кем бар анда?

— Бу — абыстагыз иде, Шәйхетдин.

— Ә син икәнсең. Вакытында килергә кирәк иде. Коръянне укыдылар, бәләһне ашадылар. Соңга калдың, бар кайт инде, абыстай.

Абыстайга бик нык үпкәләп мендәр өстенә кире менеп утырырга һәм өенә кайтып китәргә туры килә.

Алан авылы кешеләре ил язмышы белән бәйле бер генә вакыйгадан да читтә калмыйлар. Гражданнар сугышы чорында биредән бик күпләр интервентларга каршы көрәштә һәлак булалар. Үз этиемнең башта Бохара эмирлегенә, аннан соң басмачыларга каршы сугышларда булуын яхшы беләм. Днепрөгәснә төзүдә, Донбасс шахталарында эшне жайга салуда, Казгрәс (Казандагы хәзерге ТЭЦ-1) төзелешендә актив катнашалар Алан кешеләре.

Хәзер кайберәүләр колхозларны сүксә дә, күмәк хужалык Алан авылы тарихына матур сәхифәләр алып килә. Ул, иң элек, кешеләрне тормыш тавырлыкларын бергәләп күтәрергә, коллективизмга өйрәтә. Авыл хужалыгын алга үстерүдә зур этәргеч бирә.

Алан авылында беренче колхоз 1929 елда төзелә. Аңа башта 16

гаилә керә. Коммунистлар Нури Гаффаров, Давыт Йосыпов, Хәсән Вәлишин, Гөлсем Гаффарова, Хәсән Хөсәенов, Галиәхмәт Хисмәтуллин колхозга беренчеләрдән булып языла. Күмәк хужалык рәисе итеп бертавыштан Давыт Йосыпов сайлана. Колхозга «Марс-2» дигән исем бирәләр.

— Ул язда зират янындагы басуга арпа чәчкән идек. Уңыш иски-тәрлек булды. Гектардан уртача 40 центнер ашлык жыеп алдык, — дип искә ала иде колхоз ветераны Шәрифүлла бабай Нигъмәтуллин.

Югары уңыш һәртөрле агитациядән дә көчлерәк була. Колхозга яңадан-яңа гаиләләр керә. Икенче язда игенчеләр жирне трактор белән эшкәртә башлыйлар. Тормыш тагын да күңеллеләнеп китә. Яңа тармаклар да үсеш ала. Башта 200 башка ат абзары салына. Аннары таштан дунгыз фермасы төзелә. Бу эшкә яшь коммунист Халик Таһиров житәкчелек итә.

«Марс-2» колхозы меринос токымлы сарыклар үрчетү белән аеруча дан казана. Сарыклардан күп йон һәм үрчем алуы өчен, колхоз тәҗрибәсе Мәскәүдә Бөтенсоюз авыл хужалыгы казанышлары күргәзмәсендә күрсәтелә. Алан авылы эшчәннәренен даны бөтен илгә тарала.

Бөек Ватан сугышы чорында Алан үзенең ике йөзгә якын иргетен югалта. Бөтен авырлык карт-карчыклар, хатын-кызлар һәм үсмерләр жылкәсендә калса да, фронт өчен ашлык, киём-салым хәзерләүдә, заемнарга язылуда Алан кешеләре районда алда бара. Авыл үзе ач-ялангач булса да, фронт өчен дигәндә, һич сыкранмыйча, соңгы кие-сәген төяп озата. Фронтта һәлак булганнарның изге истәлегә хөрмәтенә хәзер авыл уртасында һәйкәл калыккан. Жәйге айларда аның әйләнәсендә матур-матур чәчәкләр үсә.

Хәзер колхоз «Родина» дигән исем йөртә. Аңа, Алан, Балыклы һәм Күкчә дигән татар авыллары белән бергә, Ключище дигән рус авылы да керә. Берләшкән хужалыкка исем сайлаганда, менә шушы авыл кешеләренең күңелен китек

ясамас өчен, «Родина» дигән кин мәгънәле исемгә тукталалар. Хәзер колхозда татарлар һәм руслар кулга кул тотышып гомер кичерәләр. Юк, әлегә хужалык эшчәннәре колхозны бетерү турында уйлап та карамыйлар. Алар, барлык тармакларны да аренда ысулына күчереп, колхозны тагын да ныгыту өчен тырышалар.

Элек-электән үзенң укымышлы булуы белән дан тота Алан. Биредә озак еллар дәвамында ике мәчет һәм мәдрәсә эшли. Аннары мәктәп ачыла. Үз чорында Алан урта мәктәбен кемнәр генә тәмамламаган! Профессор, техник фәннәр докторы, РСФСРның һәм ТССРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе Т. Сиражетдинов, ТССРның атказанган артисты Сөләйман Юсупов, ТССРның элекке юстиция министры урынбасары Б. Хәлиуллин (инде вафат), физика-математика фәннәре кандидатлары, доцентлар бертуган Лев һәм Илдус Муратовлар, РСФСРның атказанган сәүдә отличнигы, ТССРның атказанган сәүдә хезмәткәре А. Закиров, медицина хезмәте подполковнигы М. Солтанов, химия фәннәре канди-

даты, өлкән фәнни хезмәткәр Ф. Хәбибрахманов, инженер-конструктор Ә. Зәйнәтдинов... Бу исемлекне әле бик озынга сузарга мөмкин булып иде. Алан урта мәктәбендә данлы традицияләр бүген дә дәвам итә. ТССРның атказанган укытучысы П. А. Дадуков житәкчелегендәге коллективның эше бөтен республикабызда билгеле. Бирегә күп урыннардан тәҗрибә өйрәнергә киләләр. Төплә белем бирү белән бергә, яшь буында хезмәткә мәхәббәт тәрбияләүдә мәктәп райonda үрнәк булып санала.

...Борынгы тарихлы Аланның киләчәге нинди соң? Ышанып әйтергә мөмкин: ул тагын да үсәр, матурланыр әле. «Хәзер күп кенә хужалыклар эшче кулларга кытлык кичерә. Әмма бездә мондый хәлнең булганы юк әле. Механизаторларыбыз да, терлекчеләребез дә житәрлек. Аренда ысулы шулай ук кешеләрдә хезмәт энтузиазмын күтәрергә ярдәм итте, киләчәккә ышанычны ныгытты», — ди колхоз рәисе Мансур Хөсәенов. Менә шундый ул безнең Алан. Борынгы да, яшь тә.

Нурғали БУЛАТОВ,
Саба районы

ТАРИХ ҮЗЕ ШАҢИТ

Егерменче гасыр алга атлай...

Күз алдында тормыш шартлары үзгәрә: матурлык арта, камиллек үсә...

Үсешне китереп чыгарган сәбәпләр күптөрле. Ләкин алар арасында үзенә бер әһәмиятле урын алып торганы бар. Ул — мәктәп. Үзенң тәүге адымнарыннан башлап мәктәп жәмгыятьнең алга китүенә — алга-рышка хезмәт итә. Ничәмә буын кешеләр туплаган белем хәзинәсен, хезмәт тәҗрибәсен нәкъ менә мөк-

тәп яңа буынга тапшыра һәм шулай итеп халык культурасы үсешенә йогынты ясый.

Бөек Октябрь социалистик революциясе нәтижәсендә совет мәктәбе яңа үсеш юлына аяк басты: укытуның эчтәлегә тамырыннан үзгәрде, иске методларга алмашка һәр фәнне укытуның үз методикасы эшләнде, аннары проблемалы укыту методлары килде. Шунысы да игътибарга лаек: проблемалы укыту ысулы беренче булып Татарстанда гамәлгә

керә башлады һәм бу алымның теоретик нигезләрен эшләгән беренче педагог та — Татарстанлы булды. Ул — СССР Педагогика фәннәре академиясе академигы профессор Мирза Исмагыйль улы Мәхмүтов.

Бүгенге көндә совет мәктәбе үзенең үсеш юлын дәвам итә. Шәһәрләрдә генә түгел, авылларда да. Моңа конкрет дәлил итеп Татарстанның Буа районы Толымбай авылы халык мәгарифен күрсәтергә мөмкин. Чыннан да, бу авылда халык мәгарифе элек ничек иде дә, хәзер ничек соң?

Мәгълүм ки, Толымбай авылының тарихы 1655 елдан башлана. Бу датаны берүк вакытта Толымбайда халык мәгарифенең башы дип тә карарга була. Чөнки кайсы халык мәгарифенә мөрәжәгать итмә, аның эчтәлеген үзенең тәүге чорында һәркайда бер: яңа буынны эшкә, тормыш итәргә өйрәтү, аңарда көнүреш, яшәү күнекмәләрен тәрбияләү.

Толымбай авылында да укыту-тәрбия шулай башланып киткән. Барлык тәрбия, белем, күнекмәләр балага эти-әни һәм олылар тарафыннан турыдан-туры гаиләдә, көндәлек эш барышында бирелгән.

Әйтик, менә бала үзен табын янында ничек тотарга тиеш? Моңа өйрәтү үткән заманда турыдан-туры табын хәстәре вакытында дәвам итә һәм ул кыска-кыска күрсәтмә бирү төсендә алып барыла.

— Балам, эти-әнидән алда табын янына килеп утырма!

— Эти-әнидән алда кашык тотып ашка сузылма!

— Табын янында борыныңны тартма, чөмереп ашама!

— Аш алдыннан, аштан соң кулыңны ю, авызыңны чайка!

Яшь буынны хезмәткә өйрәтү буенча да ата-ана шундый ук алым кулланып эш иткән: ягъни, күрсәтмә биргән — үрнәк күрсәткән. Балачага кул астына керерлек яшкә житү белән, эти-әнисе аларны эшкә, хезмәткә тарта башлый. Ир бала икән, ул әтисе янында күнегүләр ала. Эти белән ишек алды жыя, утын ярыша, чыбык кисә, терлек карый, иген игә, ашлык жыя... Кыз бала икән, ул инде әнисе янында:

юа, чигә, тегә, киндер суга, аш-су хәзерли, камыр баса, токмач кисә, өй жыештыра... Күренә ки, яшь буынга тәрбияви йогынты ясау борын заманда эш башкарганда гаиләгә ашырыла. Нәтижәдә тәрбия, белем, күнекмәләр һәммәсе бер-бертен булып балага бер үк вакытта йогынты ясый. Шул рәвешчә Толымбай авылында XVII гасырда яшь буын гаиләдә хезмәт күнекмәләре үзләштерә, тормыш итәргә өйрәнә. Моңы — ата-ана мәктәбе дияргә була. Биредә мәктәп — гаилә, укытучы — эти-әни. Бу мәктәптә яшь буынны хезмәткә, тормыш итәргә өйрәтү белән беррәттән «күңел сабагы»на да шактый урын бирелә.

«Күңел сабагы»ның асылы шул: ата-ана үз баласына гарәп алфавитын өйрәткән. Моңың өчен, гадәттә, кышкы кичләр сайланган. Күз алдына китерик: көндәлек мәшәкатьләргә төгәлләп, гаилә йокларга ята. Чыра янып сүнә. Өй эче караңгылыкка чума. Тишек комганнан саркып чыккан су лаканга тама: чып-чып-чып... Бу тавышка ара-тирә чикерткә чырылдавы кушыла. Шул чакта эти яки әни сәкедә тезелешеп яткан балаларга мөрәжәгать итеп, аларны үз артыннан кабатларга чакыра: әлеп, би, ти, си, жим, хи, хы, дал, зәл...

Эти-әни артыннан атналар, айлар буге кабатлый торгач, бала, ниять, алфавитны яттан әйтә башлый: әлеп... би... ти... си... Моннан соң бала эти-әни артыннан кабатлай-кабатлай төрле догалардан, сүрәләрдән юллар өйрәнә.

«Күңел сабагы»н биргәндә китаптан файдалану юк, чөнки ул чакта китап — юк, дәфтәрдән файдалану юк, чөнки дәфтәр — юк. Өйрәтү биредә тулаем үрнәккә иярүгә, өйрәнү — ятлауга корылган.

«Әлеп-би» кабатлай алу, догалардан өзекләр яттан белү — болар ул замандагы Толымбай авылында шактый зур гыйлем булып саналган. Ата-аналар үз балаларын шушы «гыйлем» белән коралландырырга омтылганнар. Ләкин һәр гаилә дә моңы эшли алмаган. Бердән, эзерлек житмәгән, икенчедән, мәшәкать күп булган. Соңгы очракта балалар «галим» кеше йор-

тына — «сабак өенә» йөрөп дәрәс алганнар. Балаларны үз йортына жыеп хәреф исемнәрен өйрәтүче беренче кеше Толымбайда — Әхмәр бабай була. Аның бу эшчәнлегә 1725 — 1768 елларга туры килә. Әхмәр бабай акыллы, тәртипле, киң холыклы, ярдәмчел кеше булган булса кирәк. Чөнки картлар әле бүгенге көндә дә аны Әхмәр хәзрәт дип хөрмәт белән телгә алалар.

Балаларны үз йортына жыеп, аларга күңел сабагы өйрәткән икенче кеше Әхмәр бабай туганы — Йо-сыф, аннары Әхмәр улы — Әюп бабай була. Алар эшчәнлегә 1768 — 1859 елларда дәвам иткән булса кирәк.

1859 елда Толымбай авылында мәчет салынгач, укыту ир балалар өчен мәчеткә, кыз балалар өчен остабикә өенә күчә. Мәчеттә укуны Сәгъди мулла, өйдә — аның хатыны остабикә алып бара.

Укытуның эчтәлеген «Әлифба» тәшкил итә. Максат — балаларны дин кануннары нигезендә яшәргә, гарәпчә-фарсыча дини китаплар укырга хәзерләү була. Шулай итеп, ул заманда укытуның эчтәлегә тулысынча дини рух белән сугарыла. Бу — табигый хәл. Ул заман турында Ф. Энгельс болай дип күрсәтә: «... ул чорда укыту тулаем дин әһелләре кулына эләкте һәм нәтижәдә сабак бирү бөтенләе белән дини характер алды» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Әсәрләр, 7 том, 360 бит).

Мәчет салыну белән балаларны укытуда дәрәслек-кулланма файдаланыла башлый. Ул — «Әлифба иман шарты белән» дип атала. Шушы кулланма буенча мулла — ир балаларга, остабикә — кыз балаларга дәрәс бирә. Укытуда «хәреф кушу» методы кулланыла. Нидән гыйбарәт бу метод?

Галим һәм педагог Фатих Ибраһимов үзенә «Белем әлифбадан башлана» исемле бай эчтәлекле китабында әлегә метод турында болай яза: «Хәреф кушу методы дип укытуны хәрефләрнең исемнәрен (әлиф, би, ти, си...) ятлаудан башлаучы методка әйтәләр» (19 бит). «Хәреф кушу» методының гамәлдә кулланылышын, Фатих Ибраһимов сүзләре белән әйткәндә, болай күз

алдына китерергә мөмкин: мәчет идәне. Мулла алдында сафка тезелеп балалар утырган. Мулла «...чираттагы баланы үз янына чакыра», «әлифбаның беренче битен ачтыра һәм балага хәреф ятлата башлый»....

Борын заманда, Ф. Ибраһимов күрсәткәнчә, ижекләрдән сүзләр ясату — «Әлебби» китабындагы «кәлимәтен таййибәтен»нән яки «Ясин»ның беренче сүзе «Әлхәмде»-дән башланган.

Менә шулай ижекләп «Иман-шарты», «Ясин», «Һәфтияк» укырга өйрәтелгән. Коръәнне исә болай ижекләп укырга ярамаган. Ижек-ләп укудан соң йөгәрек уку — хәрефләрнең исемнәрен әйтмичә генә уку башланган. Бу төр уку өчен «Бәдәвам», «Бакырган», «Мөхәм-мәдия» кебек китаплар файдаланылган. Толымбай авылы малайлары Сәгъди мулладан, кызлары остабикәдән энә шулай 3 ел буена бердәнбер нәрсәгә — укырга өйрәнгәннәр.

Сәгъди үлгәч аның урынында Шаһи бабай (язучы Гомәр Толымбай бабасы) кала. Аны 1868 елда Буада Габделнасыр хәзрәткә укып чыккан Низам мулла алыштыра. Ниһаять, 1884 елда Толымбай авылында мәктәп салына һәм шушы елдан алып малайларны укыту мәктәп бинасында алып барыла. Ләкин укытуның эчтәлегә дә, формасы да үзгәрми. Элеккечә укыту предметы булып — дин сабагы, укыту ысулы булып — хәреф кушу методы кала. Бу вакытта әле балаларны классларга бүлеп укыту да юк, парталар да юк, такта да юк. Дәрәс идәндә бирелә, идәндә тыңлатыла.

Тагын шул: мәктәп ачылу белән ир малайлар мәктәптә кунып укый башлыйлар. Режим шундый була: кичке аштан соң малайлар мәктәпкә киләләр һәм идәнгә сузылып ятып, иртәгәсә көн өчен биремнәренә эзерлиләр. Аннары алып килгән урын эйберләрен жәеп барысы бергә идәнгә ятып йоклыйлар. Иртәгәсен намазга кадәр урыннан торыла, агач комган белән бәкедән су китерелә, юынып, ашап-эчкәч, намазга мәчеткә керелә. Шуннан соң мәктәптә дәрәс башлана. Ул көндезгә

сәгать 12 гә кадәр дәвам итә. Моннан соң тәнәфес башлана. Укучылар өйләренә кайтып китәләр. Кичке аштан соң укучылар яңадан мәктәптә. Биредә гадәттәге тормыш башлана. Уку елы ул заманда көзгә эшләр беткәч, октябрь ахырында башланып, март ахырларында карлар эри башлагач тәмамлана торган булган.

Балалар мәктәптә кунып укый башлау белән ата-аналарга да эш өстәлә: алар үз балалары өчен мәктәпкә утын, керосин китерергә тиеш булалар.

Ниһаять, егерменче гасыр башлана. Бу чорда инде алдынгы Европа илләрендә, шул жөмләдән Россиядә дә, дөньяви мәктәпләр эшчәнлегә алга китә. Алар үз эшләрен һаман камилләштерә баралар. Классларда тормыш сулышы хөкем сөрә. Укучылар математика, физика, химия, география, биология, астрономия... өйрәнәләр. Укыргаязарга өйрәтүдә аваз методы кулланыла. Махсус уку йортларында укучылар төрле-төрле һөнәрләр, белгечлекләр үзләштерәләр.

Толымбай авылында исә мәктәп әле һаман да дин сабагы белән яши: анда хәрәф кушу методы өстенлек итә, әлеп-би-ти-си яңгырый, иман шарты, бакырган, һәфтияк укыла, таһәрәт алырга, намаз укырга, дога кылырга өйрәтелә. Бу чорда Толымбай авылы халык мәгарифе өлкәсендә бер генә үзгәреш була. 1901 елда биредә беренче баскыч чуваш мәктәбе эшли башлый. Анда укытучы булып Георгий Захарович Захаров эшли.

1905 елда Россия империясен беренче рус революциясе — буржуаз-демократик революция, канлы якшәмбе вакыйгалары тетрәтеп жибәрә. Хокуксызлыктан, милли изелүдән, рухи кысанлыктан, перспективасызлыктан миңгерәп, буылып яшәгән татар дөньясы революция нәтижәсендә уянып, жанланып китә. Марксистик әдәбият тарату жәелә, социал-демократик түгәрәкләр эшчәнлегә көчәеп китә. Шагыйрь Г. Тукай, революционер Хөсәен Ямашев, драматург Г. Коләхметов һ. б. мәйданга күтәрелә. Газета-журналлар чыга башлый.

Революция нәтижәсендә татар дөньясында туган бу жанлану Толымбай авылы мәктәпләре эшчәнлегенә дә йогынтысыз калмый. Казан мәдрәсәсендә укып кайткан Фәйзрахман авыл халкы ярдәменә таянып 1906 елда күл буенда яңа мәктәп бинасы салдыра. Тимергали бабай үзенә тегермән сатудан килгән акчаның 500 сумын шушы эшкә бирә. Балаларны укытуга да азмы-күпме үзгәреш керә: уку барышында такта файдаланыла башлый. Такта дигәнә — агач өлге (рам) белән әйләндереп алынган һәм кара төскә буялган табаклы иске калай була. Фәйзрахман укучыларны укырга гына түгел, бәлки язарга да өйрәтә һәм соңгысы өчен ул акбур белән калай тактадан файдалана.

Тагын бер яңалык керә: укучылар хәзер дин сабагынан тыш, дүрт гамәл хисап өйрәнәләр, географиядән дәресләр алалар. Мәктәп бүлмәсенә география картасы эленеп куела. Дәрес вакытында шул карта буенча Фәйзрахман диңгезләрне, океаннарны күрсәтә, алар турында кыскача сөйләп бирә, зур шәһәрләрне телгә ала...

Шулай ук дәрестә халык ижаты хәзинәләренә: әкиятләргә, табышмакларга урын бирелә. Укучылар еш кына инша язалар. 1905 елда балаларны укыту эшенә авыл мәктәбен уңышлы бетергән шәкерт — Жәләл Шәмиев тартыла. 15 яшьлек үсмер Жәләл Шәмиев башлап укучыларга сабак бирә, мулла өлкәннәрне укыта.

Бу заманда авыл укытучысына дәүләт хисабынан хезмәт хакы түләнми. Шуңа күрә дә авыл мәктәбендә укытучы булып 1908 елга кадәр эшләгәч, Жәләл Шәмиев Мәкәржә ярминкәсенә юнәлә. Анда 1908 ел жәен аш ташучы булып ресторанда эшләп торгач, көзен Ботак (Мордовия) авылына укытучы булып ялланып китә. Биредә аңар ай саен хәллә кешеләр 10 сум акча биреп баралар. Ашау-эчү дә ата-аналар хисабынан була. Мәктәпкә йөрүче баласы булган һәр ата-ана чиратлашып аны иртән-төш-кич ашатып чыгара. Тору — мәктәптә була.

1912 елда Толымбай авылында икенче татар мәктәбе ачыла. Бу чорда Толымбайның һәр ике татар мәктәбендә укырга-язарга өйрәтү ижек методы нигезендә алып барыла, дәрәслек итеп Һади Максуди әлифбасы — «Мөгаллим әүвәл» файдаланыла. Бу — хәрәф кушу методына караганда, бер адым алга китү иде. Галим һәм педагог Фатих Ибраһимов болай яза: «... Ижек методы, — ди ул, — хәрәф кушу методына караганда, уңайрак... булды. Хәрәфләрнең катлаулы исемнәрен өйрәнүне таләп итмәгәнлектән, ижек методы билгеле дәрәжәдә укыту эшен җиңеләйтә төште. Һәм йөгерек укуга шактый кыска вакытта өйрәнергә ярдәм итте» (Фатих Ибраһимов. Белем әлифбадан башлана. Казан. 1973, 73 бит).

Шулай 1917 ел килеп җитә. Февраль революциясе. Авылга хәбәр килә: патша төшерелгән! Укучылар шатлыктан урамга сибеләләр. Ур-ра яңгырый.

1917 ел. Бөек Октябрь социалистик революциясе. Власть эшчеләргә кулына күчә... Ленин кул куйган Декретлар чыга: тынычлык турында, җир турында... Мәктәп — шатлык кичерә, урам — тантана итә. Һәркем телендә җыр:

*Ирек килде безгә, ирек килде,
Кара көчнең, явыз көчнең муены
сынды...*

Тормыш яңача башлана, хезмәт ияләре Коммунистлар партиясе җитәкчелегендә тарихта беренче булып социализм төзү эшенә керешәләр. Ил тормышында башланган бу үзгәрешләрдән Толымбай мәктәпләре дә читтә калмый. Барынан да элек революция нәтижәсендә укыту-тәрбия эшләре үзләренә эчтәлегә, формасы, методлары ягыннан яңа юнәлеш ала. 1918 ел 20 гыйнварда яңа Декрет чыга. Аның буенча мәктәп чиркәү, мәчет кул астыннан азат ителә, дәрәслек фән нигезләрен өйрәнү килә. 1918 елның 30 май көненнән башлап ир һәм кыз балаларны бергә укыту гамәлгә керә. Укырга-язарга өйрәтүдә аналитик-синтетик аваз методы файдаланыла башлый. Толымбай мәктәпләрендә эшләгән укытучылар

1924 елга кадәр энә шул методка таянып балаларны укырга-язарга өйрәткәннәр һәм моның өчен М. Корбангалиев төзегән, ә 1921 елдан соң коллектив исем белән чыгарылган «Татар әлифбасы» файдаланылган.

Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң Толымбай мәктәпләренә материал базасы да яхшыра, балаларны классларга бүлү укыту кертелә, 1921 елдан класслар парталар белән җиһазландырыла...

1917 — 1918 уку елында Күл бие мәктәбендә Салих Туляков, икенче мәктәптә Рабига Ишукова, чуваш мәктәбендә Г. З. Захаров укытучылык итә. 1918 — 1919 уку елында С. Туляковны — Жәләл Шәмиев алыштыра. Ж. Шәмиев хатыны Нәгыймә исә, кызларны мәктәпкә җыеп, кул эшләренә — чигү чигәргә, бәйләү бәйләргә өйрәтә. Мәгълүм ки, 20 нче еллар — ил тормышында тирән үзгәрешләр чоры. Толымбай авылы да бу үзгәрешләрдән читтә калмый. Биредә 1929 елның 4 февралендә 28 хужалыктан торган күмәк хужалык — «Түгәрәк күл» исемле колхоз оеша.

Ниһаять, тагын бер үзгәреш: барлык татар мәктәпләрендәге кебек Толымбайда да 1929 елда яңалиф — латин хәрәфләренә нигезләнгән алфавит буенча укырга-язарга өйрәтү башлана. Шулай ук бу елларда укытучыларның еш алмашынып торыуы да күзәтелә. 1931 елда Рәүфә һәм Салих Ногманов киткәч, Рәүфә урынына Мәрзия Шәрәфиева килә һәм аны Х. Дәүләтшина алыштыра. Моннан соң Әминә Фәйзуллина килә, Рәхим Дунаев укыта, аннары авылдашлары М. Әхмиев, И. Агишев укытучылык итә башлый. Соңгыларын Юнысов, Асия Абдуллина алыштыра. Бу алмашынулар 1931 елның 16 апреленнән алып 1933 елның 26 апреленә кадәр вакыт эчендә булып үтә. Әйтергә кирәк, 20 нче елларда укыту методлары да даими үзгәреш хәлен кичерә.

1924 елдан башлап, мәсәлән, укыту һәм тәрбия эшләре комплекс, бригада-лаборатория кебек методлар белән алып барыла. Бу методларга ул чорда «укытуны тормыш

белән, укучыларның хезмәте белән бәйләүне тәмин итә», дип каралды. Асылда исә, бу ялгыш юлга — фән нигезләрен өйрәнүне йомшартуга китерә торган юлга кереп китү иде. Шуңа күрә дә партия Үзәк Комитетының «Башлангыч һәм урта мәктәп турында»гы карары (1931 ел, 5 сентябрь) белән мәктәптән уку-тәрбия эшләрен жентекләп эшләнган программалар, системалы план, ныклы расписание нигезендә алып баруны, яшь буынга тирән белем һәм коммунистик тәрбия бирүне таләп итте.

Нәтижәдә, 1933 елда системалы белем бирүне максат итеп куйган программалар нигезендә төзелгән стабиль дәреслекләр мәктәпләргә килә башлады. Халык мәгарифе үсеше юлында 1930-31 уку елы — аерата истәлекле ел. Нәкъ менә шушы уку елында илкүләм мәжбүри башлангыч белем бирү гамәлгә кертелде. Шушы уңай белән Толымбай авылында барлык мәктәп яшендәге балаларны укуга тарту буенча эзлекле эш башлана. Моннан соң укучы балаларның язгы чәчүдә дәрес калдырып катнашуы рөхсәт ителми. Шушы турыда авыл Советы үзенең 1931 ел апрель аендагы утырышында карар кабул итә һәм бу карарны һәр ата-анадан гамәлгә ашыруны таләп итә. Шулай ук наданлыкны, аз белемлекне бетерү буенча авылда өлкәннәрне уку-тәрбия эшләренә бу эшкә укучылар белән беррәттән грамоталы яшьләр тартыла. Гомуми мәжбүри башлангыч белем бирүгә бәйләнешле мәсьәләләр авыл Советы эшчәнлегендә үзләренә зур урын алалар. Алар утырышта каралалар, пленум көн тәртибенә куелалар.

Менә 1932 ел, 18 майда узган утырышның көн тәртибе: Мәктәп ремонты, кайнар аш, политехнизация. Менә карары: «Мәктәпне яңа уку елына үрнәк итеп эзерләүне тәмин итәргә. Ремонт эшләрен оештыруны мәктәп мөдире Б. Юнысов иптәшкә йөкләргә. Яңа уку елында балаларны кайнар аш белән тәмин итәргә. Моның өчен һәр йорттан бер сум акча һәм укучы башыннан бер пот бәрәңге жыйнарга. Акча

жыюны укучылардан М. Әхмиев, И. Агишев, Асия Абдуллина иптәшләргә йөкләргә. Жыйналган продуктларны тотуны Сәгъдиев Шиһабетдинга тапшырырга. Наданлыкны бетерү буенча эшләүче культармеецлар белән аларны методик яктан камилләштерү өчен 5 көнлек уку үткәргә.

Политехнизация чараларын тормышка ашыру өчен Саттаров йортының бер бүлмәсен файдаланырга».

1935 елда Толымбай авылында мәктәп биналарын зурайту буенча эш башлана. Шушы уңай белән авыл гражданның 210 кеше Буа район башкарма комитетына үтенеч белән мөрәжәгать итә. Алар Толымбай авылындагы 3 мәчетнең икесен мәктәп һәм клуб өчен файдаланырга рөхсәт сорыйлар. Райисполком президиумы үзенең 1935 ел, 19 май утырышында Толымбай гражданның гаризасын канәгатьләндерә: ике мәчет мәктәп белән клуб өчен файдалануга тапшырыла.

1935-36 уку елында балаларны уку-тәрбия эшләре урында: ике мәчет бинасында, мәктәп бинасында башлана. Чиркәү агачлары исә 1935 елда салына башланган клуб төзүгә китә.

Мәгариф эшенә дәүләт тоткан акча да елдан-ел арта бара. Әгәр революциягә кадәр татар мәктәпләре өчен дәүләт бер тиен акча тотмаган булса, революциядән соң дәүләт тоткан акча бер Толымбай мәктәпләре өчен генә дә 1936 елда 14 675 сум тәшкил итә. Ниһаять, 1937 елда Толымбайдагы ике урындагы башлангыч мәктәпне бер урынга күчереп, аларны берләштерү турындагы мәсьәлә 26 гыйнварда авыл Советы пленумында карала.

Шулай итеп авыл мәктәбенә материал базасы елдан-ел ныгый барды. Тик укучы кадрлар гына 30 нчы елларда җитәрлек педагогик, методик эзерлеккә ия түгел иде. Өстәвенә алар бик еш алышынып торалар иде. Мәсәлән, 1929 елның 4 декабреннан чуваш мәктәбенә укучы итеп А. Афанасьев билгеләнә. 1930 елның 26 апрелендә

инде аның урынына Алексей Поляков килә. Хәрәкәт алдагы елларда да кимеми. Мәсәлән, 1938 елда Толымбай башлангыч мәктәбенә С. Мөхәммәтова, Г. Нигъмәтуллина, Р. Рәхимова билгеләнә. Алардан Р. Рәхимова беренче сентябрьдән эшкә керешә, ә инде 10 ноябрьда ул Буа мәктәбенә күчерелә. 1939 елда исә ул яңадан Толымбай мәктәбендә. Аның белән хәзер бөтенләй башка укытучылар: мөдир Г. Кадермитов, укытучылар Медведев, Нәгыймә Сибгатуллина. Бары тик Толымбай мәктәбенә 1933 елда килгән Хөршидә Фәсхетдинова гына озак еллар буге бер урында эшләп кала. Әлбәттә, кадрларның еш алышынып торугы укыту-тәрбия эшләренең сыйфатына зыян итми калмаган. Мәктәп эшчәнлеген тикшерү нәтижәсендә чыккан РОНО приказы шул турыда сөйлә.

1939 ел, 26 октябрьдә бирелгән бу приказда болай диелгән: «Адав Толымбай башлангыч мәктәбендә йөреш бик түбән — бары 81%. Дүрт укучы мәктәптән читтә калган. II-III-IV классларда тәртип — начар. Мәктәпнең эш планы төзелмәгән. Дәрестән тыш эшләр бөтенләй алып барылмый». РОНО приказы белән эшне яхшырту буенча чаралар билгеләнә.

Шушы чараларны тормышка ашыру буенча эш жәелгәндә Бөек Ватан сугышы башлана. Авыр сугыш еллары мәктәп алдындагы бурычларны бермә-бер катлауландыра. Ул бурычлар түбәндәге укытучылар өстенә төшә:

Ркыя Сәйфетдинова — мәктәп директоры.

Фатыйма Вильданова — мәктәптә 1942 елдан 1944 елга кадәр — мөдир.

Мәсрүрә Хәйруллина — 1942 — 1945 елларда — укытучы.

Рауза Рәхмәтуллина — 1.8.1943 — 1946 елга кадәр — укытучы.

Шһһһ Зәйнәтдинов — 1944 елдан 1.8.1946 га кадәр укытучы.

Нәгыймә Сибгатуллина — 1941 — 1946 елларда укытучы.

Болар — сугыш елларында таңнарны төнгә ялгап эшләгән кешеләр. Мәктәптә эшне бетереп алар агитатор буларак, терлекчелек фер-

маларына, кырчылык бригадаларына, ыңдыр табакларына юл тоттылар, анда фронт вакыйгалары һәм халыкара хәлләр турында, әңгәмә үткәрделәр, кирәк булганда үзләре дә сүздән эшкә күчеп, башкаларга хезмәт үрнәкләре күрсәтеләр. Алардан Фатыйма Вильданова эшчәнлегенә аерата игътибарга лаек. Сугыш елларында Фатыйма — барыннан да элек укытучы. Шулу вакытта ул — кырчылык бригадасы бригадиры. Ул — комсомол оешмасы житәкчесе. Ниһаять, ул агитатор. Мондый күпкырлы хезмәт — чын мәгънәсендә фидакәрлек үрнәгенә булып тора. Сугыш беткәч 1945 елның 20 августыннан Толымбай мәктәбе мөдире итеп Шакиржан Гафуров билгеләнә һәм 15. 08. 1948 — 20. 09. 1949 да бу эш Йосыф Рыбаковка йөкләнә.

1949 елда илдә жидееллык гомуми мәжбүри уку кертелү белән 1950-51 уку елын Толымбай башлангыч мәктәбе жидееллыкка әйләнгән хәлдә башлап жиберә. Шушы уңайдан 1950 елның 14 августында 47 номерлы РОНО приказында болай диелә: «Адав Толымбай башлангыч мәктәбен жидееллыкка әйләндерү уңае белән бу мәктәпнең мөдире Г. Ш. Хәйруллин иптәшнә 1950 елның 15 августыннан мәктәпнең директоры итеп билгеләргә. 1952 елда аңар укытучылар институтын тәмамларга кушарга». Шулу уку елы башыннан мәктәпкә тарих укытучысы булып М. Ф. Хәйруллина, 5 классларда математика, география укытучысы булып К. Н. Ерофеева, өлкән пионервожатый булып Б. З. Мөхәммәтова килә.

1958 елда 8 еллык мәжбүри укуга күчү сәбәпле, Толымбай мәктәбе 8 еллыкка әйләнә. Мәгълүм ки, халык мәгарифе мәктәп эшчәнлегенә белән генә чикләнми. Ул үз эченә культура-агарту йортлары, тоташ грамоталык, аз белемлеккә бетерү өчен көрәш кебек эшчәнлекләрне дә берләштерә.

Шәрәф ӘХМӘДУЛЛИН
КДПИ доценты

«АШЛЫК ХӘЗЕРЛӘҮГӘ АЯК ЧАЛГАН ӨЧЕН»

1944 елның 1 сентябрендә ВКП(б)-ның Беренче Май (хәзерге — Чирмешән) райкомының чираттан тыш XVIII пленумы район комитетының беренче секретаре Шәрифүлла Газизуллович Газизуллинны эшеннән азат итеп, райком составыннан чыгара. Алга таба вакыйгалар ашкынулы һәм фажигале төсмер ала: бик тиздән ул партиядән чыгарыла, хөкем ителә һәм фронтка штраф батальонына рядовой итеп җибәрелә. Күп тә үтми ул сугышларның берсендә һәлак тә була. «Каны белән юды...» дигән тәгъбир генә кала.

Шулай да кырык дүртнең көзендә Чирмешәндә нәрсә була соң, Ленинград блокадасында катнашкан, яңа гына фронттан кайткан батальон комиссары Ш. Газизуллин белән көрәштәшләре ни өчен соң шулай кырыс була-лар? Шулкадәрле каты җезаның нигезендә нәрсә ята: беренче секретарьның чын гаебеме, төрле хәлләрнең бергә туры килүеме, кемнеләр усаллык теләвеме, әллә мәрхәмәтсез таләпчән һәм рәхимсез чор үземе?

Бу сорауларга җавап бирү зарури, чөнки бүгенгәчә Газизуллин исеме тирәсендә, һәрхәлдә, нәрсәдер әйтеп бетермәүчәнлек, билгесезлек саклана. Халык арасында «тун» дип аталган вакыйга: әллә ул тун урлаган, әллә аныкын урлаганнар, ләкин җилсез яфрак селкенми дигән кебек... Нәкъ шушы, вакыты белән ачыктан-ачык дошманлыкка кадәр барып җиткән, нәрсәнеләр әйтеп бетермәүчәнлек һәм билгесезлек һәлак булганның гаиләсен казна фатирыннан урамга куып чыгару өчен сылтау була да инде — Шәрифүлла Газизулловичның улы да үзенә шик-шөбһә белән караулардан бүгенгәчә котыла алганы юк әле. Оныклары һәм аларның уллары да һаман да хакыйкәтне тулысынча белеп бетермиләр.

Фактларны чагыштырып, булган хәлләргә чынбарлыктагыча күз алдына китереп карыйк.

Югарыда атап үтелгән ВКП(б) райкомының пленумы карарында Ш. Г. Газизуллин турында болай язылган: «Дәүләткә ашлык тапшыруның июль һәм август ае йөкләмәләрен өзгәне, икмәк эзерләүгә аяк чалучыларга юл куйганы, ашлык тапшыруны тоткарлауның, аны әрәм-шәрәм итү һәм урлауның күп кенә фактларына килешүчән мөнәсәбәтә өчен... азат итәргә» (Биредә һәм алга таба өземтәләр КПСС республика комитетының партия архивы фондлары материалларыннан китерелә).

Әйтсә дә юк, әлегә тәгъбир акланулар өчен бернинди дә өмет калдырмый. Ул заманнарда хәтта кечкенә генә «җинаятчыл» өчен дә каты җезалар көткән. Өстәвенә тәгъбир, беренче карашка, шактый саллы һәм ышандырырлык булып тоелган фактлар белән дә ныгытыла. Мәсәлән, карарда 1944 елның 1 сентябренә район дәүләткә 700 мең пот ашлык биреп җиткәргә, дәүләт планы фәкать 42 процентка гына үтәлдә, дип билгеләп үтелә. 1943 елның шул ук вакыты белән чагыштырганда дәүләткә ашлык 7 942 центнерга кимрәк озатыла. Ш. Газизуллинга тагылган аяк чалу һәм урлау кебек башка партия гаепләүләрен дә расларлык фактлар күрсәтелә. «Елхово» колхозы дәүләткә бер центнер да ашлык тапшырмаган килеш хужалыкның эчке ихтияжларына 57 центнер икмәк тоткан. «Большевик» колхозы ун центнер ашлыкны үз кирәгенә файдалануга юл куйган, «Тырыш» колхозында биш гектар җирдән борчак урланган, «Красный Октябрь» колхозында бөртеклеләр җыелган мәйданның һәр квадрат метрында 25 тән 40 ка кадәр башак югалганлы-

гы ачыкланды». Һәм, ниһаять, бөтен-
лэй коточкыч гаепләү: «Урып-жыю ва-
кытында районда рәсми рәвештә аш-
лык урлауның 585 очрагы теркәлдә».

Сәяси житәкченең эшчәнлегенә бәя-
ләмә бирүнең сәер билгеләре, фактлар-
ны алу «методологиясе», аларның дәрәс
һәм тәгъбирләрнең гадел булуы турын-
дагы фикерләрне калдырып торыйк.
Башкасы мөһимрәк. Югарыда санап
үтелгән фактлар арасында колхозчы-
ларның начар эшләвенә сылтамалар
юк, ә алар өчен, асылда исә, бер райком-
ның беренче секретаре гына җаваплы
булып чыга. Тагын — район хезмәтчән-
нәренә хәтта соңгы көчләрен куйган
дәвердә дә дөүләткә ашлык тапшыру
буенча билгеләнгән планы 1 сентябрь-
гә үтәп чыга алмаслыклары ап-ачык.
Чөнки бу вакытка ашлыкны жыеп ки-
бәнгә салу гына мөмкин эш иде (бө-
тен нәрсәнең дә кулдан башкарылуын
онытмагыз). 1944 елда район хужалык-
лары дөүләткә тапшырырга тиешле
20 мең тонна икмәк — ул вакыттамы
соң, хәзер дә әле моңа ирешүләре
ай-һай гына. Чөчүлек мәйданнары су-
гыш елларында ике тапкыр киметелә,
ә уңышның чыгышы исә һәр гектардан
4—5 центнердан артмый. Кыскасы,
йөкләмәнең район өчен реаль түгеллеге
күренеп тора.

Моңың шулай икәнлегенә соңрак, 1945
елның язында, партиянең Татарстан
өлкә комитеты бюросының рәсми до-
кументларында раслана. 1944 елгы нә-
тиҗәләр буенча игенчелектәге хәлне
анализлап, өлкә комитет: «Беренче
Май районының авыл хужалыгы чик-
тән тыш ташландык хәлдә. Колхозлар-
дагы чөчүлек мәйданнары 1940 елдагы
64 600 гектардан 1944 елда 33 300 гә кал-
ды, бөртекчеләргә чөчү бу чорда 27 866
гектарга кимедә, азык культураларын
чөчү юк дәрәжәсендә. Бөртекчеләрнең
ундырышлылыгы өч, ашлыкны дөүләт-
кә тапшыру — биш тапкырга кимедә.
Колхозлар үзләрен орлыклар белән
тәэмин итә алмыйлар, колхозчыларга
икмәк бирүне кискен киметтеләр, ти-
ешле фураж фондларын булдырмый-
лар», — дип билгеләп үтә.

Күргәнебезчә, аяусыз чынбарлыкны
бик тиздән партия органнарына да та-
нырга туры килә. Әмма сигез ай алдан
райондагы хәлгә шундый ук бәя биргән
райком секретаре Ш. Г. Газизуллин
исән булмый инде. Ниһаять, өлкә ко-
митетның дәрәслекнең күзенә туры
карарга кыюлыгы житә. Әмма шулай
да ашлык хәзерләүне киметүдә Берен-
че Май райкомы секретареның да, аяк
чалучыларның да гаепсез икәнлеклә-

рен, ә республиканың болай да бик нык
булмаган колхоз хужалыгының сугыш
нәтиҗәсендә җимерелүен танырга их-
ласлыклары җитми. Документларда,
кемнәндер авылдагы эшләрнең «рәтен
җибәргәнлегенә» ишарәләп, «чиктән
тыш ташландык хәлдә» дигән шактый
ике мәгънәле тәгъбир шул
киләш кала. Мондый бәяләмә бик күп
төрле аңлатулар һәм нәтиҗәләр ясау
өчен киң мөмкинлекләр ача.

Район хужалыкларындагы сугыш
ахырына булган чын хәлне түбәндәге
мисал да ачык күрсәтә. «Саклык» кол-
хозында 1944 елның язына бары тик
ике ат кына кала, шуңа чөчү кулдан,
тырнавычлар ярдәмендә башкары-
ла. Ул елны дөүләткә хужалык 24 цен-
тнер ашлык сата, ә 8 центнерны ор-
лыкка калдыра. Ә алда бит әле ко-
точкыч сугышның тагын бер
елы һәм аннан да җиңел булмаган, ач-
лы-туклы 1946 ел. Колхозларда ни
кеше, ни механик, ни ат көчләренә
булмавына гажәпләнәсе юк. Сугыш
ахырына Беренче Май районынан
фронтка, агач хәзерләү һәм торф чыга-
ру эшләренә, хезмәт армиясенә 20
меңнән күбрәк кеше җибәрелә (чагыш-
тыру өчен: хәзерге вакытта районда
22,1 мең кеше яши). Шуларның 8,5
меңе — кире әйләнеп кайтмый, фронт-
ларда һәм үтә авыр эштән үлеп кала.
Районда эшкә яраклы булган 8 190 ат-
тан 1944 елның язына бары тик 3 500 е-
генә кала, хәер алары да инде ышаныч-
сыз була. 1944 елның фәкать биш ае
эчендә генә дә азык җитмәүдән 1 306
ат үлә, һәм язгы кыр эшләрен үткәру
куркыныч астында булып чыга.

Нәкъ шул чакта партия райкомы-
ның XVI пленумы карарында: «Комму-
нистларны иң арык атларны карауга
беркетергә. Шәхси хужалыгында мө-
гезле эре терлеге булган һәр комму-
нистка да берәр баш терлекне колхозда
кыр эшләрен үткәргә эзерләргә», —
дип языла. Бөтен районга нибары 112
коммунист кына булса да, барыбер
эзерлиләр. Алар 1944 елның язына
1 295 сыерга камыт кидерәләр.

Шул ук кырык дүртнең язында ха-
лыкны, азык-төлек белән тәэмин итү
аеруча кыенлаша, чын ачлык башлана.
Партия райкомы башлангычы буенча
районда мең кешегә исәпләнгән тук-
лану пункты ачыла. Әмма асылда алар
ярдәмендә дөүләт фондлары хисабын-
нан ачлы-туклы яшәгән 2 350 гаиләгә
генә ярдәм күрсәтелә. Бу, билгеле,
диңгездән бер тамчы су кебек кенә бу-
ла. Хәлнең катлаулыгын аңлап, азык-
төлекне халыктан җыюны игълан итә-
ләр. Болай да сугыш башыннан бирле
бертуктаусыз төрле фондларга һәм

заемнарға җыемнар һәм иганәләр оештырылып та, кешеләрдән тагын нәрсәдер җыярга мөмкин булуын хәзер күз алдына китерүе дә кыен. Бу юлы инде азык-төлекне бер үк вакытта ач кешеләр һәм арык атлар өчен дә җыялар. Мондый «бергәлек» хәлнең никадәр фаҗигале булуын ачык күрсәтә. Ул вакытта балалар өчен 171 мең сум акча, 1 437 килограмм ашлык, 6 913 килограмм бәрәңге, 2 190 литр сөт, 43 килограмм май, 471 килограмм ит, атлар өчен исә 1 878 пот печән, 1 112 пот салам җыела.

Шушы саннарның һәммәсе дә ВКП(б) райкомының 1944 елның 14 июнендә булган (Ш.Г. Газизуллинның язмышын кисәк кенә үзгәрткән югарыда телгә алынган чираттан тыш XVIII пленумына 2,5 ай кала) XVII пленумы материалларыннан алынды. Райком әгъзалары райондагы эшләрнең чын торышын, ә бигрәк тә ачлы-туклы яшәгән колхозчыларга яңа уңыштан бик аз ашлык бирүне 63 колхозның икесендә «ашлык хәзерләүгә аяк чалу», гомер бакый ач балаларның куркудан тапталган борчакны «Тырыш» колхозында — урлау очрагы дип бәяләүләрен белгәннәрдер, билгеле.

Пленумда катнашучылар урып-җыю вакытында ашлык урлауның шаккатыргыч 585 очрагын кыенлыктардан интеккән хатын-кызларның ачлыктан күгәргән балалары өчен яшерелгән 585 уч ашлыгына тиңләү турында белгәннәрдер. Кемнәрдер, куркудан котлары очып, игенне сөт шешсәненә, кемнәрдер — кесәсенә, жакет итәгенә, лифчикка, калошка тутырса, ә икенчеләре исә кырда ук йоткан. Нәкъ менә шундый колхозчылар Сталинның «башаклар турындагы законы» нигезендә җитди җинаятчеләр белән бер дәрәжәгә куелды. Һәм алар озак вакытка ирекләреннән мәхрүм ителделәр. Кем белсен, бәлки, колхозчыларга бик аз ашлык биргән ике колхоз рәисенең төп омтылышы да кешеләрне чая адымнан тыеп, лагерьлардан саклап калу булгандыр. Райкомның беренче секретаренң да әлегә «иреклеләкләрне» белә торып «күрми калуы» бик ихтимал. Ленинград блокадасын үткән кешегә ач кешенең, бигрәк тә ач балаларның ата-аналарының хисләре якин була.

Кайбер җитәкчеләрнең исә кешеләргә ничектер ярдәм итү, аларны төрмәләрдән һәм ачлык үлеменнән йолып калу өчен аңлы рәвештә үз башларын куркыныч астына куюлары да бик ихтимал. Һәм үзләре дә еш кына административ системаның тегермән ташы астына эләктеләр. 1942 елда гына да рай-

ондагы 63 рәиснең 42 се, ә 1943 елның июненнән алып 1944 елның июненә кадәр чор эчендә — тагын 14 е эшеннән азат ителә, өстәвенә шуларның алтысы хөкемгә тартылган. Хөкем карарларының тәгъбирләре һаман да шулар ук: аяк чалу, юл кую, уяулыкны югалту.

Сугышның, һичшиксез, бәя бирүләрдә аерым үз критерийлары бар. Эмма сугыш вакытында да (ә бәлки бу чорда бигрәк тә) эшләрнең чын торышына бәя бирүдә дә, алга бурычлар куелганда да чынбарлыкны исәпкә алу зарури. Аннан башка фәнни яктан нигезләнгән һәм нәтиҗәле җитәкчелек итүнең, хәлләрнең торышы белән идарә итүнең булуы һич кенә дә мөмкин түгел. Кызганычка каршы, ул чакта карарлар, эмерләр гадәттән тышлыкка корылып, боерык рәвешендәгә «кирәк»кә генә кайтып калды. Шул рәвешчә формалаштырылган бурычлар һәм планнарның еш кына үтәлмәве дә шуннандыр. Моның өчен төрле дәрәжәдәгә җитәкче урыннарны биләгән кешеләргә җавап бирергә туры килде. Һәм хәрби вакыттагы законнарға туры китереп. Бу очракта «аяк чалу», «корткычлык», «җинаятчел мөнәсәбәт» һ. б. кебек вакыт сынавы үткән, универсаль тәгъбирләр кулланылды.

Җитәкчелек итүнең мондый системасына нәрсәләрнең — эзерлексезлекнеңме, түрәлеккә баш июләренңме, эллә чикләнмәгән власть белән ләззәтләнүләренңме — күбрәк хас булуын хәзер әйтүе кыен. Ихтимал — барысы да аз-аз гына булгандыр. Бер нәрсә апачык: әгәр алай дип әйтергә яраса, мондый җитәкчелек итүдән кешеләр дә, эш үзе дә зыян күрде. ВКП(б)ның Беренче Май райкомының беренче секретаре Шәрифүлла Газизуллович Газизуллин да идарә итүнең шул системасы тырнагы астында булып чыга. Югарыдан үтәлмәячәгә күренеп торган күрсәтмәләр һәм боерыклар алып, ул аларны үтәүдән баш тарта алмагандыр. Ул әле бердәнбер резервка — кешеләргә исәп тоткан була. Эмма инде аларның да көчләре чамалы гына. Эштә ниндидер җитди өстәмә булачагына өмет итәргә туры килми. Шуңа да Газизуллин үз алдына стратегик яктан караганда дәрәс булган — кешеләрне саклап калу бурычын кую. Эмма моны үзәктән бирелгән боерыклар белән каршылыкка кермичә генә эшләп булмагачыгын яхшы аңлый ул. Һәм хәлнең гадәттән тышлыгы аркасында гына түгел. (Без бүген дә күп нәрсәләргә шуңа аударырга тырышабыз бит). Дәүләт

төзелеше системасы үзе кешеләрнең ихтыяжлары дигән дәлилне танымый, ул аларны турыдан-туры «шөрөпләр», иң яхшы дигәндә — үзенчәлексез, чак кына жаны булган «массалар», дип кенә санады. Коточкыч сугышны жиңгән, бик күп корбаннар күргән совет кешеләренә система аларның йөзләренә шул ук дәрәжәдә коточкыч булган «аяк чалучылар», «урлаучылар», «халык дошманнары» дигән гаепләр ташлады.

Ш. Г. Газизуллин да район өчен планнарның реаль булмавын, ялган саннар белән алдауларның ил өчен дә, армия өчен дә нинди нәтижеләргә китерәчәген күрсәтеп, исбат иткәндер, моңа шигем юк. Өлкә партия оешмасы житәкчеләре белән очрашкан вакытта авылдагы чын хәлне намуслы һәм аек акыл белән аңлатып күрсәткәндер. Әмма ошбу намуслылык һәм принципальлек (еш кына күпләр белән шулай булганча) аңа зыян гына китерә. Система, чынбарлык шуңа мәжбүр итсә дә, каршы килүләренә танымый. Түбәннән инициатива күрсәтү аның кыскаларына бигрәк тә сыешмый. Көч кыры биредә фәкать югарыдан түбәнгә генә бара.

Асылда исә, Шәрифилла Газизуллович, мөгаен, «яратмаган» кешеләр рәтендә булгандыр инде. Һәм ул ике ай алдан да каты жәзага тартылган булып иде. Сәбәпне һәрчак табарга мөмкин бит. Һәм бу кешенең системадагы тагын бер үзенчәлегә. Югарыдагылар алдына тулы хокуксызлык, үзенң хак булуыңны исбат итә алмау, әгәр «фикере бар» икән, андый номенклатура хезмәткәрен тулысынча буйсындыруга һәм тыңлаучанлыкка дучар иткәннәр. Моннан башка система яши дә алмас иде. Без аны административ-команда системасы дип атыйбыз һәм аны бүгенгәчә бетерә алганыбыз юк әле.

Һәм шулай да системаның төрле баскычларында да хәлне төзәтергә, бөтен нәрсәне дә үз урыннарына куярга, сәламәт акыл нигезендә эш итәргә ты-

рышкан кешеләр һәрвакыт булган. Алар нык булып тоелган стенаны жи-мерергә тырышып аңлы рәвештә низаг-ка барганнар. Үзләрен, беренче караш-ка, мәгънәсез булып тоелган корбан итүләре белән гамәлдәге тәртипләрнең кешелексезлеген, нинди генә системада да кеше булып калуның мөмкин нәрсә икәннен исбатладылар.

Партиянең Беренче Май райкомы-ның беренче секретаре Шәрифилла Газизуллович Газизуллин — фәкать сәламәт акылның жиңгә өчен күпбел-лык көрәш корбаннарының берсе генә. Үзенң карашлары һәм гамәлләре бу-енча ул, башка күпләр кебек үк, сис-тема кыскаларына сыеша алмады, һәм ул аны үзәннән аерды да. Сугыш исә жәза дәрәжәсен көчәйтте генә, ә бәл-ки, киресенчә, «гаебеңне каның белән юу» мөмкинлегә биргәндер.

Бүген, халәтебезнең башлангычла-ры һәм сәбәпләре өстендә уйланганда, безгә барыннан да бигрәк хакыйкәт кирәк. Тарихыбызда һәр катнашучы-ның чын ролен дөрес бәяләү һәм аңлау өчен дә, без житмеш елдан артык яшә-гән системаның асылына аек акыл бе-лән карау өчен дә. Ниһаять, бик зур каршылык күрсәтүдә Ленин тибында-гы — намуслы һәм принципаль пар-тия житәкчеләре түгел, ә алар капма-каршы торган кешеләрнең нигә өстен чыгуларын аңлар өчен үткәннәрен та-гын бер кат анализлау өчен кирәк. Та-рихыбызның барышын алдан билге-ләүчеләрнең аерым булдыклы кеше-ләр, берияләр һәм хәтта сталиннар да түгел, ә нәкъ менә команда-админи-стратив система икәнлеген аңлар өчен дә. Бу хәзерге җаваплы чорда үткән-нәрнең ялгышларын кабатламас, үз ихтыяры буенча кешеләр язмышларын ваткан, келәймәләр ябыштырган, га-заплаган һәм кичергән системаның чикләнгән властена яңадан юл куй-мау өчен дә кирәк.

Н. ФРОЛОВ.

ҮЛЕМСЕЗЛЕККӘ А ДЫМ

Хәйретдин Мөжәй — татар шагыйре. Ул Советлар Союзы Герое, Ленин премиясе лауреаты Муса Жәлил кебек фашистлар тарафыннан эсир ителгәннән соң да көрәшен туктатмый, соңгы сулышына кадәр иленә, халкына турылыклы булып кала.

Аның шигырьләре рус, татар, башкорт, украин, мари телләренә тәржемә ителеп басылдылар. Туган авылы — Төрөкмәндә аңа һәйкәл салынды, музей ачылды, туган йортына мемориаль такта куелды. Зур Совет Энциклопедиясенең 9 нчы томында аның турында шактый тулы итеп язылган.

Киевта «Радянський письменник» нәшриятында Х. Мөжәй турында «Шагыйрь һәм полк командиры» дигән китап басылып чыкты. Шулай ук Уфада Башкортстан китап нәшриятында «Үлемсезлек» дигән китап дөнья күрде.

Шагыйрьнең тууына 90 ел тулу уңае белән Татарстан китап нәшрияты «Сугыш язмалары» дигән китап чыгара.

(Х.Мөжәйнең тууына 90
ел тулу уңаеннан)

Берлин шәһәрәндәге гестапо архивында «БСВ»ны фаш итү» дигән документ сакланган. Немец телендә машинкада басылган бу язмада полк командиры, патриот шагыйрь Хәйретдинов Мөжәһит (Х. Мөжәй) турында болай дип яза:

«Подпольный оешма әгъзаларының кушаматлары түбәндәгеләр:

1. Роман Петрушель: Федотов, Мученик, Знаменов, Саша.

2. Иван Кононенко: Николай Костров, Минин.

3. Мөжәһит Хәйретдинов: Самсон...»

Мюнхендагы хәрби эсирләр лагеренда «Самсон»ның кем икәнен башта белмиләр. Бу кушамат астында нинди эсир, нинди яшерен оешма әгъзасы икәнен гестапочылар эзлиләр, ләкин тиз генә таба алмыйлар.

Исән калган хәрби эсирләр, хәзер Мәскәү өлкәсенең Шахлово авылы укутучысы Василий Михайлович Шахов, Бөек Ватан сугышы ветераннары, элекке Мюнхен һәм

Дахау концентрацион лагерьлары тоткыннары Вихоров, Серов, Егоров, Секрета һәм Артомонцев иптәшләр бу турыда менә нәрсә сөйләделәр.

«БСВ» НИНДИ ОЕШМА?

Мюнхен шәһәрәннән ерак түгел жир асты заводы эшләү өчен әсирләрне тау итәгенә куып китерделәр. Алар арасында Мөжәһит тә бар иде.

Зур башлы, сары чәчле, жирән офицер туктарга команда бирде. Буй-буй сызык төшкән халатлар кигән ябык тоткыннар жиргә егыламыгыллар дигән кебек кенә басып тордылар.

Яшкелт күзле майор, саф алдына басып, ак перчатка кигән кулын югары күтәрәп:

— Хәрби әсирләр!— диде. Аннары резина таягын ялтыравыклы итегенә кунычына экран сугып алды да күзлек аркылы ябык кешеләргә сөзеп карады.— Жинелмәс немец армиясе Сталинградны алды. Хәзер без Россиянең йөрәгенә — Мәскәүгә марш белән атлыйбыз. Сөзгә завод салу эше йөкләнә. Кем дә булса бу эшкә тоткарлык ясый икән, аңа — дар агачы! Әгәр дә тырышып, бөтен көчен биреп Германия империясе өчен эшли икән, аңа — ирек, дәрәжә, байлык...

Майор энә шулай ялган уйдырмалар белән әсирлеккә кызыктырырга тырышты. Ләкин сүзләрен әйтеп бетерә алмады, Англия самолетларының һөжүме турында радиодан хәбәр ителә. Һава тревогасы башланды. Әсирләрне тимер-бетоннан эшләнгән базга кудылар. Якында гына бомбалар сызгырды. Шартлау тавышлары яңгырады, көчле янгың күтәрелде. СС офицерлары һәм сакчылар куркышып төрле якка чәчелделәр, ыгы-зыгы, каушау, курку, кычкырулар, ыңгырашулар, аяк тавышлары озак дәвам итте.

Майор да таш бина янына йөгәрде. Кинәт бер сакчы нәзек тавыш белән кычкырып жибәрде:

— Майор әфәнде, листовка!

Күн киёмле майор йөгөргән жирәннән туктап тормыйча гына лис-

товканы алып кесәсенә тыкты. Сакчы да аңа иярде...

Һава тревогасы беткәннән соң лагерь начальнигы бүлмәсенә тәржемәче Фельдманны чакырттылар. Өстәл тирәли СС офицерлары утырганнар иде. Түрдә утырган лагерь начальнигы, майордан листовканы алып, тәржемәчегә сузды һәм ярсулы кычкырып жибәрде:

— Укы!

Фельдман сары кәгазьгә русча язылган сүзләргә немец теленә әйләндереп укый башлады. Листовкада язылганнарны укыган саен фашистлар үзләрен дары мичкәсендә утырган кебек хис иттеләр. Алар әледән-әле бер-берсенә караштылар һәм башларын селкеп куйдылар.

Листовкада болай дип язылган иде:

«Туганнар! Әсир иптәшләр!

Фашистларга эшләүдән баш тартыгыз. Дошманга бернинди дә ярдәм булмаса тиеш! Сөз шуны уйлагыз! Немецлар «Мессершмитт» самолетлары ясау өчен яңа тип жир асты заводы эшлиләр. Бу гигант үлем заводын төзү өчен әсирләрдән ерткычларча файдаланалар. Бу завод эшләнәп беткәч, монда эшләнгән самолетлар безнең Туган илебезгә бомбалар ташлаячак, безнең этиләребезне, әниләребезне, туганнарыбызны үтерәчәк. Шунинчә өчен, әсир иптәшләр, сөз дошманга файдалы эш эшләмәгез! Фашистларга үлем!

«БСВ»

Листовкада язылганнарны укыганнан соң «БСВ» житәкчеләрен һәм әгъзаларын табу өчен гестапочылар һәм эсэсчылар бик нык чокчына, әледән-әле лагерьда тентүләр ясый башладылар. Шулай ук баракларга шымчылар, власовчы агентларын керттеләр. Эзләнүләр, шикләр кешеләргә лагерь начальнигына чакыртып сорау алулар бернинди дә нәтижә бирмәде.

Лагерь мунчасында, бәдрәфләрдә, барак почмакларында һәм өстәл асларында листовкалар һаман табыла торды.

Яшерен оешма әгъзалары кемнәр? Бу сорауга фашистлар жавап таба алмадылар.

ГЕСТАПОНЫҢ АШЫГЫЧ ЧАРАСЫ

Мюнхен шәһәре гестапо начальнигы штандартенфюрер СС Освальд Шефер үзенә кабинетына иртән үк килде. Ул шартларга житешеп ишекле-түрле йөри башлады. Аның миендә бер генә уй чуала иде: «Мюнхендагы хәрби лагерьда кемнәр «БСВ»* дигән яшерен оешмада әгъза булып торалар? Кемнәр нинди кушаматлар белән йөриләр? Кем ул «Самсон»?

Эзләнүләр башта бернинди дә нәтижәләр бирми. Тик соңга таба гына гестапо шымчылары кайбер мәгълүматлар алуға ирештеләр. Бер әсир, каты кыйнауларға түзә алмыйча, «БСВ» оешмасындагы кешеләренң кайберләренң нинди кушаматлар белән йөрүен әйтә. Гестапо яшерен оешманың эзенә төшү өчен үзендә махсус бүлек төзи һәм шикле дип табылган әсирләргә кулга алдыра. Кулга алынган тоткыннарны коточкыч жәзалап сорау алулар дәвам итә. Тикшеренүләр, эзләнүләр көчәя. Озак тикшеренүләрдән соң гестапо начальнигы Освальд Шефер яшерен оешма турында шактый материал туплый һәм бу турыда Берлинга хәбәр итә. Озакламый Шефер империянең баш куркынычсызлык идарәсе начальнигы Эрнест Кальтенбруннерга түбәндәгә донесениесен жи-бәрә:

«...Лагерь комитетының задание-се буенча һәм аның ярдәме белән, Германиядә торучы барлык милләт эшчеләре арасында «БСВ» программасы рухында большевистик пропаганда алып бару өчен катгый приказ алып, 1943 елның 18 маена кадәр ким дигәндә 5 рус офицеры пленнан качты. Баракларның вәкилләре дип аталган кешеләр — «БСВ»-ның лагерь комитетына сайланган офицерлар. Алар Фельдман тәкъдиме буенча, немецларның лагерь администрациясенә өлкән житәкчеләр яки барак полицейскийлары итеп билгеләнгән офицерлар булганнар.

* «БСВ» — «Братское сотрудничество военнопленных — хәрби әсирләренң туганнарча ярдәмләшүе» дигән яшерен коммунистик оешма. Мөжәһит Хәйретдинов шул оешманың житәкчеләреннән берсе була.

Дәлил китереп торасы юк, бу хезмәткә Фельдман үзенә билгеле булган иң ышанычлы коммунистларны һәм немецларның дошманнарын, үзләренң фикердәшләрен бик оста яклаучы... хәрби әсирләргә тәкъдим иткән.

Барак вәкилләре итеп түбәндәгеләр билгеләнгән:

1. 6 нчы барак өчен — ефрейтор Иван Мишков, аның турында анык мәгълүматлар юк.

2. 7 нче барак өчен — подполковник Мөжәһит Хәйретдинов, Башкортстаннан.

3. 8 нче барак өчен — подполковник Николай Баранов, 1901 елның 27 апрелдә Щелковода туган.

4. 9 нче барак өчен — капитан Михаил Зингер.

5. 10 нчы барак өчен — подполковник Михаил Шихерт, 1905 елның 25 июлдә Черкаскы шәһәрендә туган...

Бу эш кәгазьләрендә күренүенчә, барак вәкилләре лагерь сакчыларына һөжүм итүне планлаштырганнар. Моның өчен корал табу мөһим чараларның берсе булган. Гестапо эш кәгазендә бу турыда да языла:

«Мюнхенны рәхимсез бомбага тотудан жимерелгән урыннарны төзәтүдә эшләүчеләр... кимендә ун пистолет кулга төшергәннәр һәм үзләре белән лагерьга алып кереп, иң ышанычлы кешеләргә таратканнар».

КАНЛЫ ТЕРРОР

Берлин. Империянең куркынычсызлыгын саклау баш идарәсе канцеляриясе. Эрнест Кальтенбруннерга зур пакет тапшыралар. Ул йомшак креслога утырган хәлдә, чәчен бер якка тарый-тарый, пакетны ача. Анда эре хәрәфләр белән немецча «БСВ»-ны фаш итү» дип язылган. Гитлерның ышанычлы палачы донесениене укып чыкканнан соң, рейхсфюрер Гиммлерга телефоннан шалтырата. Төгесе сүзне кыска тотат:

— Барысына да үлем жәзасы бирергә! — дип кычкыра ул телефоннан. Кальтенбруннер иреннәрен чәйнәрдәй булып тешләрен кыса һәм ишекле-түрле йөрөп килә. Аннан соң

урынына утыра, ачулы хэлдә каләмен ала һәм яза башлай...

...1944 елның 4 сентябре.

Үлемгә хөкем ителгән тоткынарны — фашизмга каршы төзелгән яшерен оешма әгъзаларын иртәнге 11 ләр тирәсендә, көчле карабыл астында, капкага таба алып китәләр.

Иң беренче сафта полковник Тарасов, комиссар Серебряков, подполковник Хәйретдинов һәм башкалар бара. Политик тоткынарны таш стена янында туктаталар һәм тезләнергә кушалар. Ләкин бер генә кеше дә тезләнми, гитлерчыларга ачу белән караган хэлдә горур һәм кыю рәвештә басып тора.

Саф алдында торган тоткынарның берсе көчле тавыш белән «Интернационал» жырлай башлай. Аңа башкалар да кушылалар...

Фашистлар автоматлардан ут ачалар... Соңыннан 92 совет баһадирын крематорийда яндыралар. Алар арасында Мөжәһит Хәйретдинов та була.

Х. МӨЖӘЙ — ПОЛК КОМАНДИРЫ

Хәйретдинов Мөжәһит Хәйретдинов 1901 елның 26 нчы мартында Башкортстанның Туймазы районы, Төрөкмән авылында туа.

Мөжәһитнең апасы Хажуафаның әйтүенә караганда, ул бик яшьтән — мәктәптә укыган елларында ук шигырьләр яза башлаган. Хажуафа апаның ире Мөхетдин абзый энә шул шигырьләргә бик кадерләп саклай.

М. Хәйретдинов унсигез яшеннән Кызыл Армия сафына китә һәм командирлар әзерләү курсларында укый. Ул утызынчы елларда үзенә эсәрләргә белән матбугат битләрендә еш күренә. Мөжәй төрле жанрда үзен сынап карый — шигырьләр, очерклар, хикәяләр, пьесалар яза.

1932 елда аның Казанда, тәнкыйтьче һәм әдәбият белгече Гомәр Гали редакциясендә «Мылтыкчылар» дигән беренче китабы чыга. «Гүзәл яшьлек» дигән икенче китабы 1938 елны дөнья күрә.

Х. Мөжәй батальон командиры буларак 1938 елда Хасан күле янында япон самурайларына каршы барган хәрәкәтләрендә катнаша. Сугыш

барган вакытларда көндәлек алып бара, шигырьләр һәм очерклар яза.

Х. Мөжәй Бөек Ватан сугышының беренче көннәрендә үк алгы сызыкка килә, полк командиры булып дәншәтләр бәрелешләрдә катнаша. Шуңа ук вакытта иңат эш белән дә шөгыльләнә: атакалардан соң кыска вакытлы ял сәгатьләрендә «Сугыш язмалары», батыр сугышчылар турында шигырьләр, очерклар, хикәяләр яза.

Х. Мөжәй фронтта үзе дә батырлыклар күрсәтә. Аның полкында хезмәт иткән батальон командиры, Советлар Союзы Герое Леонид Поляков аңа биргән характеристикасында болай дип яза:

«Хәйретдинов Мөжәй полк белән оста житәкчелек итә. Ул атакалар вакытында иң алгы сафта була иде. Кыю һәм батыр командир иде, берничә тапкыр полкны чолганыштан алып чыкты. Минем Советлар Союзы Герое булуымда иптәш Хәйретдиновның батырлыкларынан үрнәк алуым нәтижәсе».

Х. Мөжәй кыюлык һәм батырлык күрсәтеп сугыша. Аның турында фронт газетасына язып чыгалар. Ләкин 1942 елның жәендә Харьковка һөжүм вакытында, Х. Мөжәй командалык иткән полк дошман чолганышында кала. Сугышчылар һәм командирлар айдан артка сузылган каты бәрелешләрдән соң, исән калган авыр яралылар, шуңа җөмләдән подполковник Х. Мөжәй, фашистлар кулына элгә.

Х. Мөжәйне, башка совет әсирләргә белән бергә, Германиягә озаталар. Ул әсирлектә дә фашизмга каршы көрәшен туктатмый: Мюнхен һәм Дахау лагерларында төзелгән антифашистик яшерен оешма житәкчеләреннән берсе була.

БАТЫРЛАР ҮЛМИЛӘР!

92 совет офицерының Мюнхен һәм Дахау лагерларында гитлерчыларга каршы батырларча көрәше турында тулырак өйрәнү максаты белән соңгы елларда шактый күп эзләнүләр алып барылды. Һәм аларның нәтижәләре дә күренде. Дахау һәм Мюнхен архивларында сакланган, фашистлар тарафыннан яндырылмый калган картотекалар ара-

сында байтак тоткыннарның фамилияләрен һәм исемнәрен табарга, ачыкларга мөмкин булды. «БСВ»ны фаш итү» дигән донесение һәм башка документлар нигезендә көрәшчеләренң кушаматлар белән йөрүе һәм бу кушаматлар астында кемнәренң фашизмга каршы яшерен эш алып барулары ачыкланды.

«Самсон» дигән кушаматның ни өчен М. Хәйретдиновка бирелүе турында элекке әсирләр болай сөйләләр:

— «Самсон» — батырлык, куркусызлык символы. Мөжәһит бик тапкыр һәм куркусыз подпольщик иде. Гитлерчыларга каршы берәр яшерен эш башкарганда ул аны жиренә житкерең үти иде. Шуның өчен аңа «Самсон» дигән яшерен кушамат бирелде. Хәтта гитлерчылар үзләренң эш кәгазьләрендә дә бу кушаматның яшерен оешма тарафыннан М. Хәйретдиновка бирелүе турында язарга мәжбүр булганнар.

Озак эзләнүләр нәтижәсендә Мөжәһитнең немецлар тарафыннан концлагерь документы өчен төшереп алынган, әсир киemenдәге фоторәсемә дә табылды. Ул бу рәсемдә бик ябык һәм шыр сөяккә калган хәлдә, әсирлек номеры язылган такта тоткан килеш басып тора.

Эзләнүләр, элекке әсирләргә һәм ветераннар комитетына хат язучулар һаман дәвам итә.

Германия Демократик Республикасында немец һәм рус телләрендә басылып чыккан «Германия империализмы һәм икенче бөтендөнья сугышы» дигән китапта тарих фәннәре докторы Е. А. Бродкий тарафыннан язылган «Совет патриотларының Көнъяк Германиядә (1943 — 1944 еллар) антифашистик хәрәкәттә катнашулары» дигән зур мәкалә бар. Бу мәкаләдә «БСВ» оешмасының эше һәм аның эгъзаларының фашистларга каршы кораллы восстание күтәрергә әзерләнүләре фактик материаллар белән тулыландырылып, киң итеп языла. Без анда шагыйрь

һәм көрәшче Мөжәй Хәйретдиновның да «БСВ» оешмасының житәкчеләреннән берсе булуын һәм дошманга каршы жимерү эшләре алып баруын күрәбез. Шул ук автор «Вопросы истории КПСС» журналының 1962 ел, 3 нче санында бу көрәшчеләр турында яңа мәгълүматлар табып, икенче мәкалә бастырды. Бу мәкаләдә дә коммунист Мөжәһит Хәйретдиновның дошман өнендә көрәше аерата басым ясап күрсәтелә.

Батырлар онытылмыйлар, алар халык күнелендә яшиләр! Алар турында китаплар, шигырьләр, очерклар, мәкаләләр языла, жырлар жырлана. 1966 елның 26 январенда Мәскәүнең үзәк телевидениесе тарафыннан «Шагыйрьнең ялкынлы йөрәге» дигән тапшыру булды. Үлемсез шагыйрь һәм көрәшчегә багышланган тапшырулар Казан һәм Уфа телевидениеләре һәм радиолары тарафыннан да бирелде. Бу тапшырулардан соң студияләргә һәм безгә бик күп хатлар килә. Элекке әсирләренң кыйммәтле мәгълүматлар биреп язган хатлары 92 совет офицерының моңа кадәр ачылып житмәгән эшчәнлекләрен ачыклау өчен зур ярдәм иттеләр.

Көрәшчеләр фажигале хәлдә һәлак булдылар...

Аларның батырлыгы үлемнән көчлерәк!

Дахауның элекке үлем лагере капка төбендә фашистлар тарафыннан һәлак ителгән кешеләргә зур һәйкәл куелды. Анда шыр сөяккә калган әсир сыны ясалган һәм ул үлем алдыннан иң соңгы сүзен бөтен дөньяга кычкыра кебек:

— Кешеләр, тынычлыкны саклагыз!

Ә һәйкәлнең түбәнгә өлешенә, гранитны уеп, болай дип язылган: «Исән кешеләр, бу сезнең өчен үлеләр турында фажигале истәлек. Дахау».

САМАТ ШАКИР

А РЕНДА ДА Н БА ШЛА С А Н...

Ниһаять, без нәтижәле игенчелекнең аренда мөнәсәбәтләреннән, жиргә хосусый милектән башка була алмавын аңлый башладык бугай. Хокуксыз колхозчы түгел, ә фәкәть жирнең яисә ферманың чын хужасы гына безнең илгә иген игү буенча Европадагы элекке данын кире кайтарыр. Крестьян әлеге сүзнең чын мәгънәсендә крестьян булырга, үз хезмәтенең нәтижәләре өчен җавап бирергә һәм аның хезмәте тиешле бәяләнەرگә тиеш.

Авылда механизатор, шофер, көтүче, сыер савучы кебек «тар белгечләрнең» барлыкка килүе конкрет нәтижәләр өчен җаваплылык хисен дә «ваклады». Һәрберсе үзенең ведомство вазифалары белән генә чикләнەرгә тырыша, үз сәгатен эшләргә дә — шуның белән вәссәлам. Игенчелеккә һәм терлекчелеккә производство ягыннан болай якын килү халык хужалыгына шактый зыян китерә.

Минем фикер бәхәссез дип әйтә алмыйм, әмма ул авыл хужалыгы институтларындагы күпьяллык уку-тучылык эше тәҗрибәсенә нигезләнә. Вуз аудиторияләрендә без нәкъ менә тар белгечләрне эзерлибез дә, алар авыл хужалыгы производство-сының калган барлык якларын начар күзаллый.

Авылда хезмәтне оештыруның яңа формалары — кооператив, аренда, крестьян хужалыгы авыл кешесенен хәлен тамырдан үзгәртә. Шуңа күрә авыл хужалыгы өчен белгечләр эзерләүгә таләпләр дә үзгәрергә тиеш. Безнең республика хужалыкларында иң киң таралган буларак аренда формасына гына тукталам.

Аренда — бүген генә уйлап чыгарылган нәрсә түгел. Алпавытлар ук инде ашлыкның күпчелек өлешен үзләренә алып, жирне крестьяннарга арендага биргәннәр. Хәер дәүләт хәзер алпавыт ролен үтәмәсә дә, хәзерге арендачыларның хәле соңгы вакытка кадәр шуңа охшаш иде. Аренда һәм жир турындагы законнар гына күп нәрсәләргә үзгәртте. Жиргә милекнең барлык формаларының тигезлеген игълан ителде, авыл хужалыгы продуктларын житештерүче арендачыларга да, жир хужаларына да шактый киң хокуклар бирелде. Ә шулай да көтөп торучи позициясе көчле әле. «Раскулачить итүдән» курку крестьян аңына нык сенең калган.

Шул ук вакытта үз участогы булган арендачы, игенченең бүген эшләргә теләге булу гына аз әле. Аларга эшлекле күнекмәләр, билгеле бер дәрәжәдә белемнәр дә таләп ителә. Хәзерге вакытта К. Тимирязевның

үсемлекләр физиологиясе — рациональ игенчелекнең нигезе, дигән сүzlәре тагын да актуальрәк була бара. Бу һич кенә дә һәр крестьян аграр фәнне, селекциянең барлык нечкәлекләрен дә камил белергә тиеш дигән сүз түгел, билгеле. Гомуми күнекмәләр дә бик житкән. Сүз авылдагы белгечләргә консультациялар бирүнең нык үскән системасын булдыруның, агрономнарның, зоотехникларның, экономистларның аренда звенолары, кооперативлар, крестьян хужалыклары эшендә турыдан-туры катнашуының зарурлығы хакында бара.

Әлегә исә авыл хужалыгы предприятиеләре белгечләренә күпчелегә әлегә мәсьәләдә шактый пассив позициядә торалар. Республика хужалыкларында баш белгечләрнең авыл хужалыгы продуктларын житештерү буенча аренда звеноларын, кооперативларны оештыруга алынган мисаллар бар, билгеле. Мәсәлән, Буа районының «Искра» колхозында тугыз белгеч һәм урта буын житәкчесе аренда бүлекчәләренә эшкә күчте. Мондый мисаллар башка районнарда да бар. Шулай да һәр белгеч тә аренда коллективында үзенә урын таба алмый. Бөгелмә районының Куйбышев исемендәге колхозында хужалыкның элекке баш зоотехнигы эшсез калды. Бу аңлашыла да: арендачылар стажга һәм житәкчеләр алдындагы элекке хезмәтләренә карап тормыйлар, ә кешене гомуми эшкә керткән конкрет өлешенә карап бәя бирәләр.

Нәкъ менә белгечләр һәм игенчеләр арасындагы үзара яңа мөнәсәбәтләр авыл өчен кадрлар әзерләүдә житди кимчелекләр булуын ачыкларга ярдәм итә. Белгечләрнең сан ягыннан караганда хужалыкларда житәрлек булуы сер түгел. 1987 елда гына да илебездәге авыл хужалыгы вузлары 76,5 мең белгеч чыгардылар. Өстәвенә аларның күбесе әзерлек дәрәжәсенең нинди булуына да карамастан, житәкче урынына дөгъва белдерәләр. Мондый хокукны имештер диплом үзе бирә. Ә бит авыл

хужалыгы вузларын тәмамлаучылар арасында жирдә, фермада эшләү тәжрибәсе булмаган яшьләр һаман да ешрак очрый. Алар арасында авыл хужалыгы турында китаплар, телевидение һәм уңышны жыеп алу да катнашулары буенча гына белгән шәһәр яшьләре дә житәрлек. Андыйларның башка тармакка китү очраклары да бар, шулай да вузларны тәмамлаучыларның күбесе жибәрелгән урыннарда эшли. Аларның ничек хәл һәм эш итүләренә хезмәт коллективлары, колхоз-совхозлар эшчәнлегенең нәтижәләре бәйле. Теге яки бу белгечнең нәрсәгә ия икәннен игенчелектә тиз белеп булмый. Аның эшендәге кимчелек айлар, хәтта еллар үткәч кенә билгеле була.

Моннан чыгу юлы шундыйрактыр дип уйлыйм. Авыл хужалыгы вузларын тәмамлаучылар хужалыклар белгечләре булганчы иң әүвәл аренда, подряд звеноларында производство практикасы үтәргә тиешләр. Бары тик хезмәтнең ахыргы нәтижәләренә турыдан-туры бәйлелекнең кырыс шартларында гына яшь агроном яисә зоотехникның профессиональ яктан ярак булу-булмавы ачыкланыр. Әгәр ниндидер файдалы идеяләр, яңалыklar бар икән — аларны башта аренда звеносы, ферма масштабларында куллану мөмкинлегенә булчак.

Инануымча, бүген яшь белгечкә дипломга яисә эшкә билгеләнү уңаннан алынган урынга түгел, ә авыл хужалыгы продукциясен житештерүчеләрнең практик ихтыяжларына юнәлеш тотарга кирәк. Авыл хужалыгы вузларын тәмамлаучыларны аренда звенолары, подряд коллективлары белән ныклы элементләргә юнәлдерү кадрлар әзерләүнең нәтижәлеләген күтәрәп кенә калмас, ә авыл хезмәтчәннәренә квалификациясе проблемасын хәл кылырга да ярдәм итәр.

Сөләйман ЕНИКЕЕВ,
профессор

БЕР АНАНЫҢ БИШ ШАТЛЫГЫ...

«Без әнкәйнең биш шатлығы идея, биш кайгысы булдык кайчакта»... Жырда жырланганча, Сөн буйларында ук булмаса да, Балык Бистәсе районының ямьле керәшен авылы — Каз-Чаллыда биш бала үсә. Копытковлар гаиләсендә. Бишесе дә кыз бала. Жырдагыча, әнкәләренә биш шатлығы да, ә инде кайчакта биш кайгысы да булганнардыр. Аларны үстерүе Варвара түти (аны халык үз итеп Варя түти, дип атый) белән Петр дэдәйгә жиңел булмый, билгеле. Петр дэдәй тимерчелектә эшләсә, хатыны исә колхозның төрле эшләрендә катнаша. Хезмәтләре төрле бүләкләргә лаек була. Хәтта күкрәкләрендә медальләр дә балкый. Авыл кешеләренә ихтирамын казанган гаилә ул Копытковлар. Кызлары да эти-әниләренә охшаннар. Берсеннән-берсе уңган, берсеннән-берсе булган. Олы кызлары Галя авылны үз итте. Авылдашы Тимофейга кияүгә чыгып, үзләре дә балалар тәрбиялиләр. Сөйкемле, йомшак табигатьле Зояның

да авылга мәхәббәте көчле булган икән. Күрше авыл егете Коляга кияүгә чыкты. Һәм хәзер бер-берсен уздыра-уздыра, ярышып сыер савалар. Копытковаларның кечеләре Лиза, Надя, Мария, төрле-төрле жирдә яшәсәләр дә, эти-әниләре йөзләренә кызыллык китерә торганнардан түгел. Варвара түти белән Петр дэдәйнең балалары өчен күңелләре тыныч.

Тик рәхимсез тормыш Варвара түтинен әнисен чирле итте. Ул ун ел инде урын өстендә ята. Варвара түти белән Петр дэдәй, балалары аны тәрбияләп, карап торалар. Ана өчен, авыру кеше өчен тагын нәрсә кирәк?!

Бәйрәмнәр жите исә Копытковлар өе гөр килеп тора. 5 кызы белән бергә кияүләре, 12 оныгы да кайтып кергәч, Петр дэдәй, белән Варвара түтинен күңелләре тула. Шул чакта алар бергә жыр сузалар:

«Без әнкәйнең биш шатлығы идея...»

Татьяна КОТОВА,
КДУның журналистика бүлеге студенты

ЯРАТКАН ШӨГЫЛЕМ

«Коллекционерлар — иң бәхетле кешеләр!» — дип Гете бик хаклы әйткән. Мин открыткалар-ачык хатлар жыям. Бу минем яраткан шөгылем. Минем бөтен тупланган материалым «Туган як тарихы», «Фән һәм мәдәният», «Шәһәрләр күренешләре» кебек тематик бүлекләр буенча системалаштырылган. Соңгысында Казан каласы, туган шәһәрәм Әстерхан күренешләреннән торган открыткалар саклана. Аларга карап әлегә шәһәрләрнең элекке йөзе нинди булуын һәм аларның хәзерге вакытта нәрсәгә әйләнүен жиңел күзалларга була. Туган якны өйрәнүче коллекционер буларак минем өчен бу бәһасез хәзинә. Ял сәгәтләрендә үз коллекциямне

күздән кичереп, иске открыткаларда сурәтләнган Казан урамнарын, мәйданнарын, аерым биналарын яңа ачык хатлардагысына карап чагыштырырга яратам. Болай чагыштыру һәрвакытта да хәзерге заман архитектурасы файдасына булмаса да, Казанның аркылыга, биеккә үсүе һәм яшәрүе — монысы инде бәхәссез.

Коллекциямдәге открыткалардан Казанда ике күргәзмә булды инде. Байлыгымның кайберләре белән «Татарстан» журналы укучыларын да таныштырып үттем инде.

Абдулла ДУБИН,
туган якны өйрәнүче
коллекционер

Вахит Исамов

АЛАРНЫ «өрәкләр» Алтамыр тарлавыгында тозакка эләктерде. Бронетранспортерлар колоннасы әлләни зур булмаган тау сыртын узып, Кушдага иңкүлегенә төшөп килә иде. Кичә генә шушы юлдан шиннары сызгырта-чината күтәрелделәр. Бүген тау битеннән түбән таба төшсә, ә барыбер, шиннар ыңгыраша, дулуй. Юл гел таштан хасил. Авыр, каты тәгәрмәчләр астына эләккәч, ваграк ташлар пуля яңгырын хәтерләтеп, бронетранспортер стенасын чүкеп дөбердәшә. Шулай да, вак ташлар өстеннән бару куркынычлы түгел. Табак кебек эреләре эләксә, күпкә яман. Эре ташлар машинаны әле уңга, әле сулга ыргыта, кулыңнан рульны суырып-йолкып ала.

Юлның киңлегә дә сират күпере кадәр. Сулда кыя, уң ягында, читкә чыктың исә, әүвәл унбиш-егерме адым чамасы таш сөзәклек, аннары укын. Бронетранспортерны алып барасы юл, «замок» Чередарчук әйтмешли, ишәк һәм дөяләр сукмагы инде.

Шушындый юл өстеннән колонна ике-өч чакрым бие ыңгырашып төште. Иңкүлеккә житәргә дә ара ерак түгел. Әнә, мәңгелек каравылчылар булып юлның ике ягына баскан мәһабәт тау-капканы үтәсе дә, аннан дала. Жаның тели икән, булган бөтен техниканы кул бармаклары шикелле таратып жибәр — киң дала һәммәсен сыйдырачак.

Куллары белән рульгә бәйләп куйган сыман ябышса да, Рафис зиһене аша әллә кайларга күчеп, күңелсез хатирәләргә чумып бара иде. Акылын томалаган ачы уйлар аңа тынгылык бирми, газаплы шушы юл да тәэсир итте бугай. Ирексездән аның күз алдына әтисе килеп басты,

бер ай элек кенә аңа үзе язган тәүге хат юллары хәтер аша йөгәрешеп узды.

«Исәнме, эти! Менә, солдат хезмәтемнең унсигез ае үттә. Әни ике көннең берендә диярлек хатлар язып тора. Ә син улың өчен биш йөз дә кырык жиде тәүлек буена ун минут та вақыт таба алмадың. Дөресе — теләмәден. Мөгаен, син минем армиягә китәр алдыннан ясаган дуамал адымымны гафу итмисендер. Ләкин син яхшы беләсен булыр, мин монда көн саен диярлек үлем белән йөзгә-йөз очрашып торам. Афганстан еракта, Чаллы жирендә калган тормышымны махсус бизмәннәрдә үлчәргә-бәяләргә мәжбүр итә. Дөресе әйтим, ул дуамал адымым өчен дә үкенгән минутларым байтак булды. Хәер, үкенүдән хәзер нинди мәгънә? Киләчәккә карап уй йөртәсе иде. Без бит ирләр, эти. Ә ике ир бер-берсен гафу итә һәм уртак тел таба белмәсмени? Ләкин сиңа бүген бер үтенечем бар: син хат яз миңа, эти?! Миңа сиңең игътибарың, жылы сүзең кирәк. Син миңа хат яз, эти! Жавабыңны көтәм. Бердәнбер улың Рафис».

Уйлары шулай бик еракта булса да, Рафис карашын юлдан аермыйча килә иде. Күптән күнегелгән куллар ярымбожра рульгә ябышып каткан. Игътибары — триплекс аша күзәткәндә тагын да таррак булып күренгән комлы-ташлы юлда. Алдагы, лейтенант Ковалевский утырган бронетранспортер тәгәрмәчләре астыннан сирәк-мирәк, сыек кына булып, төтен күтәрелә. Моңысы — машинаны уңга-сулга ташлаганда чыккан төтен. Эре, шома ташлар өстендә шуу галәмәте.

Кич якынлашып килә. Таулар артына сыенырга жыенган кызгылт кояшның сүрән нурлары триплекс пыялаларында уйнаклай, күзнә камаштыра. Беркадәр вақыт узуга, кояш югалачак. Караңгылык ингәнчә лейтенант иңкүлеккә төшөп житәргә ашыкты, күрәсен, ул утырган бронетранспортер белән ара ерагайды. Шуны шәйләп, Рафис ике якка баскан тау-капка эченә килеп керде. Кояш уң як тау артында югалды, кинәт үзгәрештән Рафисның күзләре куе күлэгәгә ияләнә алмый азапланды. Юлның уңын-сулын ныклап шәйләмәгәч, газны киметергә мәжбүр булды.

Нәкъ менә шул мизгелдә, моңсу күлэгәгә чумган тын жиһанны ярып, дәншәтле гөрселдәү авазы яңгырады. Онытылып, уйланып барганга гына шулай коточкыч булып ишетелдеме ул, әллә шартлау тавышы юлның ике ягындагы таш пәһлеваннарга бәрелеп көчәйдеме — Рафис бәяләргә-аңларга өлгөрмәде. Ул йокыдан уянган шикелле триплекс сызыгына капланганда лейтенант Ковалевский утырган машинаның башнясы төбе-тамыры белән умырылып читкә янтайган, аның урынында хәзер аяусыз ялкын телләре уйный иде.

Бар зиһенне айкап, колак төбөндә генә сержант Чередарчук әмере яңгырады:

— Рафис, тозак, кичекмәстән артка! Беренче БТРда снарядлар.

Бер мизгел эчендә томанлы, зур жиһан да, күнел түрөндә йөрткән моңсу хатирәләр дә кисәк юкка чыкты. Аны триплекс пыяласы аша үч төбөндәгедәй кечкенә булып күренгән тарлавык алыштырды. Зиһенгә, хыялга гына сыя ала торган зур галәм юк хәзер. Сиңең өчен яшәеш, көрәш мәйданы булып, шушы тар юл калды, рядовой Гатауллин!

Рафисның куәт белән педальгә басуыннан күчәрләрдә тормоз башмаклары чиелдады. Куллар автомат рәвештә тизлек алыштырды. Бронетранспортер яман бии-бии артка үрмәләде. Зиһен буйлап корт өере сыман мең төрле уй узды. «Лейтенант ник күренми? Афзалов белән Зайцев нишләп чыкмый? Контузия генә алганнармы, әллә өчесе тиң инде яралымы? «Өрәкләр» затворы артка чикми торган туптан аткан булырга тиеш. Күпме алар? Кая яшеренгән? Хәзер чират кемгә?»

Бер урында селкенмичә мишень булмас өчен Рафис ухылдата-улата бронетранспортерын артка чигендерде. Арттагы люк ябык, ян-яктагы триплекслар аша юлны тулысынча күрәп булмый. Чамалап бару кирәк. Арттагы БТРга яки кыя почмагына килеп бәрелү генә чүп мәсьәлә. Иң

мөһиме — машинаны ялгыш упкын ягына таба каермасын...

Фикерләрне бүлөп, «замок» телгә килде.

— Рафис, тукта! Шәйморов белән без чыгабыз. Командирны коткарырга кирәк. Кодря, син пулемет артына утыр. Рафис! Мин әйләнеп кергәнче, син командир. Кара аны, саграк кыйлан. Туп астына маңгаенны куйма.

Баш очында, шыгырдап люк ачылды. Автомат көпшәләрен броня капкач буйлап дөбердәтеп, Чередарчук белән Шәйморов жиргә сикерделәр. Бер мизгел узуга, яман көпшә сыман, дистәлэгән пуля бронетранспортер маңгаена бәрелеп сызгырышты. «Соңга калдыгыз, «өрәкләр»!» — дип Рафис күңеленнән генә шатланды да, шундук триплекс пыяласына капланды. Тик аның аша бөтен тарлавыкны күрәп булмый, һаман да шул табак сыман эре ташлар яткан тар юл гына чалына.

Чередарчук белән Шәйморов моның ише бәрелешләрдә әллә ничә тапкыр булган сугышчылар. Әнә, икесе дә, бер яктан текә кыяларга ышыкланып, түбән таба йөгәрә. «Өрәкләр» ут ачты.

Рафис игътибарын командир машинасына юнәлтте. Аның өстендә һаман ялкын уйный, э экипаж тарафыннан бер хәбәр юк. Өчесе дә эрәм булды микәнни, я ходаем?!

Шулчак ялкын арасыннан бер шәүлә калкып чыкты. Ул да Чередарчуклар шикелле үк осталык белән, житез генә жиргә тәгәрәде. Бронежилетына ут капкан иде, күрәсен, хәрби кеше сырты белән жирдә шуыша башлады. Кайсысы бу? Лейтенантмы, Зайцевмы, Афзаловмы? «Өрәкләр» аңа төбәп тә ут ачты, ахры, ул яны белән шуыша-шуыша, текә кыя төбөнә сузылып ятты. Нигә яны белән, әллә яралымы? Калган икесенә хәле ничек?

Ачуыннан ярсан Рафисны ис-акылына килергә чакырган сыман, бронетранспортер сыртына бәрелеп, снаряд гөрселдәде. Егет: «Безоткатныйдан аталар», — дип ашыгып кына нәтижә ясады. «Нишләп мәрткә китеп утырам мин? Кабахәт «өрәкләр»гә мишень булып. Чередарчукларны каплар өчен якынаерга кирәк. Алар, мөгаен, ярдәм көтәләрдер».

Рафис триплекстан күзләрен аермады, әмма кул-аяклары, көйләп куелган роботныкы шикелле, үз эшләрен башкаруны белде. Бронетранспортер сул яктагы текә кыяга терәлә язып, түбәнгә таба кузгалды. Ул да булмады, колак төбөндә пулемет телгә килде. Командир утыргычына менгән Кодря триплекс аша «өрәкләр» яшеренгән бер урынны шәйләде, күрәсен, аның пуля яңгыры уңъяк таш пәһлеван тарафына оча башлады.

Рафис триплекстан аерылмыйча юл күзәтә иде. Командир машинасы яныннан Чередарчукның кул изәвен шундук шәйләп алды. Сержант ишарә белән кыя төбөндә бөгәрләнеп яткан солдатны күрсәтә. Рафис та чамалап өлгерде: Зайцев икән. Бронежилетының сулъяк яны канга батып беткән, димәк, яраланган.

Кыя астына ышыкланып яткан иптәшенең өстенә менмәс өчен Рафис ашыга-кабалана рульне уңга борды. Бронетранспортерның юл уртасына чыгып басуы булды, шул мизгелдә ачык калган люк өстенә бәрелеп снаряд гөрселдәде. Рафис аның тавышын ишетмәде. Кисәк кабина эченә утлы таш яңгыры ишелгәндәй булды. Берничә кызган ярчык егетнең бар уң ягын — кулын, муенын, яңак-колакларын өтеп алды. Рафис маңгае белән капылт тимер стенага килеп бәрелде һәм берничә мизгелгә шундук аңын жуйды.

Кабат зигәнгә килә башлаган чагында ук ул машинаның каядыр түбән таба шуышуын тойды. Рафис ялгышмады. Бу мизгелдә бронетранспортер инде юл читенә чыккан һәм эреле-ваклы ташлардан гына хасил сөзәк тау битеннән упкынга таба төшөп бара иде. Рафис бөтенләй ни дә булса фикерләрлек, бәяләрлек хәлдә түгел иде. Ул бары тик атналар-айлар буе күнегелгән шофер гадәте буенча гына тормоз педальгә басты. Ун тонналы авыр машина таянырга, терәлەرگә терәк эзләде,

эле уңга, эле сулга янтаеп боргаланды. Бизгәк тоткан авыру кеше шикелле, тимер стеналар дерелдәде. Ниһаять, юлда зур таш очрады бугай, суярга салган усал үгез сыман авыр ухылдап, машина туктап калды.

Томан эчендә йөзгән башын селкеп, Рафис триплекс пыяласына капланды һәм таштай катып калды. Нибары жиде-сигез адым гына алда, туймас аждаһадай иләмсез авызын ачып, машинаны упкын-әжәл көтеп тора иде. Егетнең зиһенен каплап алган томан таралмаган, аның бөтен ихтыяры һәм тәне дә камыр сыман изелеп төшкән иде. Шулай да, акылының кайсыдыр бер почмагында сакланып калган табигый тойгы-сизем үзенекен итте. Рафис тормоз педаленә бар куәте, жан ачысы белән китереп басты. Кул белән тартып куела торган тормоз рычагы да янда гына иде. Рафис уң кулын шунда таба кыймылдатты. Әмма шул мизгелдә үк иңбашында һәм терсәк турысында берьюлы өтеп алган чиксез авыртуга түзмичә, ачыргаланып кычкырып жибәрде һәм кабат сул яктагы тимер стенага таба авышып төште. Әйтерсең, аның уң ягына кызган кадак белән чәнчеделәр, чигәсенә утлы кыршау китереп капладылар.

Бронетранспортерның тимер стенасындагы салкынлык беркадәр вакыттан соң аның тәнәндәге кайнар утны суырып алды бугай. Иңбашына һәм терсәк янына чәнчелгән утлы кадак аның тәнәнен кисеп-кисеп талый, ләкин зиһенә инде беркадәрле ачыла төшкән иде. «Яраланганмын, — дигән фикер аңын яндырып узды. — Чередарчук белән Шәйморатов чыккач, өстәге люк ярым-ачык калды. «Өрәкләр»нең туры төзәп аткан ядрәсе люкка бәрелде бугай. Тукта! Кодря да минем янда калган иде түгелме соң? Ул нихәлдә?»

Рафис, күзләрен зур ачып, уңъяктагы командир урындыгына борылды. Кисәк хәрәкәтләнүдән колак тирәсендә нидер чәнчеп алды, әмма ул моны тоймады. Кабинаның икенче яртысына таба күз ташлауга егет бозлы бәке эченә чумган кеше сыман кисәк куырылды. Кодря, газалы кыйшаеп, бронетранспортерның идәнә таба ярымавып төшкән. Башының уңъягы белән приборлар панеләна төртелгән, сыңар тез өстенә таянган. Панель өстенә яткан йөзе Рафиска таба борылган. Пыяла сыман катып калган хәрәкәтсез күзләре ярымачык. Егетнең гимнастеркасы өстендә генә, бер як колагыннан алып иңбашына кадәр, балта белән чапкан кебек озын, тирән яра.

Сихерләнгән кеше шикелле хәрәкәтсез калып, Рафис һаман шул ярадан күзен алмыйча утырды да, чүкеч белән сугудан курыккан сыман йөзен читкә таба борды. «Кодряның муенында нинди яра эзе бу? Күзләре нигә ачык?..» Фикерен тагын да дәвам итүдән куркып, Рафис тешләрен һәм керфекләрен чытырдатып кысты. Коточкыч уйларын бөтенләй куып таратырга ашыккандай, котырынып-ярысып, маңгаен рульнең тимер божрасына бәрәп алды. Иңбашында, колак тирәсендә ниндидер инәләр кисеп-кисеп кадый, әмма Рафис тукталырылык хәлдә түгел иде. Үтә газалы уйлар, барыбер, таралмый, алар жанны-бәгырьне теләп, һаман-һаман куера гына бара, эзәрлекли, талый, көйдерә иде.

«Бу люк капкачын нишләп япмадым соң? Мин командир булып калган, житмәсә инде ел да жиде ай хезмәт иткән кеше ләбаса. Кодряның Әфганстанга килеп эләккәнә ике генә ай. Ул люк капкачын ачаргамы, ябаргамы икәнә каян белсен? Шоферы да, хужасы да мин бит. Ничек оныттым ул капкачны? Ичмаса, нигә Кодряның үзенә яптырмадым? Харап булмаса гына ярар иде!..»

Шул соңгы уй куәт бирде бугай, башын калкытып, Рафис кабат хезмәттәшенә төбәлдә. Кодря шул ук хәлдә, таш сын рәвешендә катып калган. Керфек астыннан ярымачылган күзләре хәрәкәтсез, тонык. Кодряның күз карашы Рафисның йөзенә, бәгыренә төбәлгән. Шул карашны тотып алуга ук, Рафисның бөтен тәне куырылып килде. Тонык караш аны, барыбер, эзәрлекли, Рафис кая качса, шул тарафта көтә, бораулый, жанын өтә иде. Яман көйдерә торган шул газалы түзә алмыйча, Рафис Кодряга таба үрелмәкче, йөзенә генә түгел гүя йөрәгенә карап төбәлгән

мылтык көпшәсе сыман утлы күзләрне йомдырмакчы булды. Ләкин тагын уңъяк иңбашыннан таралган чиксез авырту ялкыны аның бөтен тәне буйлап тырнап узды. Рафис бу юлы инде утыргыч аркасына башын ташлап, тешләрән шыгырдатып сызланырга мәжбүр булды.

Кабина эченә акрын гына жылы кан исе тарала иде. Рафис әүвәлге мизгелләрдә моны сизенмәде. Әмма бермәлне иңбашындагы һәм терсәк турысындагы авыртулар билгеле бер ешлыкта чеметеп-чеметеп талый башлады. Шул сулкылдау көче тора-бара чигәләргә күчте. Аннан соң төче, баллы бер ис борынны ярып керде. Ул кызган кабина эчендәге бар һаваны суырып алган кебек булды. Тын юлларын гына түгел, әйтерсең лә, аңны томалады. Рафис үзенә укшый башлавын сиземләп, күзләрән, авызын ачты. Тешләрән шыгырдатып булса да, йөзән уңъяк иңбашына таба борды. Сул кулын салмак кына китереп, иңбашы янындагы теткәләнеп беткән гимнастерка кисәкләрән тәнәннән куптарып алды. Һәм кайнар кан исеннән, бигрәк, кинәт ачылган күренештән куркып, башын янә утыргыч аркасына ташлады. Ул күзләрән чытырдатып йомды.

Үзенә яраларын зиһенә аша кичерү тәэсир итте, ахры, шул мизгелдә Рафисның тәнәндә булган егәр бетте. Ул тешләрән кысып, газаплы кыяфәттә алга, руль өстенә таба яткан иде. Үзе дә сизми калып, педальдәге аягын йомшатты һәм авыр бронетранспортер калтырангандай булды. Рафис янә кабаланып аягын сузды да, өметсез рәвештә утыргычка ятты.

Артта, нәкъ бронетранспортер өстендә генә әллә граната, әллә снаряд шартлады. Тимер ярчыклар броня стенага тиеп сикереште. Йокыдан ишек яки тәрәзә дөбердәтү тавышына айныган кеше кебек Рафис бар игътибарын тышка юнәлтте. Аның колагына автоматлар тырылдаган, моторлар гүләгән, кемнәрнендер ачыргаланып кычкырган авазлар ишетелгәндәй булды.

Аягы белән педальгә нык басып, утыргыч аркасына яткан килеш, Рафис берникадәр вакыт тышкы дөньядан ишетелгән авазларга колак салып торды. Автомат, пулемет тавышлары бер дә тынмый, ике арадагы яу тәмам мәхшәр кыяфәтен алган бугай. «Өрәкләр» шулкадәр күп микәнни? Әжәл бугазына төбәлеп, тагын күпме вакыт ярдәм көтеп инәләргә туры килер?

Иңбашындагы ачы сызлану да, кабина эченә таралган төче ис тә Рафисның аңын һаман саен ныграк томалады. Күз кабакларын ярымачкан килеш, егет үзе дә сизмичә сихерле йокыга тала башлады. Тик зиһенә генә бирешергә теләмәде, аны талап-чәнчеп аккан кан тибеше сыман өзек-өзек хатирәләр дөньясына алып китте...

...Рафисның алты яшь чагы. Әтисе бүген дә вакытында өйгә кайтмады. Әтисен көтә-көтә алжыган Рафис йоклап киткән иде. Тик төн уртасында бугаз ярып кычкырган дәншәтле, усал тавышка сискәнеп уяңды ул.

— Безнең өйдә һәрвакыт бер ярты арагы торсын, дип мин сиңа ничә тапкыр әйттем? Ай саен, уч тутырып, өч йөз тәңкә алган иреңнән бер стакан арагыны да кызганасыңмени?

Әнисе акрын гына борынын тарткалый, ләкин каршы килми. Берәздән кухня ягында стакан шакылдаган тавыш ишетелә. Әтисе нидер мыгырдый, һаман даулый. Рафис күнеккән инде, юрганын баш очына кадәр тартып куя да, мыштым гына елый. Әтисе тагын беркадәр шаулап утырыр да, озакламый тынар. Аннан соң әнисе Рафисны тиз-тиз киендерер. Алар күрше йорттагы Галимә апа янына куна керерләр. Шулай бер генә тапкыр булса ярар иде, Рафис аларның исәбен дә белми инде...

Коточкыч газаплы томанлык эченнән Рафисны бронетранспортер астына шакылдаган тавыш йолкып алды. Кемдер, ярып-ярып, тышкы яктан машинаның идәнән төя иде. Рафисның бар зиһенен-жанын яшен сыман бер уй яндырып узды: «Әллә «өрәкләр»ме? Инде әсирлек дигән

хурлык-газабы да килеп життемени?»

— Гатауллин! Кодря! Мине ишетәсезме? — дип яңгыраган тавыш кына Рафисның жанына гүя сулыш өрдә. Ул корыч сыман катып калган тәннен йомшатты да, кипшенеп-ярганланып беткән иреннәрен ачып, тышка аваз салды.

— Шәйморов, синме?

— Якташым, туганкаем! — Бронетранспортер астыннан ишетелгән аваз шатлыклы һәм гаярь яңгырады. — Икегез дә исән-саумы?

Рафисның бугазына ачы төер килеп тыгылды. Нигә шундый сорау бирә инде? Ә Шәйморов дәртле, кызу рәвештә сөйләнүен дәвам итте.

— Алай да исән-сау калгансыз, алай да упкынга төшөп китмәгәнсез әле, туганкаем. Син маладис инде. Берәр яктагы люк аша чыга аласызмы?

Ачы төенне йотып, Рафис җавап кайтарырга мәжбүр булды.

— Юк. Мин педаль тотып утырам. Урыннан кузгалып булмый.

— Түз инде, туганкаем, түз. «Өрәкләр»не жиндек. Безнекеләр аларның исән калганнын куа китте. Командирның БТРын читкә эттерүгә, сезне тарттырырбыз. Бик күп вакыт үтмәс. Зинһар, түзеп утыр.

Рафис «түзәм», дип кыяр-кыймас кына авызын кыймылдатты да, кабат утыргыч сыртына ятты, янә уйлар дөньясына чумды.

Кичә иртә белән, сугышчан операциягә чыгар алдыннан гына, аларның батальонына почта китерделәр. Штабтагы сәркатип солдат: «Гатауллин!» — дип кычкырып, аның бер үзенә өч конверт сузды. Икесе, гадәтенчә, әнисеннән иде. Өченче хатны кулына алгач, сулышлары кысылган, бармак очлары янган шикелле булды да, Рафис кабалана-йотыла шунысына чумды. Әнисенң хатларындагы шикелле: Чаллы каласыннан сагынычлы кайнар сәлам! Исәнме, газиз улым!» — дигән кереш сүзләр дә юк, әтисе коры, усал рәвештә башлап киткән.

«Ел ярым буе хәбәр салмадың да, тәки иманыңа килдеңмени?! Шулай, дөнья бу! Безнең өчен сукур бер тиенгә дә кирәк булмаган ул нахак сугышка сине мин жибәрмәдем. Сезнең сымак, өч тиенлек тә акылы булмаган, малайларны ул мәхшәргә хөкүмәт илтеп кертте... Пока».

Хат юлларын хәтерә аша үткәреп чыгуга ук, Рафисның күзләренә ачы яшь тыгылды. Ата кеше, дип атала, каһәр суккан! Гомер буе аңа назлы теле белән «улым», дип эндәшүне белмәде, инде жәһәннәм эчендә йөргән бердәнбер баласына жылы хат та кызгана. Рафис ничек шуның янына кайтып керсен дә, нинди жаны-тәне белән кочаклап күрешә алсын? Эх, авыр бу тормыш! Әнисе, гомер буе интегеп, аның белән нигә яшәгәндер? Рафис сорамады түгел, техник училищениң икенче курсында укыганда төпченеп карады бит. Әнисе кыска һәм бик томанлы гына җавап бирде.

— Ул мине хурлыктан аралап калыр өчен дүрт ел утырып чыкты. Соңгы көнемә кадәр аякларын юып яшәсәм дә, бурычым бетмәячәк.

Рафисның гажәпләнү тулы карашын әнисе күтәрмәде, йөзен читкә борып, башланырга да өлгермәгән әңгәмәне жәһәт очлап куйды.

— Син артыгын сорашма инде, улым.

Эх, эни, эникәем! Ә менә хәзер сезнең каршыгызга ничек кайтыйм? Кулым чәрдәкләнгән. Исән каламмы әле мин, юкмы? Егетләр коткарса да, кулны нишләтерләр? Гарип көе кайтып керә калсам, мин соң кемгә кирәк? Син бер генә бәхетле көн дә күрмичә, гомер буе исерек белән иза чиктең. Аяклы каза булып мин дә кайтсам?

...Салкын тиргә баткан Рафис айнып киткәндәй булды. Инбашы ут капкандай яна, аннан таралган сызланугадыр чигәләр сытып шаулый иде. Ерактан, юл өстеннән, ниндидер тавышлар ишетелә бугай. Бу ярдәм дигәннәре кайчан килер икән соң, кайчан килер? Рафисны әжәл авызыннан йолып алырлармы?

Әжәл, әжәл. Энә, Кодряга килде. Ләкин нигә аңа? Рафис гаепле

аның үлеменә, Рафис гаепле. Акланып тору артык. Далага чыгып, автоматлар тоткан солдатлар каршына басасы да, үз-үзенә аттырырга әмер генә бирәсе. Тукта, кайсы кинода шулай булды әле?

«Чукотка башлыгы»нда түгелме соң?

— Пролетар республика акчасын саклаганда дошманнарға ачык авызлык һәм сыйнфый аңсызлык күрсәткән өчен Чукотка башлыгын революциянең кырыс законнары нигезендә атарга.

Кинода шундыйрак әмер яңгыраган иде шикелле. Ә Рафисның үз-үзенә хөкем карары чыгарырга нигезе юкмы әллә?

— Кимсетелгән әфган халкын яклап интернациональ бурыч үтәгәндә хәрби техниканы юк иткәне һәм сугышчан иптәшенең гомерен өзгәнә өчен рядовой Гатауллинны үлемгә хөкем итәргә. Огонь!

Рафис мылтык авазлары көтеп утырды, тик тавыш ишетелмәде. Ох, нигә, нигә аңа төбәп атмыйлар соң? Намусында кеше гомере яткан килеш, нинди күңел белән яшәсен ул? Гомумән, яшисе киләме аның?

Аңа егерме генә яшь. Әле тулмаган да. Тагын бер ай калды. Ә биш айдан дембель. Ярар, кулы да исән калсын, шау-таза көенчә кайтып керсен дә, ди. Алда нәрсә көтә? Кая барсын, сугышыпмы, талашыпмы, әтисе белән бер фатирда яшәр. Тагын шул КамАЗның баш конвейерына эшкә керер...

...Юл өстеннән һаман тавыш килми, Рафисның аңы акрын-акрын томалана гына бара иде. Тирән яра һәм аккан кан үзенекен итте. Бермәлне Рафис инде урыныннан кымшана алмас булды. Бүрәнә шикелле катып калган аягы гына тормоз педален иң аскы сызыкта тотып иде. Егеткә һава житми башлады, ул еш-еш сулыш алырга тотынды. Ләкин башын утлы кыршау шикелле китереп кысқан сызлану һәм томан һич таралмый, алар Рафисны гүя су төбенә, чоңылга таба сөйри бара иде. Егет саташа ук башлады.

— Иптәш лейтенант! Мин сугышчан операциягә кузгалырга әзер. Менә, эти язган хатны гына укып чыгыйм инде. Көтми ул мине, көтми, шуны беләсезме? Аның йөрәген, жанын эретердәй бер сүз уйлап табасы иде дә бит, мин соң каян белим? Кайткач, аның күзенә ничек күренергә? Эни тыңламайчак. Аерылмый инде ул. Гомер буге түзгән. Заводка барыйммени? Шул, Чукотка башлыгыныкы шикелле бер юл гына кала. Әйдәгез соң, әйдә, мин барысына да риза. Огонь!

...Машинаның броня стенасына чүкеч белән китереп суктылар бугай. Кабина эчендә тимер чыңы яңгырады.

— Туганкаем, якташ! Бер генә минут түз, хәзер коткарабыз! — дип дөртләнеп кычкырган тавыш ишетелде.

Кем ул анда тышта, аны кем коткара? Рафис башкалар коткарырлык кызганыч хәлгә үк калды микәнни? Нидән коткаралар аны?

Бар куәтен жыеп, Рафис аңга килергә тырышты. Ике чигәгә кадалган утлы кадак, яндырып-ертып, аның бөтен жанын-тәнен газалый, куе томаннан арынырга һич кенә дә ирек бирми иде. Күз алдыннан, житез чаптар сыман, берничә күренеш тиз-тиз ялтырап узды.

— Хәрби техниканы сафтан чыгарган һәм сугышчан иптәшенең гомерен өзгән өчен...

— Чит илдәге кирәкмәгән яу эченә сине мин жибермәдем.

Броня стена тышына тагын тимер чүкеч белән тондырдылар диярсен, Рафисның аңы кинәт ачылып китте. Тукта, нигә үзен коткаруларын көтеп һәм газал сузып утыра соң әле ул? Гарип кеше кемгә кирәк?

Кешелеген, жанын изеп кабатланган шул сүзләрдән арынырга теләп, Рафис тормоз педаленнан аягын тартып алды. Бронетранспортер, авыр кыймылдап, урынында ыңгырашып куйды. Упкыга таба тартылып та куйды бугай. Ләкин, ни хикмәттер, ул кисәк туктап калды. Рафис жан ачысы белән, котырып-шашып педальләргә басты, исән кулы белән рычагларны төйде. Бронетранспортер исә аны тыңламады...

В. ИРВИНГ

МӨХӘММӘДНЕН ТОРМЫШЫ

Гажәеп фәрештәләрнең иңүен ишетеп Хәлимә һәм аның ире куркышалар, алар бала белән бәхетсезлек килеп чыкмасын дип һәм бу гайре табигый затларны ерак чүлләрдә сабыйларга зыян-зәүрәт салучы явыз рухлар һәм бүтән төрле өстен көчләр түгелме дип шиккә калалар. Шуңа күрә сөт анасы Мөхәммәдне кире Мәккәгә илтә һәм аны кулдан-кулга, анасы Әминәгә тапшыра. Ул әнисе белән бише тулып алтынчы яше киткәнче яши; шуннан соң анасы аны үзе белән Адидән кабиләсеннән булган туганнарына Мәдинәгә ала. Ләкин кире кайтканда анасы вафат була һәм Мәккә белән Мәдинә арасында утырган Абве авылында күмелә. Гомеренен соңгы елларында Мөхәммәд аның каберенә бик еш килә торган булган. Ул анда төрле изге уйларга һәм истәлектәргә бирелгән, диелә. Ятим өчен анасы урынына калган тугры тол хатын, абиссинияле Бәрәкәт, аны бабасы Абдел-Моталлапка илтеп куя. Ул бу йортта ике ел яши. Монда аның белән бик әйбәт мөгамәлә ителәр, яраталар, иркәлиләр. Гадәти кеше гомере чикләрен үткәнгә, бу вакытта Абдел-Моталлап инде бик карт була. Үлем сәгате якынлашуын сизеп, ул өлкән улы Абу Талипны чакырып ала һәм аңа Мөхәммәд турында аерым кайгыртырга васыять итә. Яхшы күңелле Абу Талип бертуган энесенен улын шатланып кабул итә һәм аңа этисен алыштыра. Атасы үлгәч Кәгъбә сакчысы дәрәжәсе Абу Талипка күчә һәм, шулай итеп, Мөхәммәд берничә ел рухани йортында яши. Монда изге урынга

Дәвам. Башы журналның 1 нче санында.

кагылышлы барлык йолалар һәм тәртипләр тайпылышсыз үтэлгән. Шуңа күрә без Кәгъбә, аның барлыкка килүе, шулай ук аның белән бәйле йолалар, риваятьләр һәм ышанулар хакында жентекләп шәрехләргә булдык: болар бар да Исламга һәм аңа нигез салучының тарихына бик якын тора.

III БҮЛЕК

МӘККӘ ҺӘМ МӘДИНӘГӘ КАГЫЛЫШЛЫ РИВАЯТЬЛӘР

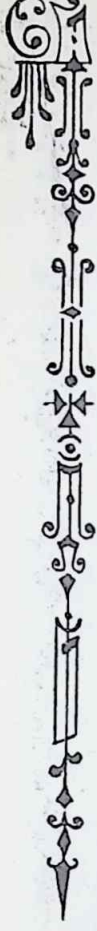
Гарәп риваятьләренә караганда, оҗмахтан сөрелгән Адәм белән Хава жир шарының төрле урыннарына барып юлыга. Адәм Сәрәндәб яки Цейлон утравындагы тауга, ә Хава Гарәбстанга, хәзерге Йодда порты урнашкан Кызыл диңгез ярына туры килә. Алар ике йөз ел буена япа-ялгыз жир йөзөндә каңгырып йөриләр һәм, ниһаять, бу бәхетсезләрнең аһ-зарлары, тәүбә сүзләре Аллага ирешеп, аларга хәзерге Мәккә шәһәре янындагы Арарат тавында кавышырга рөхсәт ителә. Риваятьләр сөйләгәнчә, тирән хәсрәт һәм тәүбә хисләре белән тулы Адәм кулларын сузып һәм күзләрен күккә төбәп Алладан үзен ярлыкавын сорый. Ул оҗмахта чагында үзе табынган һәм тирәсендә Тәңрегә дан җырлап фәрештәләр очып йөргән мөнбәргә охшаш алтарь бирүен үтенеп бөтен җаны-тәне белән дога кыла.

Адәмнең бу догалары кабул була. Нурлы болытлардан төзелгән скиния яки гыйбадәтханә фәрештәләр тарафыннан жиргә төшерелә һәм аның икенче сыңары урнашкан күк җәннәте астына туры китерелә. Шушы көннән башлап Адәм догаларын күктән иңгән алтарьга юнәлтә һәм, фәрештәләрдән күрмәкче, аны көненә жиде тапкыр әйләнеп чыга.

Шул ук риваятьләр сөйләгәнчә, Адәм үлгәннән соң бу болыттан ясалган скиния юкка чыга яисә яңадан күккә аша. Озак та үтми Адәмнең угылы Сиф шушы ук урында таштан һәм балчыктан нәкъ шуңа охшатып икенче гыйбадәтханә төзи. Дөньяны су баскач ул юкка чыга. Күп гомерләр уза. Һәм, ниһаять, ыру башлыklары (патриархлар) заманында чүлдә калып сусаудан үлем чигенә житкән аталы-уллы Агарь белән Исмагыйльгә (Измаильгә) фәрештә борынгы мөнбәр торган урында чишмә күрсәтә. Ул Зәмзәм чишмәсе була. Исмагыйльнең варислары аны хәзер дә изге дип исәпли. Шуннан соң озак та үтмәстән озын буйлы булулары белән дан алган эмалик (амалик) ыруыннан ике бәндә лагерьдан чыгып киткән дөяне эзләгәндә ул чишмәне

табалар. Сусауларын баскач, бу урынга иптәшләрен дә алып киләләр. Алар монда Мәккә каласына нигез салалар һәм анасы белән Исмәгыйльне үз канат асларына алалар. Тиздән жирле халык бу кабиләне куып жибәрә, ә Исмәгыйль исә шулар арасында кала. Үсеп житкәч ул бай кенәзнең кызына өйләнә һәм күп санлы бала-чагаларга эти була. Аларны гарәп халкының ата-бабалары дип исәплиләр. Соңрак Ходайның әмере белән ул болытлардан ясалган скиния торган урында Кәгъбәне яңадан торгызырга керешә. Бу әжерле эштә аңа атасы Ибраһим да ярдәм итә. Изге бина диварларының ничек өелүенә карап йә аска, йә өскә таба хәрәкәтләнеп торган ниндидер гажәеп таш Ибраһимга басма булып хезмәт итә. Бәяләп бетерә алмаслык кыйммәтле бу таш иң мөкатдәс ядкарь сыйфатында хәзер дә шушында саклана һәм барча хак мөселман аның өслегендә ыру башлыгының аяк эзен күрә ала.

Ибраһим белән Исмәгыйль гыйбадәтханә салып ятканда Жәбраил фәрештә аларга бер таш алып килә. Аның хакында төрле фикерләр бар. Берәүләр, Адәм белән бергә жиргә төшкән һәм Жәбраил фәрештә табып алганчы туфанның калган ләмдә күмелеп яткан асылташларның берсе дип исәпли. Икенчеләре аны Алла тарафыннан тораташка әверелдерелгән сакчы фәрештә иде ди. Имеш ул оҗмахта чакта тиешле уяулык күрсәтә алмыйча гөнаһ кылырга юл калдырганы өчен Адәм белән бергә жиргә сөрелгән булган. Бу риваять аеруча киң таралган. Ибраһим белән Исмәгыйль ташны зур мәрхәмәт билгесе итеп кабул итәләр һәм Кәгъбәнең тышкы стенасындагы почмакка куялар. Ул бүген дә шушы урында тора һәм гыйбадәтханәне жиде тапкыр әйләнүче хак мөселманнар аны һәр әйләнеш саен үбәләр. Стенага куелганда ул күзнә камаштырырлык ак сөмбел була, ләкин гөнаһлы кешеләрнең үбүеннән тора-бара карала башлый. Кыямәт көне житеп бөтен бәндәләр яңадан терелгәч, ул яңадан үзенә фәрештә сурәтенә кайтачак, имеш. Шуннан соң бу зат үзе янына Аллага табынырга килүчеләрне һәм барча изге йолаларны тайпылышсыз үтәүчене ярлыкауны сорап тәңрегә мөрәжәгать итәчәк, шаһит булачак ди. Шәрыктә яшәүчеләр, һәм бигрәк тә, Исмәгыйль токымнары арасында бик борынгыдан ук илаһилаштырылган Кәгъбә һәм Зәм-зәм чишмәсе хакында гарәп риваятьләре шулай сөйли. Үзенә стеналары эчендә шундый мөкатдәс ядкарьне саклаган Мәккә мөселман дине килеп чыкканчы йөз еллар элек үк изге шәһәр дип исәпләнгән һәм аңа табынырга дип Гарәбстанның бөтен жирләреннән халык килеп йөргән. Бу йоланы үтәүгә этәрүче дини хис шулкадәр тирән һәм киң таралган була ки, елның дүрт ае гыйбадәт кылуга һәм йолаларны гамәлгә ашыруга багышланган. Ул вакытта теләсә нинди тартыш, ызгыш-

талаш һәм сугышлар тыелган. Моңа кадәр үзара дошман кабиләләр коралларын куеп торганнар, сөңгеләрендәге очлы укларны салдырганнар, иң куркыныч чүлләр аша да бернидән курыкмыйча тынычлап үтә алганнар һәм төркем-төркем булып Мәккә капкасы янына жыелганнар. Бихисап фәрештәләргә ошатып алар, гадәт буенча, Кәғъбә тирәли жиде кат әйләнеп чыкканнар, серле ташка орынып аны үпкәннәр. Соңыннан Зәмзәм чишмәсеннән су эчкәннәр, үзләренең нәсел башы Исмәгыйль истәлеген яд итеп су салганнар һәм бу гыйбадәтнең башка барлык борынгы йолаларын үтәгәч, яңадан кулларына корал алып вакытлыча гына тукталып торган сугышларын дәвам итәр өчен беркемнән дә курыкмыйча өйләренә юнәлгәннәр.

«Жаһилият көннәре» дип йөртелгән заманнарда, ягъни мөселман дине кергәнче, ураза һәм намаз гарәпләрнең иң мөһим дини вазифалары булып саналган. Аларда уразаның төп өч төре булган. Аның беренчесе жиде, икенчесе тугыз, э өченчесе утыз көн дәвам иткән. Алар көнгә өч тапкыр намаз укыганнар. Кояш чыкканда, көн уртасында һәм кояш батканда. Намаз Кәғъбә тарафына карап укылган һәм гарәпләр аны табынырга лаек урын, ягъни «кыйбла» дигәннәр. Гарәпләрдә дингә кагылышлы бик күп риваятьләр яшәп килгән. Аларның кайберләре бик борынгы заманнарда ук яһүдләрдән алынган булган. Алар, үзләре раслаганча, дини хисләре өчен азыкны Псалтирдан һәм, имеш, Сиф тарафыннан язылган әхлак кагыйдәләре китабыннан алганнар.

Кәғъбә сакчысы өендә тәрбияләнгәнчә, бу изге бинада уздырылган дини гадәтләр һәм йолалар Мөхәммәднән аңын билгеле бер юнәлештә үстерми калмагандыр дип уйларга кирәк. Алар, чынлыкта бөек пәйгамбәрнең дини карашларын формалаштырганнар һәм аның киләчәк эшчәнлеген өчен жирлек эзерләгәннәр. Мөхәммәднән тәржемәи хәлен язган мөселман руханилары аның شانлы язмышы әле бала чагында ук төрле гажәеп хәлләр, гаере табигый вакыйгалар аша алдан ук әйтеп куелган дип, никадәр расларга тырышсалар да, Мөхәммәдкә тәрбия бирү турында әлләни кайгыртучы булмаган. Ул гап-гади бер гарәп малае булган, шуңа күрә аны укыргаязарга өйрәтмәгәннәр. Әмма ул бик тә сәләтле шәхес була. Бала искиткеч дәрәжәдә күзәтүчән һәм үзе күргән һәрнәрсә хакында тирән уйларга сәләтле, хыялга бай, гайрәтле, кеше белән тиз аралашучан булуы белән аерылып торган. Гарәбстанның төрле жирләреннән ел саен күп санлы гыйбадәт кылучылар жыелу аркасында Мәккә үзенә күрә информация үзәге була. Анда ишеткән һәр мәгълүматны малай бик тиз отып ала һәм күңеленә бикли бара. Үсә төшкән саен аңа күзәтү өчен мәйдан да һаман киңәя, байый.

IV БҮЛЕК

МӨХӘММӘДНЕҢ КӘРВАН БЕЛӘН СҮРИЯГӘ БЕРЕНЧЕ СӘЯХӘТЕ

Мөхәммәдкә инде уника тула. Ләкин, әйткәнәбезчә, ул яшенә караганда күпкә акыллы малай була. Аңарда күпне белергә омтылыш бик иртә уяна һәм ул Гарәб-станның төрле жирләреннән изге шәһәргә агылган гыйбадәт кылучылар белән аралашу аркасында үсә бара. Шунның өстенә әтисенәң агасы Әбу-Талиб та, Кәгъбә сакчысы вазифасын үтәү белән бергә, көрәш кабиләсенең өлгер сәүдәгәрләреннән дә була һәм бабасы Һашим кебек Сүрия белән Ямәнгә бай кәрваннар юллый. Мәккә капкалары төбөндә ыгы-зыгы килгән бу кәрваннар, урамнарда алар күтәргән шау-шу, жанлылык Мөхәммәд кебек хискә бирелүчән егетнең хыялларын уята, аны күз күрмәгән, колак ишетмәгән чит жирләргә илтә. Ул жанында сүнмәс ут булып кабынган кызыксынучанлык тойгысын баса алмас хәлгә килеп житә. Бер дә бер көнне, әтисенәң абыйсы кәрван белән Сүриягә чыгып китәр өчен дөясенә атланырга торганда, ул аның жилән чабуына ябышып үзен дә алуын сорап инәлергә керешә. «Үзең киткәч мине кемгә калдырасың, агам?» — дип ялвара ул.

Йомшак күңелле Әбу-Талиб бу үтенечтән бөтенләй эреп төшә. Акыллы кеше буларак, ул егетнең инде гарәп тормышына керерлек дәрәжәдә буйга житеп килүен, кәрван өчен файда китерерлек сәләтләрен күреп, үзе белән Сүриягә алып барырга уйлый.

Аларның юлы кәрван төнге ялга туктагач гарәпләр сөйләргә яраткан риваятьләр һәм тылсымлы хикәятләр киң таралган илләр аша үтә. Чыннан да, гомерләренә күпчелек өлешен очсыз-кырыйсыз ком дәрәясында уздырганга чүл бу күчмә халыкта сәер хорафатлар һәм хыялый сурәтләр тудыруга этәргеч була. Шуңа күрә бу халык чүлне яхшы һәм яман рухлар яши торган урын дип карый, тылсымлы әкиятләр белән бизи һәм аны борынгы заманнарның гажәеп вакыйгалары белән бәйли.

Кәрван кичке ялга туктап торган араларда Мөхәммәднәң яшь акылы чүлнең шушы хорафатларын үзенә сендерә барган, алар аның хәтерендә мәңгегә уелып, хыялына, тойгыларына бик тә нык тәэсир иткән булырга тиеш. Монда без ул шул чакта ишетми кала алмаган һәм соңрак Коръәндә бәян иткән ике әһәмиятле риваятьне күрсәтеп үтүне мәгъкуль күрдек. Аларның беренчесе Һиджар дигән таулы өлкә белән бәйләнгән. Кәрван белән шомлы, буш үзәннәр аша узганда һәркем тауның як-ягында чекрәеп торган мәгарәләргә игътибар

итми калмаган. Риваятьлэргә караганда, аларда кайчандыр Бәни Тамудлар (Тамуд балалары) — ягъни гарәпләрнең «юкка чыккан кабиләләреннән» берсе яшәгән имеш. Алар хакында риваятьләр менә нәрсә сөйли.

Бу жирләрдә ыру башлыгы Ибраһимга кадәр үк олпат гәүдәле горур кабилә тереклек иткән. Ләкин ул алны-артны карамыйча потларга табына башлый. Кабиләне хак юлга чыгару өчен Алла алар арасына Салих исемле пәйгамбәрән жибәрә. Ләкин кире беткән мәжүсиләр тыңламыйлар һәм Алла илчесе булуын раслау өчен аңардан тау эченнән буаз дөя чыгаруын таләп итәләр.

Салих дога укый башлый, һәм менә сиңа могжиза тау ярылып китә, аннан дөя килеп чыга. Тиздән ул бала китерә. Үз күзләре белән күреп торган могжизага ышанып, тамудитларның бер өлеше, пәйгамбәр сүзләренә колак сала, потка табынуны ташлый. Ләкин күпчелеге һаман да жаһил булып кала бирә. Үзе тарафыннан эшлängән могжиза дәлиле итеп Салих дөяне аларда калдыра, ә киткән чагында хайванга зыян салган очракта кабиләне Тәңре жәзалайчак дип кисәтә. Күпмедер вакыт кабилә дөяне үз иркенә куя. Ул кырда утлап йөри: иртә белән көтүлеккә китә һәм кич белән кире өйгә әйләнеп кайта торган була. Бу дөя чишмәгә яисә инешкә иелсә, аның тамчысын да калдырмыйча тәмам эчеп бетерми торып башын күтәрми, әмма сөтне дә бөтен кабиләгә житәрлек итеп бирә. Дөя көтүлеккә башка барлык дөяләрне якын жибәрмәгәнгә, тамудитлар аны яратмый башлыйлар һәм аяк тамырларын кисеп һалак итәләр. Алар шул эшне эшләп бетерергә дә өлгермиләр, күктән коточкыч тавыш һәм колак тондыргыч күк күкрәү ишетелә. Иртә белән гаеплеләрнең йөз-түбән яткан үле гәүдәләре генә кала. Шулай итеп, бөтен кабилә жир йөзеннән юк ителә һәм шул заманнан бирле аларның иленә күкләрнең мәңгелек каргышы төшә.

Бу вакыйга Мөхәммәдкә шултикле нык тәәсир итә ки, ул соңыннан да үз халкына бу тирәләрдә чатырлар куярга рөхсәт итми һәм аларны Алла каргаган жирдән ераккарак китәргә ашыктыра.

Сәяхәт вакытында Мөхәммәдкә ишетергә туры килгән риваятьләрнең икенчесе Кызыл диңгездән ерак түгел урнашкан Әмла каласы белән бәйле. Аңа бу жирдә бер яһүди кабилә яшәве, аның потларга табына башлавы һәм шимбә көненең изгелеген балык тоту белән бозулары, шуның нәтижәсендә картларның дуңгызга, ә яшьләрнең маймылга әверелдерелүе хакында сөйлиләр. Безнең шушы ике риваятькә аеруча игътибар бирүебезнең сәбәбе бар. Мөхәммәд аларны Алланың потларга табынучыларны жәзага тартуын исбатлау өчен китерә. Боларның һәммәсе дә үсмернең акылы әле шул чакта ук кайсы юнәлештә үскән булуын, шундый мөһим нәрсә

турында уйларга сәләтле икәнән аңларга ярдәм итә.

Үз гадәтләреннән тайпылмыйча, мәселман язучылары шушы сәяхәте вакытында үсмер белән булган мажаралар һәм гажәеп хәлләр турында да сөйләләр. Бервакыт Мөхәммәдкә чүл аша чыгарга туры килә. Кайнар ком өстеннән атлаганда аны күренмичә генә фәрештә озата бара һәм канатлары белән эссе кояш нурларыннан саклый. Хәер, бу шаһитлар тарафыннан расланган мөҗиза түгел әле. Икенче очракта, кызу чөлгә вакытында, аны кояштан баш өстендә эленеп торган болыт саклый. Һәм, ниять, ул бер вақыт корыган агач астында күлгә эзли. Һәм агач кинәт яфраклар һәм чәчәкләр белән каплана.

Тәүратта бик еш искә алынган моавитян һәм аммонитянарның борынгы җирләре яныннан узып кәрван Басра, яисә икенче төрле әйткәндә Бостра каласына аяк баса. Ул Иордан елгасының аргы ягындагы Манассин токомының иле булып, Сүрия чигендә урнашкан була. Тәүрат заманнарында бу кала левитларныкы була, ләкин хәзер анда христиан — несторианнар яши. Ул галәмәт зур сәүдә үзгә булып, анда елның-елы кәрваннар килгән. Безнең сәяхәтчеләр монда ялга тукталалар һәм шундагы несториан монастыреннан ерак түгел бер җирдә чатыр коралар. Әбу-Талибны һәм аның туганнан-туган энесен монастырь хужалары кунакчыл кабул итәләр. Монахларның берсе, берәүләр аны Сергей, ә икенчеләре Бахира¹ диләр, Мөхәммәд белән сөйләшеп утырганда аның яшенә караганда искиткеч акыллы булуына шакката һәм егетнең дин гыйлеменә аеруча хырыслыгын күреп аның белән кызыксына башлый. Алар бик еш дини гәп корып утыра торган булып китәләр. Монах яшь Мөхәммәдне әлегә кадәр потларга табынып яшәвеннән йолып алырга омтыла. Чөнки несторианнар хачка табынуы гына түгел, аны куллануы да гөнаһ дип санаганнар. Бу мәсьәләдә аларның катылыгы шулкадәр дәрәжәдә була ки, ул хәтта христианлыкның гомуми билгесе булган тәрегә дә кагылган.

Мөхәммәднең христиан диненең төп риваятьләрен һәм кагыйдәләрен белүен күпләр аның беренче сәяхәте вакытында шушы монах белән сөйләшүләре нәтижәсе дип карый. Хәер, аның бу монах белән мөнәсәбәтләре Сүриягә килгән чакларында гел яңартылып торган дип уйларга кирәк.

Мөселман язучылары раслаганча, монах чит ил кешесе белән очраклы рәвештә аның җилкәсендәгә пәйгамбәрлек мөһерен күргәч кызыксына башлый. Алар Әбу-Талип кайтырга җыенгач, бу монах аны энесе улына

¹ Кайберәүләр бу ике исем Мөхәммәд белән сөйләшкән ике монах исеме дип раслый.

күз-колак булырга киңеш биргән, ул яһүдләр кулына төшмәсен дип кисәткән диләр. Христиан рухание, әйтерсең лә, соңыннан Мөхәммәд бу халыктан күргән каршылыкларны һәм күңелсезлекләргә пәйгамбәрчә алдан белгән.

Тарафдарлары санын арттырырга омтылган суфи — монахның Кәғъбә сакчысы энесенең улы булган бу акыллы һәм күпне белергә теләүче үсмер белән кызык-сынуын аңлар өчен әллә нинди тылсымлы билгеләр кирәкмәве үзеннән үзе аңлашыла. Монах үткән һәм зирәк егетнең үзе чәчкән христиан дине орлыкларын Мәккәгә дә таратуына өмет иткән. Ул тотрыклы дини карашлары булмаган Мөхәммәдне бөтен көчен куеп несториан ясарга тели һәм яһүдләрдән аны үз диннәренә тарттырмас өчен төрлечә комачауларга тырыша.

Мөхәммәд Мәккәгә кайта. Аның бөтен жаны сәяхәт вакытындагы чүлнең төрле урыннарында ишеткән хыялый хикәяләр һәм риваятьләр белән тулы була, э несторианнар монастыренда ишеткән дини тәғлимат бөтен акылын биләп ала. Бу илдә алынган дини тәэсирләр аркасында булса кирәк, ул соңыннан да Сүриягә карата олылыклы ихтирам хисе саклай. Сүрия үзе белән бердәнбер һәм хак Тәгаләгә инану алып килгән ыру башы Ибраһим яшәгән ил була. Ул монда Халдеядән күчеп килә. Мөхәммәд соңрак: «Алла Сүриядәге үзенә сүзен саклап килүчеләргә һәрвакыт яклада; аларның саны кырык; әгәр берсе үлсә икән, аның урынына икенчесе жиберелә һәм алар аркасында бу — Алланың рәхмәте төшкән ил», — дип еш сөйли. Аннары: «Сүрия халкы тантана итсә, чөнки мәрхәмәтле Алла фәрештәләре аны үз канатлары астында тоталар», — ди.

Искәрмә: Коръәннең алтынчы бүлегендә кешеләрнең туфанның соң потларга табына башлаулары, э Ибраһимның моны ташлавы турында хикәят табабыз. Ибраһимның атасы Азер яки Зера (изге китапта ул шулай атала) таш сыннар ясаучы һәм потларга табынучы була.

«Һәм Ибраһим үзенә әтисенә әйтте: «Син ни өчен таштан аллалар сыны ясадың? Хак әйтәм, син һәм синнең халкың тирән ялгышсыз». Шул вакытта дөнья ничек идарә ителүен күрә алсын өчен Ибраһим алдында күк капусы ачылып китте. Төн житеп, жирне караңгылык каплагач ул күктә нур балкытып янган якты йолдызны күрде һәм йолдызларга табынучы үзен халкына мөрәжғәгать итеп: «Сезнеңчә, бу — Алламы?» — диде.

«Ләкин йолдыз батты һәм Ибраһим: «Мин бата торган аллаларга ышанмыйм», — диде.

ТУКЛАНУНЫҢ «АЛТЫН КАГЫЙДЭСЕ»

*Дәресләрне медицина фәннәре докторы
Илдус Латфуллин алып бара*

Автобуска яшъ кенә, әмма авыр бәдән-ле хатын-кыз килеп керде. Утыргычка утырды да, күршесенә: «Канһәр суккан тын бетү жәфалый. Врачлар: йөрәгенә май баскан, диләр... Мин алардан дарулар сорыйм, ә алар миңа кат-кат диета кирәк, диләр. Юк инде, бер кәбестә белән генә торып булмый...» — дип сөйли башлады.

Ябыгырга кирәклегә турындагы кинәшне шулай кабул итү минем өчен яңа нәрсә түгел. Үзеңне артык, күп ашаудан тыярга тырышырга кирәк дигәч, гадәттә: мин инде болай да аз ашыйм, дигән җавап ишетәсенә ияләндем инде.

Дәрәс туклану мәсьәләсә бөтен дөньяда актуаль булып кала. Безнең өчен азык-төлекне талон буенча бүлгәндә ул тагын да катлаулана төшә. Шулай да белештерми тукланырга ярамый. Чөнки беренче чиратта безнең сәламәтлегезбәз яисә чиребез, яшылекне, матурлыкны һәм яшәү тонуын саклап калу яисә югалту нәкъ менә дәрәс туклануга бәйле.

Медицина статистикасы юан кешеләрнең ябык кешеләргә караганда гипертониядән, йөрәкнең ишемия чиреннән (ИБС), подаградан (тоз утыру авыруы), үт ташы авыруыннан, диабеттан ешрак интегүләрен раслый. Авырлыгы тиешле нормадан 10 килограммга артык булган һәр биш кешенең берсе, ә инде 20 килограммга артык булган һәр ике

кешенең берсе 50 яшкә дә житмиçә атеросклероздан (ягъни кан тамырларының, шул исәптән йөрәк, ми, бөөр тамырларының да зарарлануы) үлә. Масса төсендәге эпидемиологик тикшерүләр барлык кешеләрнең дә диярлек атеросклероз белән авыруларын күрсәтте. Әмма һәр конкрет кешедә авыруның авырлыгы һәм үсеш тизлегә аның яшәү рәвешенә нык бәйле.

«Атеросклероз» гыйбарәсә ике сүздән тора һәм атеро — бодай боткасы һәм склероз — каты дигәнне аңлата. Авыруның асылы — кан тамырлары стенасының майлы матдәләрдән, катлаулы углеводлардан, кан элементларыннан һәм кальций тозларыннан боткага охшаш массаның туплануы нәтижәсендә тыгызлануы. Ахыр чиктә бу артерияләр аралыгын тарайтуга һәм аларның сыгымчалыгын киметүгә китерә. Бу кан йөрешен кыенлаштыра, димәк, организм органнарын һәм системаларын тукландыруны боза.

Атеросклероз үсешендә холестеринның роле зур. Ул организмга азык, башлыча хайваннардан алына торган азык аша керә һәм бавыр белән синтезлаша. Холестерин организмның нормаль эшчәнлегә өчен кирәк, әмма канда аның артык булуы күңелсез нәтижәләргә китерә. Ә артыклыкның сәбәбе — терлек майларын кирәгеннән артык куллану. Майлы кислота күп булган май-

ларның куркынычы зур. Составында майлы кислоталар һәм холестерин күп булган продуктлар исемлегә түбәндәгедән гыйбарәт: йомырка сарысы, танамие, бөөр, бавыр, атланмай, майлы сырлар. Үсемлектән алынган һәм майлы кислоталарга бай булмаган майлар капма-каршы нәтижеләргә ия, ягъни кандагы холестеринның куелыгын киметүгә ярдәм итә.

Халыкның яртысы диярлек гадәтләнгәнчә туклануны алыштырырга тигез булмаган аксымлы диетадан баш тартуға мохтаж. Азыкның тәүлеклек калориялеләген терлек майлары хисабына киметергә кирәк. Алар азыктан алына торган барлык килокалориянең 30 процентыннан артмаска тиеш. Әлегә тәкъдимне үтәү ИБСтан ғына түгел, ә юан эчәк, сөт бизләре рагынан да кисәтү булачак.

Азык жепселләре ИБСтан үлү очрагынан нәтижәле саклау сыйфатына ия. Америка галимнәре мәгълүматларына караганда, азык жепселләрен көнөнә 16 һәм аннан да күбрәк грамм күләмдә кулланучылар арасында кимрәк кулланучы кешеләргә караганда ИБСтан үлү куркынычы ирләр арасында да, хатын-кызлар арасында да өч тапкырга кимрәк. Азык жепселләренә ИБСтан үлчәнлеккә йогынтысы туклануның башка параметрларына: калориялеләккә, майның булуына, холестерин, аксым, углевод, алкоголь, калий һәм кальций дәрәжәсенә бәйле түгел. Азык жепселләренә тупас тарттырылган ярмалардан пешерелгән боткалар,

жиләк-жимеш, яшелчәләр бай. Азык-төлеккә каротинга яисә А, С витаминна бай булган продуктларны да кертергә кирәк.

СССРда атеросклерозны медициналар кулланып дөвалануга 42 миллион чамасы кеше мохтаж. Бу кыйммәткә дә төшә, бик үк күңелгә ятышлы да түгел, ә иң мөһиме — нәтижә вакытлы ғына була: препаратларны куллануны туктатуға ук холестерин яңадан күтәрелә башлай. Шулай булгач иң яхшысы — һәрвакытта да экспертларның Европа ассоциациясә тарафыннан тәкъдим ителгән туклануның «алтын» кагыйдәсен үтәү. Кагыйдә жиде пункттан тора. Менә алар: майларны гомуми кулландан 10 процентка киметергә; майга мул кислоталарны (терлек майлары, атланмай, сөт өсте, сыр, йомырка, ит) куллануны кискен киметергә; майлы кислоталар артык күп булмаган продуктларны (сыек үсемлек майлары, балык, кош ите, диңгез продуктлары) куллануны арттырырга; күзәнәкле үсемлекләргә һәм катлаулы углеводларны (яшелчә, жиләк-жимеш, ярма) куллануны арттырырга; азыкны өй шартларында пешергәндә атланмайны һәм терлек майларын үсемлек майлары белән алыштырырга; холестеринга бай булган продуктларны куллануны нык киметергә; кулланыла торган азыкта аш тозы күләмен кискен киметергә кирәк.

Әлегә диетаны саклау — атеросклерозга һәм башка күп кенә авыруларга, вакытыннан элек картаюға һәм үлемгә каршы көрәшнең зарури шарты.

СЕЗГӘ КИҢӘШ ИТӘБЕЗ

КУЗЛӘР АРЫГАЧ

Күзнең аруы керфек мускулларының талчыгуынан килеп чыга. Күзегезгә салкын суга манчылган юеш сөлге куеп торыгыз һәм мондый күнегүләр ясагыз.

1. Уңайлы урынга утырыгыз, гәүдә мускулларының киеренкелеген бетергез һәм бер минут ял итегез. Бу вакытта бармак битләре белән күз почмакларында урнашкан нокталарга йомшак кына баскалагыз.

2. Күз әйләнәсендәге нокталарны бармак битләре белән чиратлап, сәгать теле юнәлешендә жиңелчә генә (бер минут буена) тынычсызлагыз.

3. Кулыгызны алга туры итеп сузыгыз. Баш бармагыгызны югары күтәрегез дә аның югарыгы өлешенә 10 секунд бие текәлеп карап торыгыз. Аннары бармактан күзегезне алмыйча һәм башыгызны бормыйча кулыгызны акрын ғына уңга-сулга йөртегез. Кулыгызны алыштырып күнегүне кабатлагыз. Хәзер күнегүне кулларны аска-өскә йөртеп, ә аннары әйләнмә хәрәкәтләр ясап башкарыгыз. Цикл тәмамлангач, күзләрегезне берничә секундка йомып торыгыз да тиз генә ачыгыз.

4. Чәнчә бармак очларының һәркайсына 2 шәр минут бие яхшылап массаж ясагыз.

РУН ЯЗУЫ ДӘРЕСЛӘРЕ

БЕРЕНЧЕ ДӘРЕС

Алып бара — филология фәннәре докторы **Вахит ХАКОВ**
БОРЫНГЫ ТӨРКИ ХАЛЫКЛАР ҺӘМ АЛАРНЫҢ ЯЗМА
МӘДӘНИЯТЫ

КЕРЕШ СҮЗ

Кадерле дуслар!

Бездә хәзер үткәннәребез һәм язу тарихыбыз турында кызыксыну бик көчәйде. Бу — табигый хәл. Халык үзенең тарихын, мәдәниятын, беренче чыганаclarын ачык белергә тиеш. Тәрәккыят — цивилизациянең үсешендә язу зур урын тота. Язу барлыкка килү жәмгыятьтә халыкларның аралашуында, хәтерне саклауда, яңалык-вакыйгаларны киләчәк буыңга житкерүдә инкыйлаби үзгәрешләрдән санала. Гарәп язуы мең ел буге татар халкының ижтимагый аңын, әхлагын, рухи халәтен, мәдәниятын үстерүдә көчле корал булып хезмәт иткән. Ул язуны өйрәнү үз максат кына түгел, бу гасырлар буге барлыкка килгән язма мирасны оңытмаска, буыннар бәйләнешен югалтмаска мөмкинлек бирә.

Төрки халыкларда язу тарихы гарәп язуы белән генә чикләнми. Х гасырларга кадәр үк, алар төрле системадагы язу төрләреннән файдаланганнар. Шундыйларның берсе — рун язуы. Рун сүзе сер дигән мәгънәгә аңлата. Ул үзенең шактый озак кулланылуы, төзек һәм камил эшләнгән булуы белән аерылып тора. Әлбәттә, мондый әлифбалар өлгереп житкән, бик нык үсеш алган әдәби телләр булганда гына кулланылыш табалар. Безнең эраның V—VIII гасырларында төрки халыкларның киң таралган бай әдәби теле булган. Күп халыкларда, шул исәптән славяннарда да ул дәверләрдә әле язу булмаган. Борыңгы төрки телнең мөстәкыйль һәм төгәл кануннарға ия булуы ачык күренә. Күл-Тәгингә, Могилян ханга, Күли Чурага багышланган ядкарьлекләр, югары өслүптә ижат ителгән Тонйукук язмалары һ. б. шул турыда сөйләләр. Аларда төрки халыкларның поэзиясе — шигъри сөйләмә дә киң чагылыш таба. Татар халкының элек-электән ижат ителгән язма мирасында («Кыйссаи Йосыф» поэмасында, «Кисекбаш китабы»нда, Алтын Урда, Казан дәүләтендәгә әсәрләрдә) шул традицияләр дәвам итә.

Без берничә дәрәс дәвамында кыскача борыңгы язмалар һәм рун әлифбасы белән таныштырып китәргә булдык.

Соңгы елларда латин хәрефләренә нигезләнгән әлифба аеруча игътибар үзәгендә тора. Аның төрле лаиxәләре (проектлары) төзелә. Гарәп язуын алмаштырып, безнең гасырның 20 нче еллары ахырында һәм 30 нчы елларда — бик аз вакыт эчендә гамәлдә йөргән татар латин әлифбасы кулланылыш өчен шактый уңай булды һәм аның үзенә хас өстенлекләре

дә бар иде. Элек-электән бу әлифба безгә ят нәрсә түгел. XIV гасыр башында латин язуындагы әсәрләр сакланып калган. Төрөкләр хәзер дә шул әлифбада язуларын дәвам итәләр. Латин әлифбасы Европа һәм Америка илләре белән дә якынайта. Чит телләргә өйрәнүдә дә жинеллек тудыра.

Журналда татар теленә яраклаштырылган һәм бүгенге таләпләргә җавап бирә торган латин әлифбасы белән дә таныштырып китү күздә тотыла.

1. БОРЫНГЫ ТӨРКИЛӘР ХАҖЫНДА ҚЫСКАЧА МӘГЪЛҮМАТ.

Төркиләр — бик борынгы халык. Илебезнең төрле почмакларында һәм чит илләрдә киң мәйданнарда таралып яшәүче бу халыкның тарихы ерак заманнарға барып тоташа. Бүгенге көндә аларны үзбәк, азербайҗан, татар, казакъ, төрекмән, кыргыз, уйгыр, якут, башкорт, каракалпак, комык, нугай, карачай-балкар, алтайлылар, хакас, тува, шор, гагауз, караим һ. б. халыклар дәвам итә. Фәнгә төрки халыкларның безнең эрага кадәр III—II меңьеллыкларда ук неолит дәверендә һәм аннан соңгы бронза чорында яшәгәнлекләре билгеле. Безгә килеп ирешкән тарихи мәгълүматлардан чыгып караганда, аларның төп торы урыннары Көнчыгышта — Үзәк Азия җирләре булган (шулай ук төркиләргә дөньяның башка кискәләрендә булулары турында да фараз итәргә мөмкин). Шулай итеп, бу халыкның борын-борыннан үзләренә хас мәдәнияты, гореф-гадәтләре, диннәре, яшәү рәвешләре барлыкка килгән. Төркиләр күкне, кояшны, айны изге итеп санаганнар, утка, агачларга, төрле әйберләргә табынганнар. Аларда хайван, кош (ат, болан, эт, бүре, каракош) культы бик нык үскән. Вақытлар үтү белән, үз сәнгәтләре туган, кыяларга, ташларга төрле рәсемнәр ясау гадәткә кереп киткән, ниһаять, аралашуның яңа төре — язу үсеп чыккан.

Безнең эраның VI—VIII гасырларында Үзәк Азияне, Төньяк Кытайны, Монголия, Себер, Урта Азия, Қазақстан, өлешчә Иран җирләрен эченә алган Бөек төрки каганлык — төрки халыкларның зур дәүләте төзелә. Төркиләр Кырымга кадәр киләләр. Соңга таба бу зур төрки империя икегә, Көнчыгыш һәм Көнбатыш өлешләргә бүленә. Көнчыгыш төрки каганлык Маньчжуриядән Сыр-Дәрьяга, Сәмәркандка кадәр сузыла. Билгә каганга (дәүләт башлыгы, олы хан мәгънәсендә) һәм аның энесе Күл Тәгингә үз мөстәкыйльлекләрен саклау өчен күп көрәшәргә һәм көчле сугышлар алып барырга туры килә. Билгә каган үлгәч, 745 елда яңа дәүләт — Уйгур каганлыгы төзелә. X гасырлардан башлап Урта төрки чор башлана. Ул XV гасырга кадәр дәвам итә. Бу вакыт эчендә инде хәзерге төрки телләр формалаша. Кайберләренә әдәби язма телләре дә үсеп җитә.

Урта Идел буйларына төркиләргә бер өлеше III—IV гасырларда ук килеп утыра. Монда IX—X гасырларда Көнчыгыш Европада беренче буларак Бөек Болгар дәүләте барлыкка килә. XIII гасырның икенче яртысынан Алтын Урда империясә төзелә. Ул таркалгач, көнчыгыштан көнбатышка таба гаять киң территориядә төрки халыкларның төрле дәүләтләре оеша: Кырым, Казан, Әстерхан, Себер ханлыklары, Урта Азиядә, Кавказдагы һәм Көнчыгыштагы башка дәүләтләр, кабилә берләшмәләре һ. б.

2. СЕРЛЕ ЯЗУЛАР.

Төрки халыкларда язуның күптәннән тууы турында әйтеп үткән идек. Язуларның да аларда төрлесе булган: согдий, рун, брахми, манихей, уйгыр язулары. Борынгы чорда — VI—IX гасырларда киң таралган язуларның берсе — рун язуы була. Бу язуның барлыкка килүен төрлечә аңлатучылар очрый. Аны төрки халыкларның үз әлифбасы дип тә,

башка кабилэләрдән күчкән язу төре дип караучылар да бар. Моның беренчесе, әлбәттә, чынбарлыкка якынрак тора. Рун язуының сере ачылганчы, күп эзләнүләр, төрлечә фикер йөртүләр булганны да истән чыгармаска кирәк. Аларның табылу тарихы да шактый кызыклы: 1709 елда Полтава сугышында жиңелеп, әсир төшкән шведларны Себергә жиңбәрәләр. Ф. И. Сталенберг дигән швед офицеры шунда 13 ел яши. Ул Себернең табигатен, халкын, географиясен өйрәнә. Шуңа шөгыльләре белән йөргәндә аңа бер күренешкә тап булырга туры килә. Ул Енисей елгасы буенда ниндидер билгеләр белән язылган зур-зур ташлар таба, аларның табылган урыннарын билгели. Бу ташларның тарих өчен әһәмиятле истәлекләр икәнлекләрен белми әле ул. Алай да үзенә китабында аларның үрнәкләрен китерә. Язуларны берәү дә укый алмый. Еллар үтә. Мондый серле ташлар тагы да табыла торалар. Алар белән чит ил кешеләре дә кызыксына башлыйлар, бу язулар турында баш ваталар. Ләкин күпме генә көч куелмасын, тырышыклар бушка китә, чал тарих үзенә серен тиз генә ачарга теләми. Үзенә бер тәртип, зур осталык белән башкарылган бу ташларны Үзәк Азиядә — Орхон-Енисей язмаларында да табалар. Шуннан соң рун истәлекләрен Орхон-Енисей язмалары дип атап йөртә башлыйлар. Төрлечә фараз кылучылар була: кайбер тикшерүчеләр аларны борынгы готларныкы, скифларныкы, икенчеләре фин, славян кабиләләренекенә дип аңлатырга тырышалар. Төрки халыкларныкы дип фараз итүчеләр була. Бәхәсләр кызганнан-кыза, мәсьәлә чишелә алмаслык табышмакка әйләнә бара. Бу эшкә иң зур фән көчләре тартыла. Ниһаять, рун язмаларының серенә төшенү вакыты да килеп житә. Үткән гасырның ахырларында — 1893 елда бер ташъязманың серен ачучы кеше табыла. Бу бәхет Дания галиме В. Томсенга насыйп була. Рун язмаларын уку өчен ачкычны ул таба. Инде бу вакытка рус академигы В. В. Радлов та билгесез язмаларның серенә төшенә. Ул 1894 елда Фәннәр академиясе каршында оештырылган фәнни утырышта рун язмаларын укуы турында хисап бирә. Шуңа рәвешчә, фәндә гажәеп ачыш ясала: төрки халыкларның борынгы тарихы мәгълүм була, төрки язма мәдәниятның чишмә башын билгеләргә мөмкинлек туа. Бу язмаларда борынгы бабаларыбызның яшәгән урыннары, беренче төрки дәүләтләр, ил башлыклары, ханнар, аларның көрәше, ул вакытлардагы кабилә-халыклар турында мәгълүматлар бирелә. Рун язмалары башка халыкларның тарихын ачыклауга да зур өлеш кертә. Ул гына да түгел, аларда төрки халыкларның борынгы поэзия үрнәкләре дә чагыла.

Бер үрнәк:

Күл Тәгин йок ирсәр, күп үлтәче иртегиз,
Энем Күл Тәгин кәргәк болты,
Үзем сакынтым.
Күрер күзем күрмәз тиг,
Белер белегим билмәз тиг болты,
Үзем сакынтым.

Хәзерге татар телендә:

Күл Тәгин булмаса күбегез үләр иде,
Энем Күл Тәгин вафат булды,
Мин кайгырдым.
Күрер күзем күрмәс,
Бөтен акылым белмәз булды,
Мин кайгырдым.

(«Күл Тәгин хөрмәтенә куелган зур язма», 732 ел)

3. РУН ЭЛИФБАСЫ НИНДИ БУЛГАН?

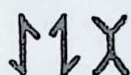
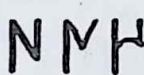
Орхон һәм Енисей елгалары буенда табылган ташъязмалар бер үк язу системасына корылган. Хәрефләрнең бирелешендә кайбер аерымлыклар да күзәтелә. Биредә бердәм әлифба тәкъдим ителә. Аңа хас гомуми үзенчәлекләргә тукталып үтәбез:

а) Рун язуы уңнан сулга таба укыла һәм языла, шулай өстән аска таба дәвам итә. Хәрефләр бер-берсенә тоташмыйча аерым язылалар.

б) Рун әлифбасында бер үк аваз төрле хәрефләр белән бирелә ала. Мәсәлән:

хәрефләре К ны белдерә.
— „ — К — „ —
— „ — Ш — „ —

в) Сузык авазларны белдерү өчен түбәндәге хәрефләр кулланыла:

 Аа, Аа	 Оо Уу	 Өө, Үү	 Бы, Ии
--	---	--	---

г) Тартык авазларның калын һәм нечкә төрләре һәрберсе аерым хәреф белән билгеләнә (әлифбадан кара).

д) З, М, П, Ч, Ш, Џ хәрефләренең парлары күзәтелми.

е) Аваз тезмәләрен белдерүче аерым билгеләр бар:

 ЛТ	 НЧ
 НТ	 РТ (сирәк очрый)

ж) Язмада сүзләргә бер-берсеннән аеру өчен: билгесе кулланыла. Кайбер истәлекләрдә билгеләрен дә очратырга мөмкин.

4. Күнегү өчен кайбер сүзләр һәм жөмлэләр:

а) Дәфтәрләрдә язарга.

өч , көн , без , йир
 буре , көнел , төрк , (гаскәр) сү
 : : : : : : :

Йети йегирми йашыма таңут тапа сүледим. (Могилян истәлеге)
 (Унҗиде яшемдә тангутларга таба гаскәр белән бардым)

Түрк будун табгачка керүр ерти (Тонйукук истәлеге)
 (Төрөк халкы табгачка керә иде)

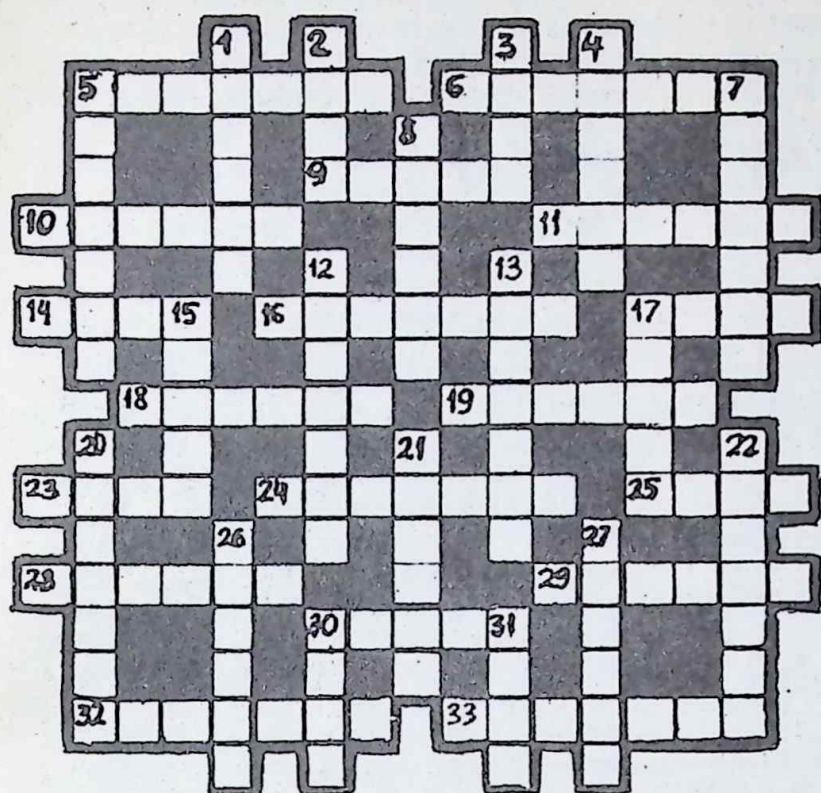
б) Рун әлифбасын күчереп алыгыз, андагы хәрефләр ярдәмендә түбәндәге сүзләргә языгыз:

Өчен, күк, үз, йылкы, утыз, алтын

БОРЫНГЫ ТӨРКИ РУН ЭЛИФБАСЫ

Рун хәрефләре	Хәзерге бирелеше	Рун хәрефләре	Хәзерге бирелеше
ᚠ ᚡ ᚢ	Аа, Ää	ᚱ ᚲ ᚳ	Нь нь
ᚣ	Бб	ᚴ ᚵ	Ң
ᚥ ᚦ ᚧ	Вь вь	ᚶ	НИ ни
ᚨ ᚩ ᚪ	Ғғ	ᚷ ᚸ ᚹ	НТ нт
ᚫ ᚬ	Гг	ᚺ ᚻ	НЧ нч
ᚾ ᚿ ᚰ	Дд	ᚼ ᚽ	Оо, Уу
ᚱ	Дь дь	ᚾ ᚿ ᚰ	Өө, Үү
ᚴ ᚵ ᚶ ᚷ	Зз	1	Пп
ᚸ	Ыы, Ии	ᚹ	Рр
ᚺ	Йй (калын)	ᚺ	Рь рь
ᚻ	Йй (нечкә)	ᚼ	Сс
ᚾ ᚿ ᚰ ᚱ ᚲ ᚳ	Кк	1	Сь сь
ᚴ ᚵ ᚶ ᚷ ᚸ ᚹ	Кк	ᚾ ᚿ	Тт
ᚺ	Лл	ᚾ	ТЬть
ᚻ	Ль ль	ᚼ ᚽ	Чч
ᚾ	Лт лт	ᚹ ᚺ ᚻ ᚼ ᚽ	Шш
ᚾ ᚿ	Мм	ᚾ	баш, РТ
ᚰ	Нн	ᚰ	аеру билгесе

КРОССВОРД

төре. 29. Яшелчә. 30. Диңгез һәм океаннарда яшәүче ерткыч балык. 32. Авыл хужалыгы белгече. 31. Себер боланнарының бер төре.

Вертикаль буенча:

1. Мәшһүр Шекспир әсәре. 2. Спортның бер төре. 3. Көнбатыш Европадагы елга. 4. Үзенчәлекле исле органик кушылма, майлы буяуларны эреткеч. 5. Үзәктән жылыту системасында жылыткыч элемент. 7. Авыл хужалыгы машинасы. 8. Көнъякта үсә торган кузаклы үсемлек, сары чәчәк. 12. Бөек рус галиме һәм композиторы. 13. Г. Әпсәләмовның «Алтын йолдыз» романы герое. 15. Спорт ярышларының башланып китүе. 17. Аш тәмләткеч. 20. Яссы төпле көймә. 21. Жинсез пиджак. 22. Сәхнә әсәрендә жәя эчендә бирелә торган искәrmә, аңлатма яки күрсәтмә. 26. Дәүләт яки хужалык эшчәнлегенен аерымы бер тармагы. 27. Татарстандагы район. 30. Дөньяда иң киң таралган газ. 31. Затлы минерал.

Горизонталь буенча:

5. Киң, озын халат. 6. Тамаша. 9. Жимеш. 10. Тантаналы аш-су мәжлесе. 11. Гамманың беренче тоны. 14. Формага салып пешерә торган йөземле күмәч. 16. Украиннарда кобзада үзе уйнап жырлаучы жырчы. 17. Берничә

детальне беркетә торган җайланма. 18. Савыт-саба ясау өчен кулланыла торган ак балчык. 19. Дүрт кырлы махсус спорт кылычы. 23. Булган хәл, вакыйга. 24. Татар совет композиторы. 25. Ылыслы агач сумаласы. 28. Бәләшнәң бер

ЖУРНАЛНЫҢ ИҢЧЕ САНЫНДА БИРЕЛГӘН кроссвордның җаваплары:

Горизонталь буенча: 1. Максуди. 4. Радиант. 10. Бром. 11. Арыш. 12. Сантиметр. 15. Казак. 18. Скрэб. 19. Редиска. 20. Кавказ. 21. Игумен. 24. Алабама. 26. Мулла. 27. Мираж. 31. Кәжәмөгез. 33. Лира. 34. Дару. 35. Актаныш. 36. Мастика.

Вертикаль буенча: 2. Атом. 3. Уймак. 5. Диета. 6. Нерв. 7. Абрикос. 8. Гризли. 9. Ашхабад. 13. Каравелла. 14. Аквармарин. 16. Мензула. 17. Аксиома. 22. Камбала. 23. Кожедуб. 25. Бизмән. 28. Чәкән. 29. Пегас. 30. Арык. 32. Маяк.

ТАМЫРЛАРЫ САУ БУЛСЫН!

Башта ул, мөгаен, әдәбият сөючеләр күзенә Татарстан китап нәшриятының «киләсе елга» ниятләгән планнары белән таныштыручы, чыгасы яңа китапларны алып укырга «кодалаучы» шәхес буларак чалыныр. Аның шундый эчтәлектәге хәбәр-мәкаләләре һәр көздә, әүвәл республикабызның, соңрак, район-төбәкләрнең дистә-дистә газеталарында басыла — китапка һәвәс кешеләр шул өлгер хәбәрчә — Әхмәт Сәхапов язмалары аркылы «нинди китаплар чыгасын» алдан белеп торырга, үз жаны, үз акылы, үз зәвыгы теләгән жыентыкларга алдан «заявка бирергә» күнегеп життеләр.

Тора-бара әдәбият жанлы бу егетнең «китап организмына» таба һаман тирәнрәк керә башлавы күзгә чалына барды. «Кемнәр алар — «һәм башкалар»? дигән әдәби тәнкийтә мәкаләсе өчен «Казан утлары» журналы аңа конкурс премиясен бирде. Хаклы, гадел бирде! Чөнки Әхмәт аңа инде лаеклы иде.

Ул үзе теге, «киләсе ел планнарында телгә алырга тарсынган» тыйнак кына бер китапны — «Алтын тамырлар»¹ дигән жыентыкны салкын акыл һәм уяу-айнык таләпчәнлек белән укып чыккач та шул нәтижә-фикергә инандым мин.

Әллә белеп житкөрмәүдән, әллә белеп-чамалап та оныта баруыбызданмы, — без бит әдәбиятның детектив, фантастик һәм мажаралы жанрларын бик еш бутап йөртәбез, — жисеменә лаек исемен аерып атап әйтә алмыйбыз икән. Алар бер-берсеннән шактый аерылалар, аларның шәхсэн асыл үз сыйфат-рәвешләре, үз таләп, кануннары-законнары, максат-идеаллары, үзләренә генә лаеклы, кулай «корал арсеналлары» бар икән бит...

¹ Әхмәт Сәхапов. Алтын тамырлар. Эсселар, әдәби тәнкийтә мәкаләләре, ижат портретлары, рецензияләр. Казан, Тат. кит. нәшр., 1990.

Әхмәт Сәхапов үз китабының беренче бүлегендә нәкъ менә шул өч жанрның үз махсус вазифалары, максатлары, үз «мөстәкыйль дөньялары» турында укучыларга бәйнә-бәйнә сөйли. Мәгълүматлар күп, фәнни-популяр дәлилләр, фикерләр күп бу язмаларда! Бик тә сөендергәнә автор бу өч жанрның да үсү-үзгәрү хәрәкәтләрен, эволюциясен, диалектикасын житди өйрәнгән һәм шуны укучыга житкерә дә белә. Әйтик, детектив жанр бөтендөнья әдәбиятында ниндидер бер жинаятьне ачу процессына һәм бу эштә бер зирәк-гайрь, тапкыр шымчы образын үзәккә куеп сурәтләве белән аерылып торса, тормыш-гомерләр агышында бу кануннар да үзгәрә барган, бу жанрның персонажлары да төрле тараф-катламнардан килеп жанр таләбенә хезмәт итә алалар, жинаятьне ачу серләрен бер профессиональ шымчылар-тикшерүчеләр генә түгел, башка шөгыйль ияләре дә башкара алалар икән бит. Жанрның миһербанлы үзенчәлегә — кылынган жинаятьне фаш итү һәм шуның белән адәм балаларына сабак-гыйбрәт бирү вазифасы киңәя, камилләшә, жанр чикләрен дә ватып-жимереп, башка социаль киңлекләргә дә һөжүм итә-итә куәтләнә бара икән.

Аеруча безне Әхмәт Сәхаповның үз «туган йортын» онытмавы, бу детектив жанрның татар әдәбиятында кайчан, ничек һәм ни дәрәжәдә тууын, тернәкләнә баруын һәм үсеп житлегүен бәйнә-бәйнә күрсәткән язмалары белем офыкларыбызны киңәйтеп жибәрде. Күр әле син, хәтта бик соң, бары XIX гасыр ахырында гына тууына да карамастан, татар әдәбияты детектив юнәлештә дә бөтендөнья әдәбиятынан һич калышмаган.

Детектив жанрны бастуда татар язучылары «юлдашлар» яки «иярченнәр» генә түгел, бик тә үзенчәлекле, кыю юл яручылар, чын-чыннан ижатчылар икән

бит. Автор бик конкрет дәлил-мисаллар белән Атилла Расихның, Зөфәр Фәтхетдиновның, Мәгъсум Насыйбуллинның детектив жанрны үстерүдәге һәм баеудагы хезмәтләрен баян итә. Бу талантлы язучыларның әсәрләренә жентекле анализ-синтезлар ясый, миһербанлы-гадел бәяләр бирә, аларның үзенчәлекле әдәби «технологиясен» яратып тасвирлый.

Әхмәт Сәхапов шул детектив жанр хакында язганда, гомумән жинаятьчелек һәм аның сәбәпләре-шартлары турында уйланып китә, әйтик, безнең ил шартларында да элеккечә жинаятьне фәлән-фәлән факт итеп кенә түгел, нәкъ менә язучы Мәгъсум Насыйбуллин аңлаганча, социаль проблема итеп карарга кирәклеген кат-кат тәкрарлый. «...әдәбиятыбызның үзенә хас сюжет һәм стилистик билгеләре белән аерылып торган бу үзенчәлекле жанры үзенә төп вазифасын — жәмгыятебез тәнәндәге «социаль жәрәхәтне» дөвалау икәнлеген онытмаска тиеш! Әйе, диагноз кую гына түгел, дөвалау да!» — дип, чаң суга автор. Язмаларда аеруча тагын бер үкенечле хәл — сталинизм дәверләрендә детектив жанрның кысрыклануы, үсә алмый интегүе хәбәр ителә. Дөрөс, дөрөс! Уйлана китсәң, гажәп тә, ләкин аңлашыла да кебек. Бу чорда дәүләт һәм партиянең идарә рычагларын бары үз кулларында тоткан һәртөрле диктаторлар жинаять арты жинаять кыла тордылар, ә детектив әдәбиятка юл юк иде. Чөнки бу жанрга рөхсәт биргән шартларда, ул үз табигате таләп иткәнчә, миллионлаган язмышларны канга батырган төп жинаятьчеләргә эзләп табарга, фаш итәргә тиеш иде шул. Сталинчыларның детектив әдәбиятка «юл бирмәүләрен» менә шулайрак аңларга, аңлатырга кирәктер, минемчә.

Әдәбиятның фантастик һәм мажаралы жанрлары турында да Әхмәт Сәхапов ижади бу тармакларны өйрәнәп, чынлап та бу жанрларның да асыл-нечкә үзенчәлекләрен, «мавыктыргыч технологиясен» жентекләп, тәфсилләп, сөенеп-көенеп яза. Янә шатланмый кала алмыйсың: фантастика һәм мажара тармакларын ишәйтү юнәлешендә дә безнең татар әдәбиятының үз куәт-кодрәте, үз хәләл өлеше бар һәм аз-кечкенә түгел икән бит! Әхмәт Сәхапов татар язучыларынан Гаяз Исхакыйның, Фатих Әмирханның, Шамил Усмановның, Гадел Кутуйның, янә Атилла Расихның, аеруча Адлер Тимергалинның фантастика һәм мажара әдәбиятын үстерүгә керткән үз өлешләре, алар тудырган әсәрләренң кояшлы яки болытлы сыйфатлары-мохитлары турында иркенләп, илһамланып, ләкин чама чиген беләп баян итә. Теләк-ниятләрен, үкенечләрен

сүз жаенда ук әйтә бара, бу зарур жанрларның табигатен жентекләп өйрәнергә яшь әдипләргә дә чакыра. Автор теге-бу фантастик яки мажаралы әсәрләргә бая биргәндә бу әсәрләрдәге идея-проблемаларның социаль-ижтимагый яки фәнни әһәмиятен билгеләү белән генә чикләнми, олы Әдәбиятның төп асыл таләбен һич онытмаска кисәтә-кисәтә, ул әсәрләрдәге персонажларның характерларын, холык-табигатларын ачуны даулый. Әлеге гипотеза хәләндә генә яшәгән фәнни проблемалы фантастик әсәрдә дә безнең реаль тормышыбыз ихтыяжлары һәм фантастик персонажның да кешелек дәрәжәсе ачылса гына, аеруча төп персонажлар миһербанлы, шәфкатле максатларга хезмәт итсәләр генә, мондый әсәр укучыда киләчәккә өмет, ышаныч тудыра ала, дигәнрәк якты оптимистик фикер язмаларда асыз-зыклап әйтелә. Әхмәт Сәхапов мажаралы әдәбиятның үткәннәре-бүгенгесе турында язып килә-килә дә, иң әүвәл, яшүсмерләргә рухи азыгы булган бу жанрның торгынлыкка тап булуы, соңгы дистә елларда аларны кызыктыра-мавыктыра алмавы, ә шул ук яшүсмерләр арасында имансызлыкның, идеалсызлыкның, һәртөрле жинаятьләргә ишәя баруы, шул хәтәр-хәвефле хәлләргә сәяси-икътисади һәм социаль-ижтимагый сәбәпләре, шартлары турында уйланып китә... Реаль дәлил-аргументларга нигезләнгән әрнү-борчылулары, минемчә, барысы да миһербанлы, хаклы. Дөрөс! Яшүсмер жанын игелекле-иманлы тарафларга юнәлтүдә мажаралы әдәбиятның роле зурын-зур һәм бу фактор илкүләм-дөньякүләм масштабта да шиксез-шөбһәсез дә бит — безнең бу соңгы дәвердә аеруча үкенеч, хәтәр-хәвеф шунда, бу, әдәбият үзенә фарыз жаваплы бурычын-миссиясен начар үти башлаган икән...

Китапның икенче бүлегә әдәби тәнкыйть мәкаләләреннән, ижат портретларыннан һәм агымдагы әдәби хәрәкәтнең кайбер әсәрләренә рецензия — бая бирү язмаларыннан тупланган. Алар арасында, минемчә, яшь авторның «Салкын яктылык» дигән эссе-мәкаләсе нәкъ менә фәнни-популяр, һәркемгә кызыклы, аңлаешлы булуы белән аерылып тора. Без, әлбәттә, әдәби ижат «технологиясендә» әдәби детальнең идея-максатларны, образ-персонажларны сүрәтләүдә бик тә мөһим вазифа башкаруы хакында төрле хезмәтләргә укыганбыздыр инде. Сәнгатьне образлы детальнең куәтле-кодрәтле чаткы һәм нур булырга тиешлеге, аеруча сүз сәнгатенә асыл фарыз чарасы булырга тиешлеге — аксиома бугай инде. Әхмәт тә бу аксиома

таләпне яхшы белә, нәкъ менә шул фарыз таләпнең соңгы елларда балалар дөньясына багышланган татарча әсәрләрдә ни дәрәжәдә үтәлүе, соңгы буын язучылар ижатында бу «асыл алтын»га зур мохтажлык булуы, шәт, шуңа күрә дә балаларга һәм үсмерләргә тәкъдим ителгән җыентыкларның трафарет төс-сезлегә хакында борчылып яза, ихлас киңәш-үтенечләрен әйтә. Язмаларда сәеррәк тә бер хәл-әхвәлне сиземләдем мин: әдәби әсәрне уңышлы итүдә образлы детальнең галәмәт кирәкле вазифа башкаруын автор соңгы еллардагы балалар һәм үсмерләр әдәбиятыннан таба алмаган, әллә махсус ниятләп, әллә ихтыярсыз-чарасыз, матур-отышлы детальләрен Г. Ибраһимовның, Ш. Камалның, Г. Әпсәләмовның, Ә. Еникинең өлкәннәр өчен язылган күренекле әсәрләреннән сайлап-чүпләп алган. Ярый, анысы да бер куаныч, гыйбрәт инде, автор әдәби образлы детальнең хәтта тулаем әсәргә лейтмотив (үтәли моң, үтәли хәрәкәт пружина-

сы, үтәли идея) була алуын төгәл мисаллар ярдәмендә исбат итә.

Әхмәт Сәхаповның балалар шагыйре Роберт Миңнуллин ижатына багышланган язмасы да зирәк тоемы, әлеге шагыйрьгә хас рәвеш-стильне дөрес сиземләве белән баяла. Ә менә Гәрәй Рәхим белән Әмир Мәхмүдовлар ижатына багышланган мәкаләләрдә мин шагыйрьләргә генә хас стиль-сыйфат үзенчәлекләрен күрә-тоя алмадым. Димәк, ул бизәкләрне тәнкыйтьче таба алмаган.

Шулай булса да Әхмәт Сәхапов торабора бу кимчелекләрне төзәтер һәм шул югарылыктан торып, әдәби манзараларга тәҗрибәле, зирәк акыллы карашлар белән игътибар багар, дигән, ышанычта калабыз. Чөнки аның «Алтын тамырлар» дигән китабы безнең бу инану-өметләребезгә ныклы таяныч бирә.

Фаяз ДУНАЙ,
Чаллы

БАСЫЛЫП ЧЫКТЫЛАР

Возвращенные имена. Документальные очерки.— Кайтарылган исемнәр. Документаль очерклар.— Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1990.

Бу — Октябрь революциясе, гражданнар сугышы һәм социалистик төзелешнең беренче елларындагы чорының күренекле хәдимнәре турындагы очеркларның дүртенче чыгарылышы. Китап тарихка карата булган күпьяклы карашны чагылдыра, аның авторлары үткәннәрен, Сталин репрессияләренең рәзимсез тегермән ташына эләккән кешеләрнең якты омтылышлары һәм жаны-тәннәре белән бирелгәнлекләрен, җиңелүләрен ачы тойгыларын һәм шәхси фәжигаләренең тирәнлеген дөрес итеп күрсәтергә тырышканнар. Яңа фактларны ачыклау, тарихи вакыйгаларның шартларын аныклау кайбер иҗтимагый-сәяси процессларны аңлауда формалашкан нәрсәләргә җитди төзәтмәләр кертәргә мөмкинлек биргән.

Г. М. Дәүләтшин. Волжская Булгария: духовная культура.— Идел бие Болгарстаны: рухи мәдәният.— Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1990.

X—XIII гасырлар Европаның төньяк көнчыгышындагы беренче дәүләт төзелмәсе — Идел буендагы Болгар дәүләтенең иң мөстәкыйль һәм бәйсез үсеше чоры була. Ул үз икътисадына, социаль тормышына һәм мәдәниятенә җирле халыкларның да, бөтен урта гасыр дөньясының да күп көнә казанышларын

алган. Китапта сүз нәкъ менә шул чор турында бара да инде. Анда Идел бие болгарлары мәдәниятен, телдән башлап шөгыльләренә кадәр, булган барлык төп өлкәләре тәкъдим ителгән.

История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.— СССР крестьянларының борынгы заманнардан алып Бөек Октябрь социалистик революциясенә кадәрге тарихы. 2 том.— М.: Наука, 1990.

Тикшеренү нигезендә — крестьяннарның социаль системада тоткан урыны. Анда крестьяннар идеологиясен, социаль психологиясен, матди һәм рухи мәдәниятен өйрәнү нәтиҗәләре тәкъдим ителгән. Китапның дүртенче бүлегендә шулай ук I һәм II меңче еллар чигендә безнең төбәктә этник процесслар, Идел буендагы Болгар дәүләте халыкларының матди мәдәнияте формалашуы карала.

Лилли Промет. Девушки с неба.— Күктән төшкән кызлар.— М.: Советский писатель, 1990.

Л. Промет — Эстониянең атказанган язучысы, аның әсәрләре илебездә һәм чит илләрдә 34 телгә тәрҗемә ителгән. Әлеге җыентык «Ир-атларсыз авыл» дигән роман белән ачыла. Ул Бөек Ватан сугышы елларында Татарстанның Актаныш районына эвакуацияләнгән эстоннар тормышына багышланган.

ТАТАР ДӨНЬЯСЫНДА

Татарстан ССР Министрлар Советы карары белән яңа оешма — «Суверенитет» комитеты рәсми яктан теркәлдә. Халыкның үз ихтыяры белән барлыкка килгән әлеге сәяси оешма Татарстан Республикасын тулы канлы мөстәкыйль дәүләт итү, халыкның тормыш хәлен яхшырту өчен көрәшә һәм үз эшчәнлеген республика территориясендә алып бара.

«Суверенитет» комитеты милли, дәүләт суверенитеты турындагы халыкара-хокукый нормаларны хөрмәт итә һәм Татарстан халкының да үзбилгеләнү хокукы булырга тиеш, дигән мөһим принципны үзәккә куя.

* * *

СССР Аэрофлоты житәкчелеге карары белән безнең республикада мөстәкыйль «Татарстан» авиакомпаниясе ачылды. 1 февральдә аның самолетлары инде беренче очышка чыкты.

* * *

ТССР Театр эшлеклеләренең II съезды булды. Анда ТССР Театр эшлеклеләре берлеге идарәсе рәисе Р. Тажетдинов, ревизия комиссиясе рәисе Ю. Карева докладлары тыңланды, докладлар буенча фикер алышу булды. Аннары съезд ТССР Театр эшлеклеләре берлеге идарәсенең житәкче органнарын сайлады.

ТССР Театр эшлеклеләре берлеге идарәсе рәисе итеп Ренат Тажетдинов сайланды.

* * *

Румыния һәм Польшадан милләттәшләребезнең Мәскәүгә килүләрен белгәч, Татар иҗтимагый үзәге президенты Марат Мөлеков аларны Казанга кунакка чакырды.

Румыния мөфтие Осман Нежат, татар-төрөк телендә чыга башлаган «Карачиңгез» газетасы мөхәррире Дженан Болат (безнеңчә, Жиган Булат), шул ук газета хезмәткәрләре Нәҗип Яшмар, Байбек Аджи-эмин, Польша мөселман җәмгыяте рәисе Стефан Мужарский Казанның истәлекле урыннарында, төрле очрашуларда булдылар.

* * *

Татарстан белән АКШның «К. И. Маркетинг ИНГ» фирмасы арасындагы ки-

лешү нигезендә, без аларга 10 мең тонна мазут (бу 1 миллиард доллар дигән сүз) бирәчәкбез, ә алар исә безне авылларга газ кертүдә үтә кирәк булган дефицит җиһазлар белән тәэмин итәчәк.

* * *

Быел илебиз башкаласы Мәскәүдә берьюлы ике газета чыга башлады. «Ватан» дип аталганын Мәскәүдә яшәүче татарлар оештырган «Ватан» исемле халык демократиясе партиясе чыгара. Урыс телендә чыга торган бу басманың мөхәррире М. Миначев.

Басманың икенчесен — «Әл-вахдәт»-ны шәһәрнең Ислам яңарыш партиясе (ИПВ) оештыру комитеты чыгара. Газета үзенең төп максаты итеп дөньяга исламның искермәс рухи кыйммәтләрен һәм идеалларын таратуны билгели.

* * *

Татар иҗтимагый үзәге каршында «Көрәшен этнографик мәдәни-агарту берләшмәсе» төзелүгә әле нибары бер ел вакыт үтте. Шул арада инде ул татар халкының уртак мәдәни байлыгы булган көрәшен җырларын, биюләрен, киём-салымын, авыз иҗатын пропагандалау өлкәсендә шактый гына эш башкарырга өлгерде. Инде республикабызның төрле почмакларында көрәшен фольклор ансамбльләре һәм үзешчәннәр көче белән байтак кына концертлар булып узды. Шуларның берсен берләшмә каршында Казан көрәшеннәреннән оештырылган «Айбагыр» фольклор ансамбле дә күрсәтте. Ансамбльнең житәкчесе — республикабызның танылган җырчысы Галина Казанцева.

* * *

Болгар бабаларыбызның ислам динен кабул итүенә 1100 ел тулган көннәргә тантаналы җыелышта кабул ителгән карар буенча былтыр 30 августта Казанның Әмирхан проспектында яңа салыначак Кол Шәрип мәчетенә нигез ташы салынды. Шәһәр Советы бу корылма өчен ун гектардан артык җир бүлеп бирде. Әлеге мәчет Казанда иң гүзәл һәм мәһабәт корылмаларның берсе булачак. Мәчетнең Зур залы берьюлы бер мең кеше гыйбадәт кылуга исәпләнгән. Әлеге комплекста 110 шәкерткә исәпләнгән мәдрәсә һәм аның тулай торагы да күздә

тотыла. Янә 100 кешелек кунакханә, китапханә, китап саклагыч, хезмәткәрләр өчен тулай торак, шәфкатьханә һәм спорт корылмалары, үз басмаханәсе булчак.

Мәһабәт мәчетнең 75 әр метрлы 4 манарасы ерак-ераклардан күренеп торачак. Комплекс проекты архитектор Мәһир Агитшевның иҗат мастерскоенда эшләнгән.

* * *

Соғуд Гарәбстаны короле Фәхед быел тагын совет мәселманнына бер партия Коръән бүләк итте. Аның беренче миллионын узган елның апрелендә алган булсалар, менә күптән түгел Джиддадан Казан аэропортына тагын 1 миллион Коръән килеп төште. Ул СССРның Европа өлеше һәм Себер мәселманны Диния нәзарәтенә адресланган. Коръән бушлай, «бүләк» дип тә язылган.

* * *

Билгеле булганча, 1989 елның апрелендә талантлы яшь шахматчы Гата Камский әтисе Рәстәм белән Америка Кушма Штатларында калган иде. Камский-

лар АКШта ничек яши? Мәскәү режиссеры Вячеслав Хотелов әлегә сорауга тулырак җавап бирү өчен телефильм төшерде. «Камский саклануы» дип аталган бу тасмада Камскийлар тормышының күп кенә яклары күрсәтелә.

Телефильм 1990 елда Англия компанияләренең берсе белән берлектә төшерелгән.

* * *

Мәскәүнең «Художественная литература» нәшрияты Советлар Союзы Герое, Ленин премиясе лауреаты, патриот-шагыйрь Муса Җәлилнең сайланма әсәрләренең яңа җыентыгын бастырып чыгарды. Җыентыктагы текстларны Чулпан Җәлилова белән Рафаэль Мостафин төзөгәннәр һәм әзерләгәннәр.

Шул ук нәшриятта күренекле татар шагыйре Равил Фәйзуллинның бер томлык сайланма әсәрләре дөнья күрде. 400 дән артык битне эченә алган бу җыентык «Лунные тополя» дип атала.

Хәбәрләргә төрле чыганаклардан
Г. РАНИСОВ туплады

Тышлыкның 1 нче битендә — ТССРның халык артисткасы, РСФСР Дәүләт премиясе лауреаты **Алсу Гайнуллина**.

Тышлыкның 1 нче битендә **Р. Мансуров** фоторәсеме, 2 нче битендә — **В. Павловныкы**.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСЕ:

Баш редактор **Д. Р. Шәрәфетдинов**

В. Д. Григорьев, М. З. Зәкиев, С. А. Ларионов, А. Л. Литвин, Т. Ф. Морозова, Н. М. Мөхәррәмов, В. И. Пискарев (баш редактор урынбасары), **В. Н. Рукавов, В. Ф. Семенов, Б. Ф. Солтанбеков, И. Р. Таһиров, Р. М. Харисов, Р. С. Хәкимов, Ә. Х. Хәсанов**.

Редакциянең адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

Телефоннар: белешмәләр өчен — 53-07-35, баш редактор — 53-27-36, баш редактор урынбасары — 53-07-23, җаваплы секретарь — 53-31-92,

бүлекләр: иҗтимагый-сәяси тормыш — 53-54-88, социаль-иқтисади проблемалар — 53-07-25, философия, әхлак һәм хокук — 53-07-27, фән, мәгариф һәм мәдәният — 53-07-29, милли-гуманитар проблемалар — 53-57-91, тәрҗемә — 53-07-33.

Производствого бирелде 13.02.1991. Басарга кул куелды 29.03.1991. Кәгазь форматы 70×108^{1/16}. Типография кәгазе № 2. Офсет басмада. Күләме 6,0 басма табак. 8,4 шартлы табак. Нәшер-хисап табагы 9,2. Заказ И-67. Бәясе 50 тиен. Тираж татар һәм рус телләрендә 9531. Айга бер тапкыр чыга.

КПССтың Татарстан республика комитеты нәшрияты типографиясе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

Озеро Кабанъ.
Le lac Cabane.

КАЗАНЬ
Kazan

Казань. Булакъ во время разлива.

50 тиен.

Индекс 73377.

«ТАТАРСТАН»ның киләсе санында укыгыз:

- ◇ Ленин шундый иде (К. Цеткин, Н. Бухарин, К. Каутский һәм башкалар искә алалар, уйлалар, бәялиләр).
- ◇ Партия тарихымы, әллә сәясси тарихмы?
- ◇ Узгә фикер йөртү кыюлык сорый
- ◇ Явыз Иван Батый ханнан яхшыракмы?
- ◇ Мөхәммәднең тормышы